

Філософська думка

4 1976

З М І С Т

Характерні риси соціалістичного способу життя

Лавринович М. І. — Удосконалення соціальної структури колгоспного селянства 3

Основні функції науки

Булатов М. О. — Про евристично-діяльнісні аспекти філософії 13

Методологічні проблеми спеціальних наук

Котова О. В. — Критика В. І. Леніним енергетизму та її методологічне значення 24

Говорун Д. І. — Уява як доцільний момент придметно-чуттєвої діяльності 31

Лук'яненко І. М., Михальченко М. І. — Несумісність мілітаризму з захистом природного середовища 38

Гавриленко І. М., Поліщук Є. П. — Криза сучасної буржуазної освіти 49

Критика буржуазної ідеології

Танчер В. В. — Футурологічний «образ майбутнього» — соціальна програма чи пропагандистська фікція? 58

Фомиченко В. В. — Реакційно-утопічний характер буржуазних концепцій науково-технічного прогресу 69

Воїнов В. Р. — Про уяву конвергенцію між суб'єктивним ідеалізмом і наївним реалізмом 77

Наукові повідомлення

Горовська Н. Ф. — Проблема братерства народів в ідейній спадщині А. Сен-Сімона 86

Проблемні огляди літератури

Дослідження проблем історії марксистсько-ленінської філософії в УРСР (1968—1975 роки) 97

Рецензії

Король О. В., Косолапов В. В., Щербаков О. І. — Соціологія науки: досягнення і перспективи 104

Безпальчий В. Ф. — Про матеріалістичне розуміння історії 107

Депенчук Н. П., Кисельов М. М. — Діалектико-матеріалістична методологія та пізнання законів еволюції 109

Коваль П. Д., Тихоненко В. Д. — Дослідження соціально-психологічних аспектів управління виробничим колективом 112

Комунаров С. М. — Інтернаціональне і національне у світовій соціалістичній системі 114

Павлов В. Т., Семенов І. С. — Корисний посібник з логіки 116

Наукове життя

Гусев В. І., Шевцов В. Ф. — Діалектико-матеріалістична філософія — методологічна основа сучасної науки 118

Тематика публікацій журналу 123

Бібліографія 130

Наші автори 136

СОДЕРЖАНИЕ

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Лавринович Н. И.* — Совершенствование социальной структуры колхозного крестьянства. ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ НАУКИ. *Булатов М. А.* — Об эвристически-деятельных аспектах философии. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Котова Е. В.* — Критика В. И. Лениным энергетизма и ее методологическое значение. ♦ *Говорун Д. И.* — Воображение как целесообразный момент предметно-чувственной деятельности. *Лукьяненко И. Н., Михальченко Н. И.* — Несовместимость милитаризма с защитой природной среды. *Гавриленко И. Н., Полищук Е. П.* — Кризис современного буржуазного образования. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Танчер В. В.* — Футурологический «образ будущего» — социальная программа или пропагандистская фикция? *Фомиченко В. В.* — Реакционно-утопический характер буржуазных концепций научно-технического прогресса. *Воинов В. В.* — О воображаемой конвергенции между субъективным идеализмом и наивным реализмом. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Горовская Н. Ф.* — Проблема братства народов в идейном наследии А. Сен-Симона. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. Исследование проблем истории марксистско-ленинской философии в УССР (1968—1975 годы). РЕЦЕНЗИИ. *Король Е. В., Косолапов В. В., Щербakov А. И.* — Социология науки: достижения и перспективы. *Беспальчий В. Ф.* — О материалистическом понимании истории. *Депенчук Н. П., Киселев Н. Н.* — Дialectико-материалистическая методология и познание законов эволюции. *Коваль П. Д., Тихоненко В. Д.* — Исследование социально-психологических аспектов управления производственным коллективом. *Коммунар С. Н.* — Интернациональное и национальное в мировой социалистической системе. *Павлов В. Т., Семенов И. С.* — Полезное пособие по логике. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Гусев В. И., Шевцов В. Ф.* — Дialectико-материалистическая философия — методологическая основа современной науки. ТЕМАТИКА ПУБЛИКАЦИИ ЖУРНАЛА. БИБЛИОГРАФИЯ. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST MODE OF LIFE. *Lavrinovich N. I.* — Improvement of Social Structure of the Kolkhoz Peasantry. BASIC FUNCTIONS OF SCIENCE. *Bulatov M. A.* — On Heuristic-Activity Aspects of Philosophy. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *Kotova E. V.* — Criticism of Energetism by V. I. Lenin and Its Methodological Significance. ♦ *Govorun D. I.* — Imagination as an Expedient Moment of Object-Sensitive Activity. *Lukjanenko I. N., Mikhal'chenko N. I.* — Incompatibility between Militarism and Environment Protection. *Gavrilenko I. N., Polishchuk E. P.* — Bankruptcy of Modern Bourgeois Education. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Tancher V. V.* — Futurological "Mode of the Future" Is It Social Program or Propagandistic Fiction? *Fomichenko V. V.* — Reactionary and Utopian Character of Bourgeois Conceptions of Scientific and Technological Progress. *Voinov V. V.* — On Imaginary Conceptions Between Subjective Idealism and Naive Realism. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Gorovskaja N. F.* — Problem of People's Fraternity in Ideological Legacy of Saint-Simon. PROBLEM REVIEW OF LITERATURE. Studies in Problems of History of Marxist-Leninist Philosophy in the Ukrainian SSR (1968—1975). REVIEWS. *Korol' E. V., Kosolapov V. V., Shcherbakov A. I.* — Sociology of Science: Achievements and Prospects. *Bespal'chij V. E.* — On Materialistic Comprehension of History. *Depenчук N. P., Kiselev N. N.* — Dialectico-Materialistic Methodology and Cognition of Evolution Laws. *Koval' P. D., Tikhonenko V. D.* — Research in Social and Psychological Aspects of Production Body Management. *Kommunarov S. N.* — The International and National in the World Socialist System. *Pavlov V. T., Semenov I. S.* — A Valuable Handbook on Logic. SCIENTIFIC LIFE. *Gusev V. I., Shevtsov V. F.* — Dialectico-Materialistic Philosophy — a Methodological Basis of Modern Science. SUBJECTS FOR THE JOURNAL PUBLICATIONS. BIBLIOGRAPHY, OUR AUTHORS.

М. І. ЛАВРИНОВИЧ

Удосконалення соціальної структури

колгоспного селянства

XXV з'їзд КПРС поставив перед суспільними науками відповідальне завдання — здійснювати «поглиблене дослідження питань, які стосуються тенденцій розвитку нашого суспільства, його продуктивних сил. Сюди належать, наприклад, характер і зміст праці в умовах зрілого соціалізму, зміни соціальної структури»¹.

Важливе місце серед цих проблем посідає з'ясування шляхів і перспектив соціального розвитку колгоспного селянства — одного з основних елементів соціально-класової структури розвинутого соціалістичного суспільства. У своїй доповіді на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев зазначив, що в галузі дальшого розвитку сільського господарства «партія висуває дві взаємозв'язані мети. Перша: добитися надійного забезпечення країни продовольством і сільськогосподарською сировиною, завжди мати для цього достатні резерви. І друга: йти все далі по шляху зближення матеріальних і культурно-побутових умов життя міста і села, що є нашою програмною вимогою»².

Колгоспне селянство як клас соціалістичного суспільства виникло в результаті колективізації сільського господарства на основі ленінського кооперативного плану.

Встановлення кооперативно-колгоспної власності на знаряддя і засоби виробництва ліквідувало економічну основу експлуатації в середовищі селянства, соціальні антагонізми між його окремими групами. Внаслідок кооперування дрібних селянських господарств виникла спільність корінних інтересів усього колгоспного селянства. Воно стало єдиним за основною ознакою — відношенням до засобів виробництва. Це зумовило його соціально-політичну та ідейну єдність.

Загалом однорідний склад кооперованого селянства пояснювався також характером і змістом праці в тогочасному колгоспному виробництві. Через низький рівень розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства не було істотного поділу на професійно-виробничі групи. На той час у колгоспному виробництві переважала фізична ручна праця. Скажімо, у 1940 р. в СРСР було 236,9 тис. колгоспів. Кожний з них в середньому мав 0,5 тис. га посівної площі і 2,4 трактора (разом з тими, що належали МТС). У кооперованих господарствах працювало в середньому 29 млн. чол., або приблизно 122 чол. на один кол-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

² Там же, с. 54—55.

госп. Енергоозброєність на одного працівника становила 1,5 к. с., причому здебільшого за рахунок живого тягла.

Серед зайнятого населення в колгоспах спеціалісти з вищою і середньою освітою склали лише 29 тис. (0,1%), механізатори — трактористи-машиністи, комбайнери, шофери — 1298 тис. (близько 4,4%). Переважна ж більшість колгоспного селянства була зайнята некваліфікованою або малокваліфікованою ручною фізичною працею. У 1939 р. на тисячу колгоспників тільки 18 мали вищу і середню (повну і неповну) освіту³.

Такий рівень розвитку продуктивних сил зумовлював відповідну внутрішню класову структуру колгоспного селянства, у складі якого абсолютно переважали працівники некваліфікованої фізичної ручної або кінно-ручної праці. Внутрішньокласова соціально-професійна структура колгоспного селянства на етапі побудованого в основному соціалізму була більш-менш однорідна.

Однак ця однорідність була нетривкою. Дальший розвиток колгоспного селянства на завершальному етапі соціалістичного будівництва характеризується певною суперечливою тенденцією: його внутрішньокласова диференціація поглиблюється. З'являються нові соціально-професійні групи, які раніше перебували в зародковому стані і не справляли відчутного впливу на внутрішньокласову структуру селянства. Така диференціація не має антагоністичного характеру, вона ґрунтується на вищому рівні продуктивних сил та організації колгоспного виробництва.

Цей процес супроводжується послідовним зменшенням кількості колгоспників, як і взагалі питомої ваги сільського населення в країні. За підрахунками соціологів, із сіл у міста щорічно переходить понад півтора мільйона чоловік^{3а}. Якщо у 1939 р. частка селянства в соціально-класовій структурі суспільства становила 47,2%, в 1959 р. — 31,4%, то в 1975 р. — 17,1%⁴. Середньорічна кількість усіх колгоспників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві в Українській РСР, становила у 1974 р. 85,9% проти 1965 р.⁵ Усі причини кількісного зменшення селянства зводяться до однієї — посилення індустріалізації сільськогосподарської праці, зміни її характеру і змісту. Нині вона характеризується систематичним зменшенням частки некваліфікованої фізичної праці і збільшенням питомої ваги механізованої, з'являються навіть елементи автоматизованої праці. Для цього є відповідні матеріальні умови. «Сьогодні колгоспи, — зазначає Л. І. Брежнев, — це великі сільськогосподарські підприємства, що оснащені сучасною технікою і мають кваліфіковані кадри»⁶. Достатньо сказати, що сума неподільних фондів колгоспів Української РСР від 1965 р. зросла більш ніж удвічі і складала у 1974 р. 27,4 млрд. крб., хоч середньорічна кількість колгоспників, які брали участь у колгоспних роботах, зменшилась за цей період на 852 тис. чол.⁷ Таке явище пояснюється постійним зростанням енергоозброєності праці, збільшенням енергетичних потужностей. На початок 1974 р. основні виробничі фонди господарств на 100 га сільськогосподарських угідь зросли у порівнянні з 1965 р. удвічі — до 30,2 тис. крб. Енергозабезпеченість виробництва збільшилась за 10 років у розрахунку на 100 га посівної площі з 89 до 169 к. с. Якщо скла-

³ Див.: Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов. М., 1967, с. 116—118, 152, 162—165, 277.

^{3а} Див.: Миграция сельского населения. М., 1970, с. 3.

⁴ Див.: Народное хозяйство СССР. 1922—1972. М., 1972, с. 35; Народное хозяйство СССР в 1974 г. М., 1975, с. 38.

⁵ Див.: Народное хозяйство Украинской ССР в 1974 году. К., 1975, с. 293.

⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 2. К., 1971, с. 470.

⁷ Підраховано за: Народное хозяйство Украинской ССР в 1974 году, с. 293.

сти всі енергетичні ресурси, то вони становитимуть тепер в середньому на господарство майже 5,3 тис. к. с.⁸ В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр.» передбачене дальше оснащення сільськогосподарського виробництва індустріальними засобами. Так, за п'ятиріччя сільське господарство країни одержить 1900 тис. тракторів, 1350 тис. вантажних автомобілів, 538 тис. зернозбиральних комбайнів і багато інших сільськогосподарських машин на суму 23 млрд. крб., в тому числі для тваринництва та кормовиробництва — на 10,3 млрд. крб.⁹ Це значно прискорить завершення комплексної механізації виробничих процесів. Отже, цілком закономірним є дальше зменшення кількості людей, зайнятих у колгоспному виробництві.

Індустріалізація сприяє виділенню у складі колгоспного селянства нових структурних підрозділів зі своїми характерними ознаками. Різні соціальні групи відрізняються одна від одної передусім характером і змістом своєї праці, а також такими похідними ознаками, як професійно-кваліфікаційна належність і культурно-технічний рівень. Колгоспне виробництво, оснащене найновішою технікою, ведеться на науковій основі. Тому поряд з механізаторами, які становлять найінтенсивніше зростаючу групу, дедалі більше місце посідають спеціалісти сільськогосподарства, збільшується кількість працівників сфери обслуговування. Відповідно зменшується частка колгоспників, які виконують ручну і кінно-ручну некваліфіковану працю. Відбувається процес дальшої диференціації колгоспного селянства.

На етапі розвинутого соціалізму сталися нові якісні зміни у складі колгоспного селянства. Ці зміни наочні простежуються на прикладі сучасної професійно-кваліфікаційної структури трудівників колгоспного села. Наприклад, у 1970 р., порівняно з даними перепису населення 1959 р., питома вага осіб без зазначення спеціальності скоротилася приблизно на 10—15 процентів¹⁰, що свідчить про прискорення процесу професіоналізації колгоспників.

Про якісні зміни в середовищі колгоспного селянства свідчить порівняння середньорічної чисельності колгоспників Української РСР, які працювали за основними професіями і на певних посадах у 1965 і 1974 роках¹¹. Якщо простежити динаміку розвитку основних виробничих груп колгоспників Української РСР після 1965 р., можна помітити скорочення кількості працівників у колгоспному виробництві, і саме тих, які зайняті некваліфікованою фізичною працею. У 1974 р. їх число зменшилося порівняно з 1965 р. на 25,6%. Кількість механізаторів за цей період зросла на 44,7%, а працівників переважно розумової праці — на 5,8%. Завдяки науково-технічному прогресові відбувається кількісний перерозподіл різних виробничих груп колгоспників у напрямі збільшення числа кваліфікованих працівників і зменшення — некваліфікованих. Кількість тих, які зайняті розумовою працею зростає насамперед за рахунок спеціалістів — агрономів, зоотехніків і ветеринарів, інженерно-технічного персоналу та ін.

На етапі розвинутого соціалістичного суспільства, з дедалі ширшою індустріалізацією сільськогосподарського виробництва, з'являються нові категорії працівників, у трудовій діяльності яких щодалі більше поєднуються елементи фізичної і розумової праці. У складі сьогоднішніх колгоспників зростає кількість людей, які за характером

⁸ Див.: Курсом мартовського Пленума. М., 1975, с. 308.

⁹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 231.

¹⁰ Див.: Советское крестьянство. Краткий очерк истории. М., 1973, с. 532.

¹¹ Дані взяті із зведених річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки. Див.: поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР.

і змістом праці наближаються до робітників промисловості (механізатори, шофери, електромонтери, працівники ремонтних майстерень і підсобних промислових підприємств та ін.), до інтелігенції (організатори і спеціалісти колгоспного виробництва з спеціальною вищою і середньою освітою), службовців (керівники відповідних виробничих ділянок без спеціальної освіти, обліковий персонал, працівники сфери обслуговування, побуту, культосвітніх установ тощо).

За умов науково-технічної революції поступово стираються грані між окремими видами праці, а отже — і між окремими соціальними групами. Для всебічного вивчення тенденції до зближення різних внутрішньо класових соціальних груп, а через них — і класів й інте- потрібний конкретний підхід у дослідженні кожної з цих груп, виявлення їх специфіки. Тут ще багато нерозв'язаних проблем. Наприклад, соціологи по-різному визначають місце сільської виробничої інтелігенції щодо класу колгоспного селянства. Деякі дослідники залічують її, зокрема спеціалістів сільського господарства, безпосередньо до класу колгоспного селянства. Такий погляд піддавався аргументованій критиці¹².

Нерідко в дискусії про місце і роль інтелігенції у внутрішньокласовій структурі соціалістичного суспільства деякі дослідники на підставі тяжіння окремих її загонів до того чи того класу залічують її до цього класу, посилаючись на слова В. І. Леніна про те, що спеціалісти залишаються «особливим прошарком аж до досягнення найвищого ступеня розвитку комуністичного суспільства...»¹³. Однак, як слушно зазначає Р. І. Косолапов, В. І. Ленін мав на увазі не всю інтелігенцію, а саме спеціалістів. Стабільними спеціалізованими групами ще надовго залишаться такі, наприклад, численні категорії інтелігенції, як педагогічні й медичні працівники, діячі науки і мистецтва тощо. Що ж до груп інтелігенції, які належать до виробничого персоналу, то вони уже в недалекій перспективі зіллються з тими класами, з якими вони межують, мірою злиття цих класів між собою¹⁴.

На етапі розвинутого соціалізму така постановка питання має під собою ґрунт. Гадаємо, що колгоспну виробничу інтелігенцію потрібно розглядати як таку соціальну групу, яка належить, з одного боку, до класу колгоспного селянства (за відношенням до колгоспно-кооперативної форми власності), а з другого — до інтелігенції (за виконуваними нею соціальними функціями, місцем і роллю в системі суспільного поділу праці). І те, що ми не завжди можемо чітко визначити межі цієї соціальної групи у внутрішньокласовій структурі колгоспного селянства, — пряме свідчення тенденції до зближення внутрішньокласових соціальних груп, а через них — і класів й інтелігенції.

Аналогічне міркування — про виникнення і постійне збільшення групи механізаторів колгоспного виробництва. Ця група — уособлення майбутнього колгоспного села, та категорія колгоспного селянства, яка за характером своєї праці найближче стоїть до класу робітників. Однак це не може бути підставою для виокремлення механізаторів із складу колгоспного селянства і залічення їх до робітничого класу. Навпаки, це характеризує соціальний розвиток самого колгоспного селянства. Механізатори, як і всі колгоспники, є теж співвласниками

¹² Див.: Руткевич М. Интеллигенция социалистического общества. — «Правда», 1972, 16 травня.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 335.

¹⁴ Див.: Косолапов Р. И. Социализм. К вопросам теории. М., 1975, с. 453—454.

кооперативно-колгоспної власності на засоби виробництва і займаються сільськогосподарською працею.

У колгоспному селянстві як класі можна виділити такі внутрішньокласові групи: працівники кваліфікованої фізичної праці (механізатори); працівники немеханізаторських професій, які виконують постійну роботу; колгоспники, які не мають кваліфікації і виконують ті чи інші сезонні роботи; представники кваліфікованої розумової праці (спеціалісти і організатори колгоспного виробництва з вищою і середньою спеціальною освітою); службовці колгоспного виробництва (обліковий персонал, працівники культурно-побутових установ тощо). Група спеціалістів та організаторів колгоспного виробництва з відповідною освітою належить водночас до інтелігенції, становлячи певну суміжну групу між цими двома соціальними категоріями. Такою ж мірою колгоспні механізатори є групою, суміжною з робітничим класом.

Питома вага різних соціально-професійних груп у складі колгоспників, зайнятих у громадському господарстві колгоспів Української РСР у 1974 р., відображена в таблиці ¹⁵.

Питома вага соціально-професійних груп колгоспного селянства УРСР (1974 р.)

Категорія працівників	%
Колгоспники, зайняті у громадському господарстві — усього	100
Механізатори	15,8
Постійні працівники немеханізаторських професій (переважно у тваринництві)	24,7
Працівники некваліфікованої ручної та кінно-ручної фізичної праці (переважно у рослинництві)	48,3
Працівники кваліфікованої розумової праці	2,3
Службовці колгоспного виробництва.	8,9

Однак грані між названими внутрікласовими групами надзвичайно рухомі. Тому під час вивчення внутрішньокласової структури колгоспного селянства не можна обмежитись механічним поділом цього класу на певні соціальні групи, а потрібно якомога ґрунтовніше дослідити взаємозв'язок цих груп, з'ясувати тенденції розвитку кожної з них. Тільки такий підхід дасть можливість справді науково відобразити об'єктивний процес розвитку колгоспного селянства в напрямі його внутрішньокласової однорідності.

У соціальному розвитку колгоспного селянства на етапі розвинутого соціалізму спостерігається дія двох взаємопов'язаних тенденцій: з одного боку, становлення соціальної однорідності усередині класу на основі зближення його соціальних груп, а з другого — стирання соціальних відмінностей між колгоспним селянством і робітничим класом та інтелігенцією. Інтенсивність дії обох тенденцій залежить від ступеня розвитку науково-технічного прогресу, рівня розвитку продуктивних сил суспільства загалом, сільського господарства зокрема, виробничих суспільних відносин, що визначаються цими факторами. Природно, що за умов науково-технічної революції ці тенденції посилюються.

Колгоспне селянство на стадії переростання соціалізму в комунізм дедалі більше набуває рис соціалістичного робітничого класу і

¹⁵ Таблиця складена на основі зведеного річного звіту колгоспів УРСР за 1974 рік. Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР.

трудової інтелігенції, зближується з ними за такими ознаками, як місце в системі суспільного виробництва, відношення до засобів виробництва, характер праці і форми розподілу.

Об'єктивною умовою зближення колгоспного селянства з робітничим класом є дальший розвиток колгоспно-кооперативної власності у напрямі її зближення з державною, загальнонародною власністю — через зростання неподільних фондів колгоспів, укрупнення колективних господарств, міжколгоспне кооперативне співробітництво, створення аграрно-промислових комплексів, пайову участь держави і колгоспів у створенні таких комплексів тощо. Усе це не лише нові організаційні форми ведення господарства, але й важливі соціально-економічні явища, які складають основу розв'язання важливих соціальних проблем.

Сучасне колгоспне село характеризується дальшим перетворенням сільськогосподарської праці на різновид індустріальної. Це видно з високого рівня механізації основних виробничих процесів у колгоспах, зокрема таких, як збирання зерна, цукрових буряків, картоплі, водопостачання на фермах. У Звітній доповіді ЦК Комуністичної партії України XXV з'їздові Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслив, що в республіці є всі можливості завершити в десятий п'ятиріччі комплексну механізацію виробництва зерна, соняшника, картоплі; в основному перейти на вирощування цукрових буряків з мінімальними затратами ручної праці; значно підвищити рівень індустріалізації кормовиробництва; довести комплексну механізацію ферм великої рогатої худоби не менш як до 50%, свиноферм — до 60%, птахоферм — до 80%¹⁶.

Для здійснення цього завдання створюються відповідні матеріально-технічні умови. За п'ятирічку передбачено поставити сільському господарству республіки 285 тис. тракторів, 220 тис. вантажних автомобілів, 59 тис. зернозбиральних комбайнів та багато іншої техніки. Споживання електроенергії в сільськогосподарському виробництві в 1980 р. становитиме 23 млрд. квт.-год. проти 14,3 млрд. квт.-год. в 1975 р.¹⁷

Технічний прогрес у промисловості дозволить у найкоротші строки розв'язати проблему комплексної механізації всіх галузей сільського господарства, запровадити у виробництво нову техніку, що спричинить дальші зміни в характері сільськогосподарської праці. Дедалі більше витіснятиметься ручна некваліфікована праця. «Зростання продуктивних сил сільського господарства, — зазначає Л. І. Брежнев, — поступове перетворення сільськогосподарської праці у різновидність праці індустріальної, піднесення культури села і перебудова сільського побуту — все це веде до зміни соціального обличчя і психології селянина. У нього з'являється дедалі більше спільних рис з робітником, зростає число колгоспників, чия праця безпосередньо зв'язана з машинами і механізмами, підвищується освіченість колгоспного селянства»¹⁸.

Але процес перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної і ліквідації на цій основі внутрішньокласових відмінностей колгоспного селянства — складний, не позбавлений суперечностей. Нині спостерігається певна невідповідність між зміною характеру сільськогосподарської праці і темпами зростання загальноосвітнього рівня сільського населення. Так, у республіці, як і у всій країні,

¹⁶ Див.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976, с. 27.

¹⁷ Див.: там же, с. 89.

¹⁸ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3. К., 1972, с. 265.

в основному завершено перехід до загальної середньої освіти. У 1975 р. на 1000 колгоспників 512 мали вищу і середню (повну і неповну) освіту¹⁹. З кожним роком цей показник зростатиме, а це, поряд з іншим, диктує потребу дальшої механізації і навіть автоматизації колгоспного виробництва. Молодь прагне працювати на тих ділянках виробництва, де можна застосувати здобуті знання, оволодіти сучасною професією, вдосконалюватися.

Водночас механізаторських кадрів не вистачає і для наявної техніки. Потреба колгоспів і радгоспів у механізаторах задовольняється ще не повністю. Протягом останніх років чисельність механізаторів у розрахунку на 100 тракторів не тільки не зростала, а й дещо зменшувалася. За чотири роки дев'ятої п'ятирічки сільські профтехучилища підготували 2200 тис. трактористів і комбайнерів. А число механізаторів у колгоспах і радгоспах збільшилось за цей час лише на 216 тис. чоловік²⁰. Дійові заходи для виправлення становища, що склалося, накреслені у постанові Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по розширенню мережі середніх сільських професійно-технічних училищ і по поліпшенню їх роботи»²¹.

Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва прискорює переведення його на індустріальні рейки, сприяє удосконаленню економічних і соціальних відносин на селі. За минулу п'ятирічку питома вага спеціалізованих господарств і виробничих об'єднань у республіці зросла майже в 1,5 раза. Їхня частка у виробництві м'яса й овочів становила 40%, молока — 30%, продуктів птахівництва — понад 70%, винограду — 65%. Витрати праці на одиницю продукції тут у 1,5—2 рази нижчі, ніж у неспеціалізованих господарствах²². Спеціалізація і кооперування виробництва є важливим соціальним фактором в розвитку колгоспного села, оскільки зумовлює піднесення рівня концентрації колгоспно-кооперативної власності, її зближення з загальнонародною, що є економічною основою зближення колгоспного селянства з робітничим класом.

Отже, індустріалізація сільськогосподарської праці докорінно змінює її характер, а це і собі позначається на соціально-професійній структурі колгоспного селянства. Нині на селі є чимало професій, які звичайно пов'язувалися з промисловим виробництвом, — слюсар, токар, механік, інженер, механізатор широкого профілю тощо. У здійсненні аграрної політики наша партія приділяє велику увагу створенню умов для закріплення кадрів спеціалістів у колгоспному виробництві.

Неухильне піднесення економіки сільського господарства на основі його індустріалізації зумовлює зростання доходу колгоспників від громадського господарства. Завдяки здійсненню таких важливих соціально-економічних заходів, як встановлення колгоспам твердого плану на продаж державі сільськогосподарських продуктів, підвищення закупочних цін, уведення надбавок за понадплановий продаж зерна, удосконалення системи оподаткування колгоспів, запровадження гарантованої оплати праці колгоспників, єдиної системи соціального страхування, поліпшення пенсійного забезпечення тощо, значно зросли доходи колгоспників. Лише за роки дев'ятої п'ятирічки оплата праці колгоспників в Українській РСР підвищилася на 24,2%²³. Змінилися і самі форми розподілу в колгоспах. Останнім часом праця тут опла-

¹⁹ Див.: Народное хозяйство СССР в 1974 году, с. 42.

²⁰ Див.: «Сельская жизнь», 1975, 4 лютого.

²¹ Див.: «Правда», 1975, 21 лютого.

²² Див.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, с. 26.

²³ Див.: Там же, с. 40.

чується за тарифами, де норми виробітку і розцінки близькі до радгоспних. Усе це значно зменшує різницю між доходами селян і робітників, що означає даліше стирання класових граней між ними.

Докорінно змінилася структура доходів сім'ї колгоспника. У сукупному доході зростає частка оплати праці в громадському господарстві. Вона збільшилася з 40% у 1965 р. до 44,2% у 1975 р. Відповідно з 36,5% до 26,6% скоротилася частка доходів від особистого підсобного господарства. Значно зросли за цей період доходи за рахунок суспільних фондів споживання — з 14,2% до 19,9%. Зазнала змін і структура витрат. Колгоспники купують більше тканин, одягу, взуття, меблів, предметів культури, побуту²⁴.

У Резолюції на Звітну доповідь ЦК КПРС XXIV з'їзд КПРС відзначив, що «в процесі комуністичного будівництва, в умовах розгортання науково-технічної революції, глибоких зрушень в економіці і характері праці відбуваються важливі соціальні зміни. Підвищується професійна підготовка і майстерність робітників та селян, їх освіченість і культура; поступово зближуються умови праці і побуту в місті і на селі; збільшується чисельність інтелігенції, особливо науково-технічної. На базі соціалістичних інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу дедалі міцнішою стає єдність радянського суспільства»²⁵.

Усе це, разом узятє, зумовлює зміни у соціальній психології селянства, піднесення ступеня його духовної зрілості. Такий аж ніяк не повний перелік факторів, які «працюють» на зближення колгоспного селянства з робітничим класом й іншими соціальними верствами в умовах розвинутого соціалізму.

У процесі становлення соціальної однорідності суспільства дедалі яскравіше утверджується соціалістичний спосіб життя колгоспного селянства, стрижень якого становить соціалістична трудова життєдіяльність. Вільна усвідомлена праця на себе, на своє суспільство породжує в колгоспного селянства активність і творчу ініціативу. Як підкреслював товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, «ми послідовно, від з'їзду до з'їзду просуваємось до великої мети — побудови комуністичного суспільства, і чим ближча ця мета, тим вища енергія мас»²⁶. Конкретні соціологічні дослідження, проведені в різних районах країни, засвідчують зростання кількості колгоспників, які беруть участь у громадсько-політичному житті. Це підтверджується також збільшенням числа колгоспників, які вступають до лав Комуністичної партії. Якщо, наприклад, у 1937 р. у складі КПРС було 9,4% колгоспників, то нині 13,9%²⁷. Характерно, що, незважаючи на кількісне зменшення колгоспного селянства, абсолютне число колгоспників, які вступили до партії, постійно зростає. Серед них на першому місці — представники механізаторських професій, які становлять головну силу в колгоспному виробництві і соціальному житті села. На Україні середня чисельність колгоспних парторганізацій тепер дорівнює 45 чол. 90 процентів комуністів безпосередньо працюють на вирішальних ділянках виробництва.

Показовий і такий факт. Нині в селах Української РСР розповсюджується понад 70 млн. примірників газет і журналів²⁸⁻²⁹. У 1974 р. там діяла 150 781 бібліотека, 22 117 клубів і будинків культури, 23 348 кіноустановок. За насиченістю періодичними виданнями село набли-

²⁴ Див.: Народное хозяйство СССР в 1974 году, с. 606.

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 227—228.

²⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 5.

²⁷ Там же, с. 70.

²⁸⁻²⁹ Див.: Народное хозяйство СССР в 1974 году, с. 529, 524, 536.

зилось до міста. В українському селі практично немає сім'ї, яка б не передплачувала газету або журнал, не мала телевізора, радіоприймача.

Піднесення духовних запитів, потяг до знань, освіти — це теж нове явище в психології сучасного селянства, одна з характерних рис соціалістичного способу життя, що свідчить про соціальний прогрес всього радянського суспільства. Однією з найважливіших форм громадсько-політичної активності трудящих є участь у роботі Рад. Відзначимо, що у складі депутатів місцевих Рад Української РСР, обраних у 1975 р., 40,5% становлять колгоспники³⁰. Яскравим показником соціально-політичного зростання колгоспного селянства є його трудовий героїзм у виконанні планових накреслень дев'ятої п'ятирічки. Лише за чотири роки минулої п'ятирічки 179 новаторів і передовиків сільськогосподарського виробництва України удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці і 133 тисячі нагороджені орденами і медалями Союзу РСР³¹. З таким же трудовим завзяттям включилися трудівники колгоспного села у соціалістичне змагання за виконання накреслень десятої п'ятирічки. Підтвержуються слова В. І. Леніна, що соціалізм вперше створює можливість «залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»³².

У колгоспного селянства за умов розвинутого соціалізму дедалі більше утверджуються такі риси, як колективізм, справжній демократизм, висока свідомість, ідейність, марксистсько-ленінська переконаність, гуманізм і інтернаціоналізм, які стають нормою його повсякденного життя.

Становлення соціальної однорідності колгоспного селянства є однією з ланок досягнення соціальної однорідності комуністичного суспільства. Такий висновок закономірний. Адже колгоспне селянство розвивається на основі міцного союзу і співробітництва з робітничим класом й інтелігенцією. Оснащеність сільськогосподарського виробництва найновішою технікою, створеною руками робітничого класу, приводить до великих соціальних зрушень у колгоспному селянстві. Водночас змінюється і сам робітничий клас, він також набуває соціальної однорідності. Це стосується й інтелігенції. За умов науково-технічної революції, коли наука стала безпосередньою продуктивною силою, роль інтелігенції в розвитку і піднесенні матеріального виробництва надзвичайно зростає. Зближення фізичної і розумової праці відбувається в усіх сферах виробництва, у тому числі й у сільському господарстві.

У процесі соціального розвитку колгоспного селянства відбувається, з одного боку, виділення в його середовищі нових соціально-професійних груп, які дедалі більше наближаються до робітничого класу та інтелігенції за своїми соціальними ознаками, а з другого — зближення з робітничим класом та інтелігенцією, аж до повного їх злиття у соціально однорідному суспільстві на вищій фазі комунізму.

Соціалізм, на відміну від капіталізму, здійснює величезні суспільні перетворення у напрямі стирання істотних відмінностей між робітничим класом і селянством. Однак за соціалізму деякі відмінності залишаються. Сучасні буржуазні філософи, соціологи, а також різного роду ревізіоністи намагаються перевернути справжню суть процесу стирання соціально-класових відмінностей за соціалізму, зобразити

³⁰ «Правда», 1975, 21 червня.

³¹ Днів.: «Сільські вісті», 1975, 1 березня.

³² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 35, с. 189.

його лише як кількісне збільшення одних і зменшення інших класів і груп. До того ж у кількісному зменшенні колгоспного селянства вони вбачають його деградацію як класу. Так, Р. Гароді вважає, що в умовах соціалізму значення середніх класів (а до таких він безпідставно залічує соціалістичне селянство) весь час послаблюється³³. Не кажучи вже про те, що категорія «середніх класів» неприйнятна для опису соціальної структури соціалістичного суспільства, суперечить науковим критеріям, визначеним марксистом-ленінізмом, така абсолютізація кількісних моментів у характеристиці селянства призводить до нехтування його нових соціально-політичних якостей, завдяки яким воно робить дедалі більший внесок у комуністичне будівництво.

Хоча в Українській РСР середньорічна кількість колгоспників, які брали участь у сільськогосподарських роботах, у 1974 р. зменшилась проти 1965 р. на 912 тис. чол., або на 15,1%, валовий дохід колгоспів у порівнянних цінах збільшився на 27,1%, а неподільні фонди — більш ніж удвічі³⁴. Це результат науково обгрунтованої політики Комуністичної партії, самовідданої праці трудівників сільського господарства. «Докорінні зміни в житті села, — підкреслював О. М. Косигін у доповіді на XXV з'їзді КПРС, — не можна виміряти тільки статистичними показниками. Це — найглибші за своїми масштабами і суспільними наслідками соціально-економічні перетворення. Вони відображають якісно новий етап у розвитку соціалістичного суспільного виробництва, початок якому був покладений ленінським кооперативним планом. Ці перетворення — результат глибоко продуманої аграрної політики партії, спрямованої на докорінну технічну реконструкцію сільськогосподарського виробництва, інтенсивність якої в наступний період наростатиме»³⁵.

XXV з'їзд КПРС виробив чітку, науково обгрунтовану програму соціального розвитку радянського суспільства. Ця програма передбачає «на основі зростання економіки і підвищення ефективності суспільного виробництва забезпечити більш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб народу, послідовний розвиток соціалістичного способу життя, дальше вдосконалення соціальної структури радянського суспільства»³⁶.

* * *

XXV съезд КПСС поставил перед общественными науками ответственную задачу — осуществлять углубленное исследование процессов изменения социальной структуры советского общества. В процессе коммунистического строительства постоянно изменяется, совершенствуется внутрикласовая структура колхозного крестьянства. В ее развитии на этапе зрелого социализма можно выделить две взаимосвязанные тенденции: с одной стороны, идет процесс становления социальной однородности внутри класса на основе сближения его социальных групп, а с другой — стирание социальных различий между колхозным крестьянством, рабочим классом и интеллигенцией.

Действие второй из названных тенденций определяет процесс становления социальной однородности общества. Основные направления этого процесса — дальнейшее превращение сельскохозяйственного труда в разновидность труда индустриального, изменение форм распределения общественного дохода, дальнейший культурный подъем колхозного крестьянства, изменение его социальной психологии, повышение трудовой и политической активности.

³³ Див.: Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами. М., 1974, с. 112.

³⁴ Див.: УРСР в цифрах в 1974 році. Короткий статистичний довідник. К., 1975, с. 71.

³⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 129

³⁶ Там же, с. 242.

М. О. БУЛАТОВ

Про евристично-діяльнісні аспекти філософії

Розробка теоретичних проблем філософії, як і кожної іншої науки, не є самоціллю. Призначення знання взагалі, не виключаючи і філософського, в кінцевому підсумку практичне. Наукова теорія — перехідний ступінь між виникненням і формуванням знання на основі практичної діяльності та його реалізацією в практиці. В сучасну епоху наука стає навіть безпосередньою продуктивною силою. В певному розумінні такою силою стають і інші види духовної діяльності суспільства. Мистецтво, наприклад, також виступає чинником виробництва і не тільки через утилітарні функції технічної естетики, а саме тому, що формує певні світоглядні та інші установки у людини — «основної виробничої сили». Аналогічну роль виконує мораль, бо одне з основних її завдань — формування комуністичного ставлення до праці.

Особливістю практичного, діяльнісного функціонування філософії є те, що вона виконує насамперед світоглядну і методологічну функції. «Правда» в редакційній статті «Високий обов'язок радянських філософів» відзначала, що марксистсько-ленінська філософія «формує у громадян соціалістичного суспільства комуністичний світогляд». Підкреслюючи, що філософія виконує соціальні завдання, пов'язані з розробкою актуальних проблем створення нового суспільства, теоретичним аналізом закономірностей історичного прогресу, революційних процесів сучасної епохи, редакційна стаття «Правди» наголошує: «Істотна роль марксистсько-ленінської філософії і в системі сучасного наукового знання; поглиблення досліджень і диференціація наук водночас значно посилюють потребу в синтезі і інтеграції наукових даних, підвищують значення методологічної функції філософської науки. Усе це висуває завдання дальшої всебічної розробки діалектико-матеріалістичної загальнонаукової методології...»¹. Про діяльнісну, насамперед методологічну, роль філософії можна говорити у двох основних планах: у відношенні її до конкретних наук і до самої себе.

Марксистсько-ленінська філософія є загальною методологічною основою всіх спеціальних наук, як суспільних, так і природничих чи технічних. Вираженням її предметного застосування є «філософські питання природознавства», «філософські проблеми суспільних наук» тощо. В цьому загальному розумінні роль філософії є очевидною, хоч механізми її застосування розкриті ще недостатньо.

Не менш важливою є й інша проблема: яку методологічну функцію виконує філософія щодо самої себе, який характер має методологічна саморефлексія філософії. На деякі сторони цієї проблеми у філософській літературі звертається увага, коли йдеться, наприклад, про принципи і способи побудови системи філософських категорій, тобто про структуру і закономірності діалектичної логіки як науки, про структуру теорії пізнання, про найзагальніші принципи, які становлять фундамент діалектичного та історичного матеріалізму, всієї філософської науки, тощо.

¹ «Правда», 1975, 19 вересня.

Безперечно, що постановка питання про методологічну саморефлексію філософії в загальній формі теж має велике значення. Так, відомо, що діалектико-матеріалістичне розв'язання основного питання філософії відіграє вирішальну методологічну роль, оскільки воно становить основний принцип всієї марксистсько-ленінської філософії. Дослідження різних методологічних аспектів філософського знання дає можливість висвітлити багато інших питань, наприклад, питання про структуру діалектичного матеріалізму.

Метод має бути більш загальним, ніж кожна конкретна сфера його застосування. Так, математичні методи застосовуються в найрізноманітніших галузях знання. Навіть часткові методи фізики, хімії та інших спеціальних наук можуть «переноситись» з однієї галузі знання, де вони виникли, в інші. Разом з тим математика та інші науки внутрішньо диференційовані на активну інструментальну частину — сукупність методологічних принципів, правил, засобів — і предметну, до якої прикладається цей методологічний апарат. Аналогічно стоїть справа з філософією як наукою. Тому філософія повинна або мати метод загальніший, ніж її зміст, або бути всередині себе диференційованою так, щоб одні структурні її частини виконували методологічну роль щодо інших.

Діалектика є метод «філософської логіки», яка внаслідок цього має назву «діалектичної логіки». Інакше кажучи, ця логіка не що інше, як система категорій, побудована за принципами діалектики (сходження від абстрактного до конкретного, єдності протилежностей, заперечення заперечення і т. д.).

З ролі категорій у пізнавальному процесі впливає, що філософська логіка є метод теорії пізнання, який визначає ступені, послідовність, загальну тенденцію і «кінцеву мету» пізнавального процесу. Логічні категорії та їх структури виступають методом осягнення самого процесу пізнання. Так, у загальній теорії пізнання ми послідовно усвідомлюємо якість, кількість, міру, сутність тощо, доки не вичерпаємо категоріальної визначеності предмета дослідження і не одержимо відносно повної істини, не виробимо конкретного поняття предмета.

Отже, можна показати, що всередині самої філософії існує певна субординація методологічних функцій її складових частин, що утворюють послідовність: діалектика — логіка — теорія пізнання. Водночас у логічному методі міститься діалектика, оскільки її загальні принципи дають форму філософської логіки, змістом якої виступають логічні категорії². Діалектичний характер має також марксистсько-ленінська теорія пізнання. Отже, діалектичний метод є найзагальнішим. Тому горизонтальна послідовність трьох зазначених структурних частин філософії доповнюється вертикальним розчленуванням її на три рівні, з яких кожний вищий становить форму, а нижчий — зміст філософської науки.

Діалектика є загальним методом не тільки в цілому, але і в аспекті кожного з своїх принципів. Оскільки принципів чи законів ді-

² Якщо не зважати на відмінність змісту та форми діалектичної логіки, то її виклад може стати неадекватним предметові логічного методу. Так, у книжці М. Н. Алексеева «Диалектическая логика» (М., 1960 р.) аналізуються принципи сходження від абстрактного до конкретного, збігу логічного та історичного, єдності аналізу і синтезу, індукції і дедукції тощо. Але очевидно, що всі ці положення є принципами діалектичної логіки, а не самою логікою як наукою (тобто системою категорій). Зміст її становлять загальні (категоріальні) «предмети» — якість, кількість і т. д.

алектики багато, то й щодо них можна ставити питання про їх субординацію аналогічно субординації різних частин діалектичного матеріалізму (діалектики, логіки, теорії пізнання), тобто визначити ієрархію принципів всередині самої діалектики. Досвід показує, що фактично найзагальнішими принципами діалектики є закон єдності і боротьби протилежностей і заперечення заперечення як його послідовне розгортання в процесі розвитку. Тому вони й розглядаються як закони розвитку всіх матеріальних і духовних речей. Суперечність, діалектичне заперечення, як підкресливали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, становлять корінь саморуку, імпульс його. Такими ж вони є і в синтезуванні інших принципів діалектики (простоти початку, збігу його з принципом системи, сходження від абстрактного до конкретного та ін.)³.

Ці закони були виведені з аналізу історії пізнання, з вивчення категоріального складу людського мислення, тобто із знання, яке відображало найзагальніші властивості і відношення об'єктивної дійсності. Будучи відкритими, вони почали виконувати методологічну функцію. Таку функцію виконують або найзагальніші, або проміжні рівні знання — від більш загальних до менш загальних. Знання найменшого ступеня загальності не відіграє методологічної ролі. Воно становить поле застосування для всіх інших рівнів.

Отже, аналіз внутрішнього аспекту методологічної ролі філософії показує, що основна структурна послідовність окремих теорій, які входять до складу діалектичного матеріалізму, така: діалектика — логіка — теорія пізнання.

Треба мати на увазі і те, що діалектичний метод сформувався, зокрема, на основі аналізу категоріального складу мислення; категорії ж виступають як результат пізнавального процесу, взагалі як наслідок історії пізнання. На цьому неодноразово наголошував В. І. Ленін. Тому, розглядаючи діалектику і діалектичну логіку в аспекті їх становлення як результат пізнання, дістанемо іншу послідовність складових частин діалектико-матеріалістичної філософії: теорія пізнання — логіка — діалектика. Отже, структура філософії діалектичного матеріалізму як методологічного процесу зворотна щодо структури його як процесу пізнавального. Це дає можливість визначити структуру діалектичного матеріалізму як науки в цілому, а також структуру тієї її завершальної ланки, назва якої — «методи пізнання» і яка насправді має бути «методологією філософського пізнання»⁴. Що ж до таких важливих тем викладання діалектичного матеріалізму, як «матерія і свідомість», «матерія і форми її існування», які передують всім іншим розділам курсів, то в них викладається основне питання філософії та його онтологічний і гносеологічний аспект, тобто фундамент всієї філософської науки. Ці теми стоять попереду тому, що всі наступні розділи виступають як послідовне, систематичне розгортання основного питання філософії. Воно ставиться спочатку в загальній формі, потім модифікується залежно від того, яка структурна частина філософії викладається: теорія пізнання, логіка («категорії матеріалістичної діалектики»), власне діалектика (фігурує у вигляді «законів діалектики»).

³ Див. про це: Булатов М. А. Ленинский анализ немецкой классической философии. К., 1974, с. 89—98.

⁴ Це не заважає розглядати в межах «методології філософського пізнання» і деякі загальнонаукові методи типу моделювання, ідеалізації, мисленого експерименту тощо, якщо їм дається належна філософська інтерпретація.

«Критика сучасної буржуазної філософії», якою звичайно завершується викладання діалектичного матеріалізму, є одним із важливих напрямів методологічного функціонування філософського знання.

Розробка філософської методології, взагалі діяльнісних аспектів діалектичного матеріалізму потребує усвідомлення того, що роль філософського знання не обмежується тільки його методологічною функцією. Філософія та її категорії виконують, крім цієї, й багато інших функцій. Власне категорії можна розглядати в двох основних напрямках: як відображення дійсності і практичної діяльності людей, які змінюють цю дійсність, і в напрямку зворотного впливу філософських категорій, тобто в їх діяльнісному аспекті. В цьому аспекті категорії виконують кілька функцій.

Це насамперед об'єктивуюча функція, яка полягає у віднесенні змісту людських суджень, знань до об'єктивної дійсності. Так, коли К. Маркс стверджує, що товар є єдність споживної вартості і мінової вартості, він висловлює те, що існує в дійсності, а не лише у свідомості. Зміст судження тут об'єктивує категорія буття. Аналогічно стоїть справа і з іншими категоріями.

Об'єктивуюча функція виконується і тоді, коли люди використовують категорії несвідомо. У матеріалістичній філософії об'єктивація знань здійснюється свідомо, коли мислителі намагаються зобразити світ, яким він є незалежно від волі і бажання людей, тобто як такий, що існує об'єктивно. Центральна категорія, яка тут працює, є «матерія», а всі інші групуються або систематизуються навколо цього ядра об'єктивації діалектико-матеріалістичної філософії.

Щоб здобути знання про те, що існує в дійсності, слід поставити певну мету (так, щоб зрозуміти історично-минулий характер капіталізму, треба поставити мету такого розуміння). У цьому виявляється загальний характер діяльності: поставлена мета потім реалізується або матеріалізується. Так (коли взяти наш приклад), збагнути суть капіталізму К. Маркс і Ф. Енгельс ставили своїм завданням ще в 40-і роки ХІХ століття, а цілком здійснили його пізніше — в «Капіталі» та інших творах.

Сама постановка мети потребує застосування певних категорій. Щоб сформулювати проблему історично-минулого характеру капіталу, потрібно показати, як він виникає, формується і як знищується соціалістичною революцією. Виникнення, формування (форма як процес), минуність — ті категорії, з допомогою яких здійснюється тут саме цілепокладання. Вони спрямовують, регулюють весь рух дослідження у напрямі до заданої мети, інакше кажучи, виконують регулятивну функцію. Досягнення мети потребує, в свою чергу, певних категоріальних засобів (виявлення суперечностей об'єкта, їх основи тощо), які відіграють методологічну роль.

Розрізнення регулятивної і методологічної функцій категорій ґрунтується на розрізненні мети дослідження і самого дослідження. Це розрізнення відносне. Справді, щоб досягти кінцевої мети (скажімо, виявити минуність капіталізму), необхідно попередньо досягти відносних цілей, що становлять проміжні ланки між початком і кінцем процесу (наприклад, відкрити його суперечливість, основу її тощо). Щодо цих проміжних цілей категорії, через які реалізується певна мета, відіграють методологічну роль, а категорії, за допомогою яких мета формулюється, — регулятивну роль. Отже, розрізнення регулятивної і методологічної функцій категорій — функціональне. «Рольова» визначеність категорій задається тим місцем, якого набуває категорія в процесі дослідження, і тією функцією, яку вона виконує.

Аналогічно стоїть справа і з об'єктивацією знання. Результат, одержаний на кожному з проміжних етапів дослідження, і категорії, втілені в ньому, дають відносну картину об'єкта, виражають певний рівень об'єктивності знання. Будучи сформованими на основі досвіду, всієї практичної і теоретичної діяльності, категорії із форм відображення перетворюються на форми діяльності, конструювання самого досвіду як засобу пізнання.

Рівні або етапи дослідження дають відносно цілісне знання про об'єкт. Це знання синтезується за допомогою відповідних категорій. Навіть в елементарному судженні ($S \in P$) видно, що категорія (в даному разі — «буття») не лише об'єктивує зміст знання, але й синтезує суб'єкт і предикат. Інший приклад: коли зважити на те, що явища діяльності пов'язані причинним та іншими зв'язками, найзагальніші з яких виражаються філософськими категоріями (необхідність, закон, взаємодія тощо), то, поєднуючи певні ланки знання причинним та іншими категоріальними зв'язками, ми водночас об'єктивуємо знання і синтезуємо його.

Звідси зрозуміло, що з об'єктивною функцією категорій органічно пов'язана їх синтезуюча функція. Наявна вже в найпростіших судженнях, вона не зникає, а підсилюється на вищих рівнях — в теоріях, науках, цілих галузях знання (природознавство, суспільствознавство). Синтез знання тут здійснюється цілими категоріальними структурами. Найбільш всеохоплюючий синтез щодо всієї сукупності знання, тобто знання про світ в цілому, досягнуте в даний час, здійснює філософія. Філософська система, або її категоріальні структури, становить понятійний каркас, який скріплює і пов'язує окремі ланки знання.

Якщо окрема людина може спонукатися до наукової діяльності цікавістю, здивуванням перед красою і гармонією природи, то знання, наука загалом існує в кінцевому підсумку як засіб соціального розвитку, тобто мета її — практична. Категорії і закони в цьому розумінні виконують практичну функцію, утворюючи немов колії, по яких здійснюється реальна життєдіяльність людей.

Практична функція — одна з основних у марксистсько-ленінській філософії, як і «практична діяльність» взагалі — одна з найбільш фундаментальних її категорій. Практична спрямованість діалектико-матеріалістичного світогляду в принципі була визначена ще в ранніх творах К. Маркса і Ф. Енгельса, зокрема в «Тезах про Фейєрбаха». В пізніших працях основоположників марксизму вона дістала всебічну розробку. Йшлося не лише про теоретично-філософський аналіз практики як про «зброю критики» буржуазного суспільства, а й про перетворення цього аналізу на «критику зброєю», на засіб матеріального, революційного перетворення дійсності. Але практичне застосування філософських принципів потребувало їх конкретизації, виявлення певних проміжних ланок між загальнофілософською теорією і конкретною дійсністю. В марксистсько-ленінській філософії роль таких опосередковуючих ланок відіграють насамперед політична економія і науковий комунізм. Без них не можна зробити філософську теорію засобом практичної діяльності. Отже, єдність трьох складових частин марксизму-ленінізму зумовлена практичною функцією його філософських, політико-економічних та інших принципів і категорій. Необхідність зв'язку марксистсько-ленінської філософії з конкретними суспільними (а також природничими та технічними) науками визначається не лише потребами розвитку самої філософії, а й вимогами практичного перетворення світу (природи, суспільства, духовного життя людей).

Всі зазначені функції категорій об'єднуються у світогляді. Світогляд втілює не лише загальне знання про світ в цілому, але й найзагальніші форми відношення людини до світу, орієнтує людину в світі, в пізнавальній і практичній діяльності. Він виступає не тільки як знання, але й як практичне відношення до нього, як упевненість в необхідності діяти певним чином. В ньому виражається загальна структура життєдіяльності, відносно якої теорія і практика є засобами. Як найбільш загальний синтез всієї діяльності людей світогляд реалізується через загальні категоріальні структури, що характеризують будову всього матеріального і духовного життя. Категорії виконують в ньому світоглядну функцію.

На основі сказаного зрозуміло, що різні функції категорій можна вичленувати із різних аспектів діяльності, визначити їх за тим місцем, яке вони посідають у пізнанні світу, в його перетворенні, у всьому житті людей.

В історії філософії ці різні функції категорій досліджувались неодноразово. У домарксистських матеріалістичних вченнях головна увага приділялась вивченню питання про відображення в категоріях об'єктивної дійсності, про те, як на основі досвіду формуються поняття субстанції, причинності, руху, простору та ін. В ідеалістичних системах філософії першорядного значення надавалось діяльній ролі категорій. Кант на ідеалістичній основі досліджував синтетичну та регулятивну функції категорій та ідей. Методологічну роль категорій досить докладно, хоч і з хибних позицій, вивчав Гегель. У всіх філософських системах категорії виконували певну світоглядну функцію.

Своє діалектико-матеріалістичне витлумачення всі зазначені функції філософських категорій дістали в «Капіталі» К. Маркса та інших творах основоположників марксизму-ленінізму. Ці твори, а також практичний досвід і розвиток науки нашого часу становлять ту основу, на якій можливе плідне вивчення категорій і законів діалектики.

Як вже зазначалось, всі функції категорій поєднуються в світогляді. Виходячи з цього, спинимось конкретніше на питанні про співвідношення методологічного, регулятивного і світоглядного аспектів пізнання.

Особливістю методу у власному розумінні слова є розкриття всіх кроків пізнання, які треба здійснити, щоб одержати результат. Для цього загальна структура методу і загальна форма пізнання конкретного предмета мають бути ізоморфними. Становище аналогічне тому, яке складається під час розв'язання математичних вправ за допомогою певних формул. Так, щоб продиференціювати функцію x^2 , потрібно проробити всі ті операції, які здійснюються при знаходженні самої формули диференціювання функції x^n ; ця формула після її знаходження відіграє евристичну роль у кожному окремому випадку. Характер і послідовність операцій в загальному і частковому випадку збігаються, різниця в тому, що у другому випадку n скрізь замінюється на 2.

Однак такий ідеальний збіг досягається не завжди, бо функціонування методу потребує певних умов. По-перше, якщо метод відіграє евристичну роль, дає нове знання, то зрозуміло, що тільки з нього це знання здобути неможливо: у застосуванні його до конкретного предмета мають діяти інтуїція, уява та інші неформальні фактори. В ході пізнавального процесу може змінитися і сам метод, і можливості його збігу з структурою предметної області його застосування.

По-друге, метод, будучи загальною формою оперування з певним матеріалом, не може цілком визначити особливості дослідження даного предмета. Так, метод «сходження від абстрактного до конкретного»

потребує брати як початок найпростіше поняття, або відношення понять. Але він не може вказати, яким має бути, скажімо, початок «Капіталу», в якій послідовності потрібно розташувати політико-економічні категорії (товар, гроші тощо), навіть коли вони окремо вже відомі.

Метод, або принцип дає загальну схему руху, показує його головний напрям і віхи, виконує регулятивну функцію.

Стосовно дослідження в конкретних науках маємо таку картину. Припустимо, що застосовується принцип первинності матерії і вторинності свідомості, згідно з яким пізнання рухається від першої категорії до другої: $M \rightarrow C$. Процес цей має два аспекти: матерія відображається в свідомості, матерія породжує свідомість (як властивість). Терміни «відображення» і «породження» («виникнення») мають загальнофілософський характер. Припустимо далі, що треба дослідити відчуття як суб'єктивний образ об'єктивного світу. Принцип дає для цього загальну спрямованість: $M \rightarrow B$. Але як формується відчуття, який механізм його формування — філософія сказати не може. Механізм — середня ланка між «матерією» і «відчуттям» — справа конкретних наук: фізіології, анатомії, психології, історії діяльності та ін. Щоправда, принцип діє і в середній ланці усвідомлення загальної тенденції процесу породження образу під дією зовнішньої реальності, який, проте, має специфічну субстратну детермінацію.

Другий випадок: матерія породжує свідомість як свою властивість. Те, що матерія діє на свідомість не лише у вигляді зовнішньої природи, а й з боку внутрішньої, тілесної природи людини, доводить філософія. Свідомість як властивість матерії безпосередньо виражає її, бо, пов'язана з матерією, вона не може бути байдужою до неї, до властивостей чи відношень матеріального світу. Але, знов-таки, який механізм цього зв'язку, яка міра його, цього філософія довести не може, не спираючись на дослідження в галузі природознавства і суспільствознавства. Лише в загальнофілософському плані це питання остаточно не можна розв'язати. Проте загалом філософія з усіма її категоріями і законами виконує в зазначеному відношенні регулятивну функцію.

Із сказаного зрозуміло, в чому полягає відмінність методологічної і регулятивної функції філософії, в даному разі філософських принципів. Справді, якщо без використання певного загального принципу наукове дослідження виявляється неможливим, він відіграє методологічну роль, оскільки ж його недостатньо — він має характер регуляції, а не повного методу. Ця відмінність, отже, також відносна: адже метод теж спрямовує, регулює дослідження, як і навпаки, регулювання є засобом досягнення істини, тобто методом. Регуляція є одна, загальна, сторона самого методу. У методі всі кроки руху визначені, в регуляції деякі з них випадають або недосить конкретні.

Відмінність між методологічною і регулятивною функціями філософії має велике значення. Тому ми спинимось на ній докладніше, щоб встановити зв'язок зазначених аспектів пізнання з світоглядом. З цією метою проаналізуємо відомий експеримент Ломоносова — Лавуазьє, що доводить збереження матерії (речовини).

Як філософський принцип ідея збереження матерії потребувала такого розчленування експериментальної процедури: 1) є певна кількість матерії; 2) в експерименті вона переводиться з одного стану в інший; 3) одержується певна кількість матерії. На «вході» і «виході» в експерименті — певна кількість матерії (при тому однакова), в середині — її перетворення. Останні специфічні (фізичні, хімічні перетворення) і

потребують спеціальних знань. Крайні ланки теж специфічні — це матерія з певними властивостями, однак після перетворення — якісно відмінна.

Виходячи з загальної мети — довести чи спростувати збереження матерії, ніяк не можна визначити, як це зробити. Тут існує немов розрив у ланцюгу дослідження, хоча операція вибирається така, щоб перевірити загальне положення. Інакше кажучи, філософський принцип регулює напрям дослідження, але не є методом маніпулювання з матерією. В яких же ситуаціях відбувається поєднання регулятивної функції філософії і конкретного методу? Тут з'ясуємо кілька випадків такого поєднання.

Дано два філософських поняття, наприклад, матерія на вході та на виході в наведеному експерименті. Чи можуть вони розрізнитися кількісно в цих крайніх ланках? Щоб з'ясувати це, здійснюється експеримент за допомогою методів хімії. Одержуємо схему: філософія — конкретний метод — філософія. Конкретний метод — середня ланка.

Дано два стани або види матерії, треба встановити їх зв'язок. Для цього застосовується філософський принцип. Наприклад, жива і нежива матерія подаються у своїй єдності через ідею загального зв'язку («все пов'язано з усім») як дедуктивну передумову висновку про пов'язаність явищ природи та її органічного і неорганічного світів (на чому наголошувала вже класична натурфілософія). Те ж саме стосується аналізу магнетизму і електрики. Загальний принцип зв'язку, висунутий Шеллінгом, стверджував єдність електричних та магнетичних явищ, і фізик Ерстед, керуючись ним, знайшов конкретний вид їх поєднання. Отже тут «спрацьовує» схема: конкретне явище — філософський принцип — конкретне явище.

Нарешті, поєднання двох згаданих випадків може розглядатись як третя ситуація взаємовідношення філософії і конкретно-наукового аналізу. А саме у розглядуваному аспекті філософія висуває ідею про зв'язок явища, що виступають спочатку як розрізнені, а потім на основі постульованого зв'язку відкривається їх конкретна форма. Схема цієї ситуації така: конкретне явище — філософський принцип — конкретний зв'язок — філософський принцип — конкретне явище.

Отже, вимальовуються такі етапи дослідження: а) розрізнена множина явищ; б) їх абстрактно-філософський зв'язок; в) обертання філософського принципу зв'язку в регулятивний принцип експерименту; г) відкриття конкретного зв'язку. А це означає, що філософські категорії і принципи (закони) можуть «вставлятися» між конкретними явищами і навпаки, конкретне може «вставлятися» між філософськими категоріями.

Розглянуті випадки приводять до різних варіантів взаємовідношення конкретно-наукового і філософського аналізу. По-перше, конкретно-наукове дослідження підтверджує чи, навіть, стимулює формулювання філософського принципу, тобто має певне методологічне навантаження. По-друге, філософський принцип потребує знайти зв'язки розрізнених явищ і приводить до нового конкретного знання.

Нарешті, філософія встановлює зв'язок явищ, виконуючи методологічну роль. Правда, зв'язок цей абстрактний, він є лише регулятором експериментальних пошуків конкретних зв'язків. Філософія виконує тут регулятивну функцію. В результаті загальний зв'язок поєднується з конкретним.

Зауважимо, що ні конкретний метод, ні філософський принцип самі по собі недостатні. Оскільки в об'єктивній дійсності загальні й

особливі, конкретні властивості і зв'язки органічно поєднані, то й для встановлення об'єктивності загальних положень філософський принцип потрібний, але має бути поєднаний з вивченням дійсності за допомогою конкретних методів.

Водночас конкретний метод сам по собі недостатній, бо дослідження визначається, спрямовується не лише ним і особливостями предмета, але і сформованими вже законами та категоріями мислення, в якому відображається загальний зміст. Тому Ф. Енгельс і вважав, що мисляче природознавство неможливе без філософії.

Дальше питання полягає у тому, як здійснюється «підключення» філософського принципу в ланцюг конкретного зв'язку? В нашому прикладі як регулятор досвіду виступає філософське положення: матерія взагалі кількісно не збільшується і не зменшується. З такою абстракцією досвід, однак, не може мати справи. Адже з філософського погляду невідомо, скільки взагалі існує матерії, хоч вона і має певні кількісні виміри. Тому потрібно взяти частину матерії. В частині матерії кількість визначена, але незмінність її слід довести. Безпосередньо цю незмінність довести неможливо. Матерію треба піддати зміні. Коли б ця зміна була кількісною, то експеримент виявився б неспроможним. Отже, зміна має бути якісною. Якщо при цьому кількість матерії зберігається, робиться загальний висновок від частини до цілого: матерія (взагалі) не зменшується і не збільшується.

Отже, спочатку у філософському принципі кількість невизначена, але така, що не змінюється. Для доведення цього береться певна визначена кількість. Додаток визначеності тут означає, що береться не вся матерія, а лише її частина. Здійснюється це завдяки загальній передумові про якісну однорідність матерії (яка була висунута, наприклад, в атомістичній філософії), яка і створює логічну основу переходу від частини до цілого. «Що є в цілому, є і в частині, і навпаки» — це положення опосередковує висновок про кількісну незмінність матерії при експериментальному дослідженні її конкретних частин. Весь «силігізм» будується так: 1) матерія якісно однорідна; 2) кількість її на початку і наприкінці експерименту однакова; 3) отже, матерія в цілому зберігається кількісно незмінною.

Теза про однаковість властивостей матерії і робить можливим назване «підключення» філософського принципу в ланцюг конкретно-наукового зв'язку. Тут на основі загального положення здійснюється перехід від цілого до частини (щоб дослідити матерію взагалі, вивчаємо її частину). Отже, зв'язок першої і другої посилок має логічний характер. Однак більша посилка силігізму не доведена. Зв'язок другої і третьої ланок дослідження досвідний (початок і кінець експерименту дають однакову кількість матерії). Але це не знімає гіпотетичності більшої посилки.

Аналогічно стоїть справа з досвідом, коли його розуміти лише як фрагмент всього людського пізнання.

Як бачимо, немає власне логічно-доказового переходу від філософських принципів до конкретного методу і навпаки. Перехід цей не є і суто експериментальним. Тим часом поєднання філософських і конкретно-наукових ланок дослідження здійснюється і не суперечить ні мисленню, ні досвіду. Вихід з цієї проблемної ситуації полягає, на наш погляд, у розрізненні досвіду в широкому і вузькому значенні слова.

Розкриваючи практичну опосередкованість логічних фігур мислення, В. І. Ленін підкреслював: «...практична діяльність людини мільярди разів повинна була приводити свідомість людини до повторення різ-

них логічних фігур, щоб ці фігури могли отримати значення аксіом»⁵. Це положення має істотне значення не тільки для логіки, але і для з'ясування інших аспектів відношення людини до світу. Повторення практичних дій виробляє також чуттєві стереотипи, переконання, сталі форми відносин людей і ставлення їх до природи, — тобто сукупність установок і їх зв'язків (структур), які регулюють всю життєдіяльність людей і які охоплюються поняттями, світовідчуттям, світоглядом тощо.

На основі цієї всесвітньо-історичної практики, свідомо чи стихійно, застосовується і досвід у вузькому значенні слова — індивідуальний досвід і експеримент, який здійснюється для доведення будь-якого часткового чи загального положення.

З арсеналу світоглядних установок почерпуються і «більші посліпки» досвідних умовиводів. Тому свідоме експериментування та зв'язок загальних принципів з конкретними методами регулюються світоглядом. Світогляд синтезує філософію і конкретні методи.

Світоглядні установки можуть і не усвідомлюватися. Вони — наслідок всієї життєдіяльності людей, а тому є «природними», утворюють основні структурні зв'язки, ті проторовані колії, по яких, так би мовити, автоматично рухається духовне життя, будується будь-яке відношення між людьми або з природою.

Який би принцип ми не поєднували з конкретним методом, завжди головним є те, що загальне поєднується з особливим. Останнє логічно не виводиться з першого і не зводиться до нього. Тут напрошується аналогія з гносеологічною роллю схем у процесі переходу від чуттєвого до концептуального. Подібно до того, як поняття з чуттєвістю, так і методи чи принципи різних ступенів загальності поєднуються не однією логікою, а й уявою. Щоб побудувати схему, потрібно, щоб поєднувані сторони мали загальні риси. Так само і в даному разі: однаковість певної якості матерії є таке загальне.

У найзагальнішому вигляді зазначене поєднання передбачає єдність, єдність світу. Тому основна аксіома життєдіяльності у розглядуваному плані — це єдність світу. Як така, що переживається, вона пробуджує і живить відповідну установку уяви, яка приводить до синтезу методологічної і регулятивної функції пізнання. Це світовідчуття має своєю основою світовідношення — єдність людини з людиною, її суспільну природу, реальну колективність, а також єдність з природою. Включеність індивідів у суспільство і природу, у всю реальність — це і є онтологічна структура людського буття, що існує задовго до усвідомлення її і визначає світовідношення.

Духовне життя людини, будучи властивістю матеріальної істоти, включеної в світ, становить світ, який відображає і виражає в собі світ реальний. Перед людиною — сіль явищ природи, писав В. І. Ленін. Людина теж включена в цю сіль, ланку якої утворює і структурно-організований світ її свідомості.

Будучи вираженням, духовним корелятом цілісності матеріального світу, світ духовний регулює рух пізнання у напрямі цілісності, систематичності. У пізнавальній діяльності система світоглядних установок виконує загальну синтетичну функцію. Завдання пізнання в цьому розумінні — охопити «світ як ціле», піднести його у свідомість. Ця функція пізнання, хоча, маючи онтологічну основу, відбувається стихійно, досягає вищої форми, коли усвідомлюється в цілеспрямованому пізнавальному процесі.

⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 160.

Така тенденція до усвідомленого синтезу становить основну мету, ідеал пізнання, який поступово реалізується в утворенні єдиної синтетичної картини світу. Через безконечність пізнання цей ідеал не може бути повністю досяжним. Але в кінцевому підсумку він завжди дає основний напрям пізнання, регулює його рух.

З погляду діалектико-матеріалістичної філософії найвищою світоглядною ідеєю можна було б вважати ідею про світ загалом, яка підпорядковувала б ідеї духовної культури людства, ідеї природи і всесвітньої історії. Такою об'єднуючою ідеєю є принцип матеріальної єдності світу. Згідно з ним усвідомлюється реальна єдність світу в самому собі, з людиною і її духовним світом.

Водночас, оскільки історія суспільства має своєю передумовою розвиток природи, а духовне життя людей є наслідок розвитку матерії, то реалізувати ідею матеріальної єдності світу можна, лише поєднуючи її з ідеєю розвитку. В. І. Ленін, досліджуючи питання про діалектику та її об'єктивне значення, зауважував, що «загальний принцип розвитку треба з'єднати, зв'язати, поєднати із загальним принципом єдності світу, природи, руху, матерії etc»⁶. Принципи і категорії, що в них наявні (матерія, рух, розвиток, єдність), відіграють тут світоглядну роль.

Взагалі питання про те, яку функцію виконують філософські категорії в системі світогляду, потребує дальшого дослідження. Його треба насамперед розв'язувати в загальній формі, щоб дістати певні принципи, з допомогою яких було б можливо аналізувати більш конкретні зв'язки. На основі одержаних принципів можна з'ясувати, яке співвідношення категорій і світогляду в цілому, яку роль вони відіграють в ньому і як членуються на групи залежно від характеру свого світоглядного застосування, яка, відповідно до цього, категоріальна структура світогляду у її співвідношенні з категоріальною структурою філософії. Здійснення цього сприятиме всебічному вивченню діяльнісних аспектів філософського знання.

* * *

О методологической роли философии можно говорить в двух аспектах: об отношении ее к самой себе и к конкретным наукам. Методологическая саморефлексия предполагает, что философия внутренне дифференцирована таким образом, что одни ее структурные части выполняют роль метода относительно других. С этой точки зрения в системе диалектического материализма диалектика есть метод построения системы категорий философской логики (или, что то же самое, — логики диалектической); последняя, учитывая роль категорий как ступеней познавательного процесса, есть метод теории познания. В последовательности «диалектика — логика — теория познания» предыдущие ступени выполняют методологическую функцию относительно последующих. Если же учесть, что законы диалектики, ее категории есть вывод, итог познания мира, последовательность оборачивается: теория познания — логика — диалектика. Структура диалектического материализма как познавательного процесса обратна структуре его как процесса методологического. Это дает возможность выявить как общие контуры системы диалектического материализма, так и контуры ее завершающей части — «учения о методе» или «философской методологии».

Исследование механизма соединения методологической (регулятивной) функции философии с методами конкретных наук показывает, что их связь и единство не является ни чисто логической, ни чисто экспериментальной. Она может осуществляться при определенных мировоззренческих установках, основная из которых — переживание и восприятие мира (включая и человека) как единого целого.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 213.

О. В. КОТОВА

Критика В. І. Леніним енергетизму та її методологічне значення

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР, зміцнення світової системи соціалізму і піднесення світового революційного руху неухильно зростає роль та значення ленінської теоретичної спадщини. «Звертаючись до ідейної спадщини В. І. Леніна, — підкреслює Л. І. Брежнев, — партія вбачає своє найважливіше завдання в тому, щоб на основі ленінських думок, ленінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»¹. Однією з таких актуальних проблем сучасної епохи є дослідження теоретичних і соціальних проблем науково-технічної революції.

Теоретичний фундамент сучасної науково-технічної революції формувався на основі природничонаукових відкриттів кінця ХІХ — початку ХХ ст. У філософських працях В. І. Леніна глибоко проаналізовано методологічні проблеми, що виникли на новому етапі розвитку природознавства. Важливим щодо цього є аналіз ленінських принципів критики енергетизму в контексті сучасного стану філософії і науки, що дає змогу оцінити пізнавальну ситуацію в нових галузях знання, які визначають науково-технічну революцію.

Спиримо свою увагу на деяких рисах сучасної науково-технічної революції, що відрізняють її від попередніх революцій в науці і в техніці.

У результаті першої і другої технічних революцій машини змінили функції людини в процесах перетворення речовини і енергії. Із винаходом парової машини в ході другої промислової революції відбулася докорінна зміна енергоозброєності суспільства. Важливим етапом на шляху теоретичної розробки вчення про енергію було відкриття закону збереження і перетворення енергії. Цей закон — один із трьох великих відкриттів, які стали природничонауковим обґрунтуванням діалектичного матеріалізму. У вченні про різні види енергії, які можуть взаємно переходити один в один, втілилася важлива діалектична ідея про взаємозв'язок і взаємоперетворюваність якісно відмінних форм руху матерії.

Механічна енергія, теплота, електрика, магнетизм виявилися «особливими формами, способами існування однієї і тієї самої енергії, тобто руху»². Визначення енергії як міри руху матерії, дане Ф. Енгельсом, мало велике значення для філософського узагальнення закону збереження і перетворення енергії. В основу філософського розуміння цього закону покладене діалектико-матеріалістичне положення про незнищуваність руху як атрибута матерії.

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, с. 296.

² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 477.

Невипадково закон збереження і перетворення енергії став одним із фундаментальних принципів природничонаукової картини світу. Поширилися і природничонаукові засоби теоретичного вивчення енергетичних процесів, що виявилися в розвитку таких наук, як термодинаміка, статистична фізика, біофізика та ін.

Все це свідчило про діалектико-матеріалістичний зміст природничонаукового прогресу. Проте метафізичне перекинування ролі енергетичних методів у науковому пізнанні, що було викликане кризою в природознавстві кінця XIX — початку XX ст., нездатністю багатьох буржуазних учених методологічно правильно оцінити нові відкриття, призвело до появи особливого різновиду «фізичного ідеалізму», так званого енергетизму. Засновник цього ідеалістичного напрямку в природознавстві В. Оствальд оголосив енергію специфічною, «нейтральною» щодо матерії та свідомості, субстанцією, а енергетичні методи став розглядати як загальні методи пізнання. Наукова неспроможність енергетизму була вперше переконливо викрита В. І. Леніним.

Критикуючи енергетичну тезу про субстанційну самостійність енергії, В. І. Ленін спирався, зокрема, на положення Ф. Енгельса про енергію як міру руху. Якщо енергія є властивістю руху, підкреслював він, то її субстанціалізація призводить до відриву матерії від руху, до зведення енергії до духовного «начала». Викриваючи цей ідеалістичний прийом спіритуалізації енергії, В. І. Ленін розвинув принцип матеріалістичного монізму, марксистське вчення про матеріальну єдність світу. Він показав, що матерія є носієм не тільки руху, а й свідомості. В. І. Ленін обґрунтував фундаментальне матеріалістичне положення про те, що матерії притаманна властивість відображення. Це дозволило всебічно викрити гносеологічні корені енергетизму та озброїти матеріалістів проти усіх тих витончених спроб «реставрування» енергетичної термінології, які з'являються в наш час на базі ідеалістичних спекуляцій над поняттям «інформація». Величезна заслуга В. І. Леніна полягає, отже, в тому, що він не тільки проаналізував гносеологічні і соціальні корені енергетизму, а й розробив наукові методологічні засоби боротьби проти ідеалістичних перекинувань в сучасному природознавстві.

В. І. Ленін підкреслював необхідність «стежити за питаннями, які висуває новітня революція в галузі природознавства»³. Серед таких нових питань нині особливу увагу марксистів привертає і філософське узагальнення теоретико-інформаційних методів.

Науково-технічна революція характеризується зростанням впливу інформаційних процесів на розвиток виробництва. Рівень розвитку науки і техніки дозволяє машинам виконувати функції управління, внаслідок чого технічні засоби суспільства об'єднуються в єдині енергоінформаційні системи. Якщо в другій технічній революції можна виділити «енергетично-речовинний акцент», то тепер, у ході науково-технічної революції, поряд з використанням перетворення речовини і енергії, об'єктом перетворення стає інформація. В середині XX ст. розробляються теоретико-інформаційні методи, які впливають на розвиток наукового пізнання загалом. Історично пізнання відбувалося так, що методи термодинаміки як невід'ємна частина енергетичного підходу передували створенню імовірнісних математичних методів, а теорія інформації виникла на основі ймовірнісних положень.

Математична теорія інформації є теоретичним фундаментом кібернетики. Теорія інформації об'єктивізувала зміст поняття інформації, звільнивши його від вказівок на людину — носія інформації.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 45, с. 26.

Ця теорія відіграє важливу роль у розвитку наукового знання і виробництва. Вивчення і широке використання інформації забезпечує суспільству можливість дальшого перетворення речовини і зростання енергоозброєності. Інтенсивний розвиток теоретико-інформаційних методів в епоху науково-технічної революції ставить найважливіші питання методології сучасної науки та критики ідеалістичних спекуляцій буржуазних ідеологів, які намагаються тепер відновити застарілі догми енергетизму.

Так само, як свого часу «для філософів, енергетика стала приводом для втечі від матеріалізму до ідеалізму»⁴, теорія інформації використовується сучасними буржуазними філософами для різних форм «спростування» матеріалізму. Теологи намагаються використати вчення про інформацію для обґрунтування модернізованих ідей томізму. Кібернетизований бог виступає у цих теоріях як найдосконаліша система управління.

Томістське тлумачення інформації іноді виявляє прямі зв'язки з об'єктивно-ідеалістичними перекинуттями поняття енергії. Тейяр де Шарден припускає існування двох видів енергії — «тангенціальної» і «радіальної», з них перша фактично збігається з науковим розумінням енергії, а друга (радіальна) — це психічна енергія, яка організує, впорядковує, приводить елементи світу у дедалі складніші і внутрішньо зосереджені стани. Автор ставить перед собою завдання «з'єднати два береги нашого існування — дух і матерію». Смерть, заявляє він, позбавляє людину тангенціальної енергії, а радіальна енергія (інакше кажучи, дух) йде «до пункту Омега»⁵ (тобто бога). Послідовник Тейяра де Шардена П. Шошар намагається обґрунтувати тезу свого вчителя за допомогою поняття інформації.

Представники філософського позитивізму, як безпосередні продовжувачі махістського напрямку у філософії, вважають, що інформація є «нейтральною», тобто середнім між матерією і свідомістю (подібно до «елементів світу» Авенаріуса). Таке трактування інформації дуже близьке до енергетичної концепції у новій пізнавальній ситуації. Сам Оствальд бачив в енергетиці можливість «дуалізму» і «паралелізму» матерії і свідомості. Н. Вінер вважає, що інформація є інформація, а не матерія і не енергія⁶. Визначення Н. Вінера, тавтологічне за формою, відображає початковий етап пізнання інформаційних процесів.

«Природодослідник, — пише В. І. Ленін, — дивиться на енергетику, як на зручний спосіб викладати закони матеріального руху в такий час, коли фізики, якщо можна так висловитись, від атома відійшли, а до електрона не дійшли»⁷. Водночас він зазначає, що «у самого Оствальда в масі випадків, навіть мабуть у величезній більшості випадків, під енергією розуміється *матеріальний рух*»⁸. Проте нечіткість філософських позицій плутаника Оствальда приводить до того, що «учень Оствальда, Богданов, ставши учнем Маха, почав обвинувачувати Оствальда не за те, що він не витримує послідовно матеріалістичного погляду на енергію, а за те, що він допускає (іноді навіть кладе в основу) матеріалістичний погляд на енергію. Матеріалісти критикують Оствальда за те, що він впадає в ідеалізм, за те, що він намагається примирити матеріалізм з ідеалізмом»⁹.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 279.

⁵ Тейяр де Шарден П. Феномен Человека. М., 1965.

⁶ Див.: Вінер Н. Кибернетика. М., 1958, с. 166.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 279.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 266.

⁹ Там же.

Н. Вінер, підкреслюючи, що інформація не матерія, дає підстави для ідеалістичних тверджень, що інформація взагалі не має нічого спільного з матерією, хоча сам не робить такого висновку. Саме так розв'язують питання про природу інформації Ф. Блок, Г. Шишков, Г. Гюнтер та інші. Вони розглядають «інформаційний компонент» дійсності, як такий, що нібито є не матеріальним і не духовним феноменом¹⁰. Але інформація не може існувати без матеріальних носіїв, вона зв'язана з невід'ємною властивістю матерії — відображенням. Виступаючи як властивість матерії, інформація не потребує для свого розуміння ні ідеї бога (як це роблять об'єктивні ідеалісти), ні ідеї «третього» компонента дійсності (в суб'єктивно-ідеалістичному трактуванні).

Ленінська ідея про відображення як загальну властивість матерії стала надійним методологічним ключем для розв'язання питання про роль і місце теоретико-інформаційних методів в науці. Застосування інформаційних методів у науках про неживу природу дозволяє досліджувати нові властивості процесів, оцінювати їх складність, організацію, структуру. Теоретико-інформаційні методи вводять у науку про неживу природу ідею відображення. Поняття інформації нерозривно пов'язане з категорією відображення, а поняття енергії — з категорією руху.

Конкретно-наукові дослідження свідчать про те, що встановлення кількісного і якісного зв'язку між енергією і інформацією є важливим завданням сучасної науки. Але ця фактична обставина іноді використовується ідеалістами для протаскування енергетизму в біологію та суспільні науки. На думку енергетиків, біологія має працювати лише над виміром обміну енергією між організмом і середовищем, причому перетворення енергії розглядалося ізольовано від матеріальних процесів.

Марксистсько-ленінська філософія не визнає ні повного ототожнення методів пізнання природничих і соціальних процесів, ні повного протиставлення цих методів. Діалектико-матеріалістичне розв'язання проблем взаємодії методів дослідження живої і неживої природи ґрунтується на максимальному врахуванні їхньої предметної і методологічної специфіки. Саме тому В. І. Ленін характеризує енергетизм в біології як «вираз механіцизму».

Аналізуючи сутність енергетизму, В. І. Ленін зазначав, що природодослідники XIX ст., зокрема В. Оствальд, не знаючи діалектики, підпадали під вплив ідеалістичної філософії і поширювали ідеалістичні висновки з природничонаукових теорій на процеси суспільного життя. Хибність енергетичних концепцій суспільства В. Оствальда впливає з його загальнофілософських поглядів, які збігаються з позицією махізму. На полях книжки Рея В. І. Ленін наводить твердження, що «сцієнтизм» Оствальда дуже близький до позиції відомого віденського механіка Маха¹¹.

Формулюючи енергетичний імператив «не марнуй енергії, використовуй її», В. Оствальд вважає, що його практичне застосування «виходить з ідеї економії мислення»¹², чим підкреслює зв'язок своїх соціологічних теорій з філософською концепцією Маха. Розгляд енергії у відриві від матеріального носія приводить Оствальда до висновку, що «поняття енергії є визначальним поняттям для наук про жит-

¹⁰ Цит. за книжкою: Урсул А. Д. Информация (Методологические аспекты). М., 1971, с. 31.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 469.

¹² Див.: Оствальд В. Энергетический императив. СПб, 1913, с. 37.

тя, від фізіології до соціології чи культурології»¹³. Історія культури, пише він, є історією зростання панування людини над енергією, а мірилом культури «є величина корисної дії при перетворенні природних форм енергії для людських цілей»¹⁴.

Справді, кількість і якість енергії, що використовується людством, змінюється в процесі суспільно-історичного розвитку, проте запропонована Оствальдом схема розвитку суспільства неспроможна пояснити економічні і соціальні механізми суспільства. У соціологічній концепції Оствальда робиться подвійна помилка: самий закон збереження енергії інтерпретується хибно на ґрунті ідеалістичної філософії, а далі без врахування специфіки соціальних явищ ці висновки переносяться на суспільствознавство. Дослідження специфіки суспільних явищ підмінюється штучними аналогіями з природознавства. «На ділі, — зазначав В. І. Ленін, — ніякого *дослідження* суспільних явищ, ніякого з'ясування *методу* суспільних наук *не можна* дати за допомогою цих понять. Немає нічого легшого, як наклеїти «енергетичний» або «біолого-соціологічний» ярлик на такого роду явища, як кризи, революції, боротьба класів і т. ін., але немає і нічого безпліднішого, схоластичнішого, мертвішого, ніж це заняття»¹⁵.

Розглядаючи енергетичний імператив як ключ до розуміння суспільних відносин, Оствальд приходить до заперечення класової боротьби, бо вважає, що «при ворожих відносинах людей більша частина їхньої енергії буде витрачена для того, щоб пошкодити одне одного»¹⁶. Сцієнтизм Оствальда приводить його до висновку, що наука, яка дозволяє «поліпшити експлуатацію вільної енергії», є панацеєю від соціальних конфліктів.

Заперечення класової боротьби, отже, найповніше виявляє буржуазну партійність Оствальда. Водночас воно переконливо свідчить про теоретичну неспроможність його концепції, бо нехтування класовою структурою суспільства неминуче призводить до заперечення якісної особливості об'єктів соціального пізнання. Адже предметом соціальних наук є суспільство, розвиток якого закономірно визначається саме класовою боротьбою в умовах антагоністичних формацій.

Енергетична концепція суспільства Оствальда побудована на механічному перенесенні природничонаукового закону на суспільство. В історії пізнання така спроба була не першою і не останньою. Діапазон механістичних тенденцій досить широкий: від зовнішнього наслідування точним наукам, що виражається в штучному використанні математичних символів і надання соціальним теоріям форми, що властива природничим наукам (аксіоматизація, логічна формалізація тощо), до абсолютизації методів природознавства або окремих його галузей і внаслідок цього — до повного заперечення філософсько-методологічної проблематики. Проте філософсько-методологічна проблематика є найважливішою для розуміння світоглядної спрямованості, партійності соціального пізнання. Ця світоглядна орієнтація має істотне значення для усіх наук, а серед них і природничих.

Природничі науки пов'язані з філософією, і цей зв'язок визначає ступінь філософської партійності природничонаукових теорій. Крім того, природознавство не може бути абсолютно відокремленим від соціального знання, оскільки соціальна форма руху включає в себе нижчі форми (фізичну, біологічну, хімічну). Партійність природничо-

¹³ Там же, с. 108.

¹⁴ Оствальд В. Насущная потребность. М., 1912, с. 88.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 322.

¹⁶ Оствальд В. Энергетический императив, с. 139.

наукових теорій визначається зв'язками з філософією і соціологією. Саме філософія виконує роль інтегруючого центра в синтезі природничих і суспільних наук. В. І. Ленін зазначав: «Могутній струм до суспільствознавства від природознавства йшов, як відомо, не тільки в епоху Петті, але і в епоху Маркса. Цей струм не менш, коли не більш, могутнім лишився і для ХХ століття»¹⁷.

Діалектико-матеріалістична філософія не заперечує використання досягнень природничих та технічних наук у вивченні певних аспектів суспільних процесів. Але використання спеціальних природничонаукових та технічних засобів і даних у суспільствознавстві може бути продуктивним лише на ґрунті марксистсько-ленінської соціології, на ґрунті наукового аналізу класової структури суспільства з позицій пролетарської партійності. Тому КПРС і висуває важливу методологічну тезу про єдність суспільних, природничих та технічних наук як істотну теоретичну передумову науково-технічного прогресу в умовах розвинутого соціалізму.

Особливо рельєфно єдність суспільних, природничих і технічних наук виявляється в такій важливій сфері розвитку суспільства, як галузь соціального управління. Адже в цій галузі застосування досягнень кібернетики, теорії інформації, засобів автоматизації, математичних методів передбачає соціально-класовий підхід до об'єктів та завдань управління. Проте марксистсько-ленінська соціологія не отожднює закони природи і суспільства, не переносить механічно природничонаукову термінологію в суспільствознавство, а використовує математичні методи з врахуванням специфіки об'єкта дослідження.

Коли використовуються теоретико-інформаційні методи в суспільстві, виникає потреба в спеціальних підходах, що дозволяють формалізувати інформаційні процеси в суспільстві. В суспільствознавстві застосовуються ті математичні теорії, в яких «кількісна» сторона не виступає на перший план (теорія ігор, теорія графів, теорія алгоритмів, теорія інформації). Енергетичні концепції апелювали лише до обміну енергією між суспільством і природою. Важливо підкреслити, що людство в своїй діяльності здійснює не тільки енергетично-речовинний обмін з природою, але й обмін інформацією, причому для духовного виробництва останній відіграє більш важливу роль. Створення наукових основ взаємодії природи і суспільства ґрунтується на ціннісному підході в теорії інформації.

Єдність системи «суспільство — техніка — природа» диктує об'єктивну необхідність взаємозв'язку природничих і суспільних наук. Головним елементом цієї системи є суспільство. Адже взаємодія природи і суспільства визначається суспільством, що в свою чергу приводить до того, що закономірності цієї взаємодії вивчаються не тільки природничими, але й суспільними науками. Так, хоч науково-технічні комплекси і створюються на базі речовинних, енергетичних і інформаційних факторів природи, але вони підпорядковуються суспільним законам.

Буржуазні концепції «технологічного детермінізму» ігнорують соціальний аспект науки і техніки, даючи викривлене тлумачення процесів, пов'язаних з кібернетикою. Так з'являються «інформаційні» варіанти «енергетичного імперативу» Оствальда. Наприклад, канадський соціолог М. Маклюен вважає, що інформація детермінує розвиток суспільства. Штучність концепцій Маклюена приводить його до висновку, що саме розвиток технічних засобів інформації визначає всі соціальні процеси, а діяльність суспільства спрямована на розвиток цих засобів. Абсолютизація ролі засобів масової комунікації в суспільстві

¹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 25, с. 40—41.

спрямована на те, щоб затушкувати класовий зміст інформації. На ділі інформаційні процеси в суспільстві визначаються не стільки кількісною мірою інформації, як її якісною мірою, тобто її соціальними характеристиками.

Вивчення соціальних аспектів інформаційних процесів є важливим завданням сучасної науки. Воно передбачає висвітлення таких мало-розроблених проблем, як аналіз змісту та цінності інформації. Актуального значення набуває також розробка питань типології соціальної інформації, які тепер інтенсивно досліджуються радянськими філософами. З погляду В. Г. Афанасьєва, соціальна інформація поділяється на науково-технічну, економічну, соціально-політичну і ідеологічну¹⁸. Аналіз соціально-політичної та ідеологічної інформації і виявляє найбільш яскраво класову, партійну суть інформаційних процесів у сфері масових комунікацій.

Аналізуючи сутність ідеологічної інформації, Г. Т. Журавльов зазначає, що «управління ідеологічним процесом спирається на систему законів, які визначають розвиток духовного життя розвинутого соціалістичного суспільства, виникнення і розвиток комуністичних ідей»¹⁹. У соціальній інформації головними є саме ці аспекти, що мають якісний і часто неформалізований характер. Внаслідок цього «найважливіше значення в одержанні і використанні соціальної інформації набувають не формальнологічні, а власне соціологічні методи»²⁰. Отже, хоча теорія інформації і озброює соціологію засобами кількісного аналізу, теоретико-інформаційні методи не повністю розкривають якісні сторони процесів управління. Лише на основі ленінського принципу партійності можна правильно аналізувати правомірність застосування природничонаукових методів у суспільствознавстві.

Отже, ленінська критика енергетизму не тільки спростувала ідеалістичну суть цієї ненаукової концепції, а й вказала проблемні орієнтири методологічної оцінки нових наукових напрямів, що визначають розвиток теоретико-інформаційних методів.

* * *

Развивая в новых исторических условиях принцип материалистического монизма в марксистской философии, В. И. Ленин подверг всесторонней критике социальные и гносеологические корни энергетизма, указал проблемные ориентиры методологической оценки новых научных направлений.

Теоретико-информационные методы, философское значение которых раскрывается на основе ленинской идеи об отражении как общем свойстве материи, имеют определенную связь с энергетическим подходом в решении естественно-научных проблем. Развитие теории информации обнаруживает некоторую аналогичность с познавательной ситуацией, сложившейся в науке после открытия закона сохранения и превращения энергии и формирования энергетического подхода. Это обстоятельство еще раз показывает огромное методологическое значение ленинских принципов критики энергетизма. На основе ленинских идей получают правильную оценку методологические проблемы, встающие в связи с применением в общественном управлении методов теории информации, кибернетики, математики, особенно в сфере социального управления.

¹⁸ Див.: Афанасьев В. Г. Об интенсификации развития социалистического общества (Проблемы взаимодействия науки, техники и управления). М., 1969, с. 84.

¹⁹ Див.: Журавлев Г. Т. Социальная информация и управление идеологическим процессом. М., 1973, с. 154.

²⁰ Див.: Афанасьев В. Г. Научное управление обществом (опыт системного исследования). М., 1968, с. 243.

Уява як доцільний момент предметно-чуттєвої діяльності

В процесі поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства великого значення набуває дослідження різних аспектів проблеми художньої творчості. Теоретична і практична актуальність цієї проблеми в розробці питань формування всебічно розвиненої людини підкреслюється в рішеннях XXV з'їзду КПРС. В умовах розгорнутого будівництва комуністичного суспільства «відбувається життєдайний процес збагачення мистецтва знанням життя і, з другого боку, дальшого прилучення багатомільйонних мас трудящих до цінностей культури»¹. Художня діяльність є однією з складових частин всебічного розвитку і формування людських здібностей, які становлять необхідний момент творчого відношення людини до світу. Роль мистецтва полягає, зокрема, в тому, що воно є засобом формування людини як суб'єкта нових продуктивних сил. З цього погляду мистецтво виступає своєрідним «засобом виробництва», а художня творчість є необхідною галуззю суспільного життя².

Проблема художньої творчості багатогранна. Значне місце в ній належить розробці художньої уяви як своєрідного ядра творчості. На наш погляд, з'ясування творчого моменту уяви, її значення в мистецтві і житті людини слід розглядати в нерозривному зв'язку з почуттями, які формуються в процесі праці. Почуття і уява є не різнопорядкові, відокремлені процеси, а по суті один єдиний процес. Творчу уяву можна розглядати «як центральне вираження емоційної реакції»³. Проте розкриття внутрішнього зв'язку між уявою і естетичним почуттям не є простим. Свого часу Л. С. Виготський зазначав, наприклад, що в психології немає розділів більш складних, ніж розділ про уяву і почуття⁴. Споріднену думку ми знаходимо і в інших працях⁵.

Загальновідомо, що інтерес до з'ясування специфіки уяви здебільшого виявляється у психологічній науці і дещо менше у філософії і естетичній теорії⁶. Проте дослідження уяви і естетичного почуття потребує як урахування закономірностей психічної діяльності людини, так і детермінованості цієї діяльності конкретними суспільно-істо-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 89.

² Див.: Шинкарук В. І. Роль художньої культури у формуванні нової людини.— 36.: Естетичні проблеми сучасності. К., 1972, с. 7—8.

³ Див.: Виготський Л. С. Психологія мистецтва. М., 1968, с. 265.

⁴ Там же, с. 256.

⁵ Див.: Смирнов А. А. Советская психология за 40 лет. — «Вопросы психологии», 1957, № 5; Буров А. И. Эмоция, чувство, отношение. — «Вопросы психологии», 1967, № 1; Раппопорт С. Х. Искусство и эмоции. М., 1972, № 1, с. 7—8.

⁶ Однією зі спроб аналізу гносеологічного механізму уяви є праця Ю. М. Бородаєва (Воображение и теория познания. М., 1966), в якій йдеться про роль творчої уяви в науковому пізнанні.

ричними умовами їх життя⁷. Лише діалектико-матеріалістичне розуміння предметно-історичної сутності людини дає можливість комплексно дослідити механізми творчості.

У психологічній науці уява розглядається переважно як різновид чуттєвого пізнання⁸. Щоправда є й протилежна точка зору, згідно з якою «уява і мислення є фактично єдиною розумовою діяльністю, в процесі якої суб'єкт може більшою чи меншою мірою, явно або неявно керуватися вимогами логіки»⁹.

Однак, якщо взяти до уваги теоретико-пізнавальне значення уяви у формуванні чуттєвих і логічних понять, то ці погляди є недостатніми. В першому випадку не повністю враховується активність уяви, в другому — навпаки, вона дещо перебільшується.

Нарешті є й така точка зору, відповідно до якої в основі художньої творчості лежать процеси образного і понятійного узагальнення дійсності¹⁰. Прихильники цих поглядів розуміють уяву здебільшого як «психічний процес, який полягає у створенні нових уявлень і думок на основі наявного досвіду»¹¹. Таке розуміння творчої уяви враховує чуттєві і раціональні моменти уяви, але не зовсім чітко вирізняє відмінності між чуттєвою і раціональною формою пізнання. Безперечно, в реальному пізнавальному процесі поняття і чуттєві наочні компоненти сприймання функціонують в єдності. Однак цим не знімається глибока відмінність між мисленням і чуттєвим пізнанням. В образі або наочній моделі уяви ми маємо справу з її чуттєвим корелятом. Проте це не вичерпує її сутності. Адже яким би ретельним не був аналіз речового субстрату людської діяльності (верстатів, картин, звуків музичного твору тощо), сам по собі цей аналіз не виявляє суспільно-практичної основи речей, їх суспільної цінності. Тому в з'ясуванні творчої уяви слід звернути увагу на те, яким чином можна виразити раціональне за допомогою чуттєвого, який механізм їхнього поєднання? Останній, на наш погляд, і становитиме логічне ядро творчої уяви.

Єдність чуттєвого і раціонального розкривається в процесі аналізу матеріально-практичної діяльності людини. Людська діяльність змінює світ відповідно до його об'єктивних закономірностей і потреб людини. «Людина не тільки змінює форму того, що дане природою; в тому, що дане природою, вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій»¹². Мета — це ідеально виражений предмет людської потреби, тобто продукований уявою людини синтез чуттєвого і раціонального. В цьому плані уява є відображенням дійсності в її потенції, тобто такою, якою дійсність має стати в результаті практики. В процесі праці створюється ідеально-наочна модель наступних предметних дій, в якій образ дійсності, проду-

⁷ Обмеженість можливостей психології в галузі вивчення творчого мислення щодо діяльності вченого переконливо показана М. Г. Ярошевським. (Див.: Ярошевський М. Г. Логика развития науки и деятельность ученого. — «Вопросы философии», 1969, № 3, с. 44—45).

⁸ Див. докладніше: Брушлинский А. В. Психология мышления и кибернетика. М., 1976, с. 63—70.

⁹ Розов А. И. Фантазия и творчество. — «Вопросы философии», 1966, № 9, с. 115.

¹⁰ Цей погляд поділяють В. Полонський («Роль фантазии творчества». Л., 1960), Михайлова А. («О художественной условности». М., 1966), Е. Злотников («Художественное воображение как процесс взаимодействия понятий и чувственных образов». — У кн.: Эстетика. Категории и искусство. М., 1965) та ін.

¹¹ Философская энциклопедия, т. 1. М., 1966, с. 285 та ін.

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 176.

кований творчою уявою, відображається у формах діяльності. Ідеально-наочна модель репрезентує схему практичних дій людини, внаслідок чого виникає можливість побудувати і сам емпіричний образ. Але «схема» — це не просто образ або форма речі, а водночас являє собою процес відтворення різноманітних емпіричних образів. Тому «схема» є чуттєвим образом і конкретного предмета, і самої діяльності. Завдяки цьому в горизонті «схеми дії» людина отримує можливість ставитися свідомо до емпірично існуючого предмета. Інакше кажучи, сприйняття людиною певного предмета зумовлюється не просто оком, як фізіологічним органом, а здатністю уяви, що відображує і продукує «схему практичних дій» людини. Це певною мірою пояснює те, чому «картина світу» в ті чи інші історичні епохи визначається відповідним способом практичного впливу людини на навколишній світ. Так, на початку своєї історії людина діє на світ головним чином за допомогою природних органів свого тіла. Звідси впливає антропоморфізм. В епоху становлення машинного виробництва панує образ світу як грандіозного механізму («людина — машина» Ламетрі).

Творча уява, що продукує «схему дій»¹³, генетично подібна до засобів праці, якими людина взаємодіє з предметом праці і які слугують для неї провідником її впливу на цей предмет¹⁴. «До К. Маркса, — пише Е. В. Ільєнков, — філософи не розуміли (тільки деякі з них, як, наприклад, І. Кант, лише непевно здогадувалися), що в уявленні людини образ зовнішніх речей завжди зливається з образом тієї діяльності, в процес якої вони залучені, що вони виступають у формах цієї діяльності»¹⁵. Форми діяльності, що продукує уява на рівні людини, не є механічною працею або формальними навичками у чуттєвих прийомах за наперед встановленими правилами. Ці форми в процесі еволюції відображення дійсності набули суспільного характеру і є «чуттєво-надчуттєвими» (К. Маркс). Усі без винятку чуттєво-надчуттєві образи виникають в процесі практично-предметного перетворення людиною світу природи і свого суспільного життя. Це перетворення, за словами В. І. Леніна, має не тільки достоїнство загальності, а й безпосередньої дійсності¹⁶. Чуттєво-надчуттєві образи виникають і функціонують як відображені форми предметно-практичної, доцільної діяльності. «В спогляданні ж вони виступають саме як форми речей, створених людською працею»¹⁷.

Однак з аналізу форм речей і чуттєвих образів споглядання неможливо досягнути надчуттєвої природи уяви. Вона може бути розкрита лише за допомогою аналізу людської форми діяльності. Показовим з цього погляду є приклад, наведений у книжці К. Керама «Боги,

¹³ У цій статті ми розглядаємо уяву не в її генезисі, а як уже сформовану здатність.

¹⁴ На це була звернена увага ще в докантивській філософії. Зокрема, Спіноза вважав, що «внутрішня сутність» «створеної речі» полягає в самому акті творення. Коло, згідно з його поглядами, можна визначити так: «Це фігура окреслена якою-небудь лінією, один кінець якої закріплений, а другий рухомий» (Спіноза Б. Избр. произведения, т. 1. М., 1957, с. 352). Фактично Спіноза описує конструкцію і спосіб дії такого простого знаряддя праці, як циркуль. Свого часу І. Кант доводив, що під «циркулем» і «лінійкою» треба розуміти такі знаряддя, які «повинні апріорно означати лише найпростіші способи зображати уяву, яку не може наслідувати жоден інструмент» (И. Кант: Собр. соч. в шести томах, т. 5. М., 1966, с. 104). У Канта діяльність уяви схожа на спосіб доцільної діяльності. Як бачимо, Кант фіксує окремі реальні моменти проблеми, але принцип доцільності тлумачиться ним ідеалістично, з позицій апріоризму.

¹⁵ «Философская энциклопедия», т. 2, 1962, с. 226.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 181.

¹⁷ Ільєнков Э. В. Идеальное. Философская энциклопедия, т. 2, с. 220.

гробниці, учені». В Середній Америці дослідники стародавніх цивілізацій Стефанс і Казервуд спробували замалювати деякі пам'ятники знайденого стародавнього міста, їм це не вдалося. «Справа в тому, — пояснює цю обставину Керам, — що світ образів, з яким він (Казервуд) тут зіткнувся, був зовсім не схожий на все те, з чим йому довелося досі зустрічатися». «Спробуй розібратися, що то власне таке — орнамент, чи яка-небудь частина людської фігури. А ось тут око, сонце чи просто якесь символічне зображення»¹⁸.

У світосприйманні уява, що продукує схему форм діяльності, є посередником між чуттєвою і раціональною формою пізнання. Вона забезпечує органічний взаємозв'язок між чуттєвим пізнанням і абстрактним мисленням. Як така, творча уява є не просто чуттєвою або раціональною формою, а становить собою їх певну єдність.

Уява — необхідний компонент творчої діяльності людини, що виявляється в побудові на основі наявного досвіду образу форми діяльності. До того ж досвід виступає тут як знання тих дій, які треба здійснити, щоб досягти певних практичних результатів. Саме внаслідок цього творча уява постає як творення, як прояв універсальної здатності людського пізнання, що виникла в процесі праці. Ось чому поділ творчої уяви на наукову і художню є, на наш погляд, дещо однобічним. У творчому процесі уява, як універсальна здатність, не має самостійного значення; вона завжди взаємодіє з іншими людськими здатностями.

У науковому пізнанні відображення об'єктивного світу в свідомості суб'єкта є загальним і, отже, позбавленим емоцій. У мистецтві, навпаки, дійсність відображається відповідно до її значення для суб'єкта. Тому твори мистецтва відображають «емоційні настрої» людини.

Адекватна інтерпретація мистецтва досягається за допомогою з'ясування взаємодії уяви і почуття, їх співвідношення в процесі практичної і теоретичної діяльності. Причому внутрішня сутність цього взаємозв'язку зумовлена практичною структурою діяльності людини. Саме тому уява продукує схему форм діяльності, а людські почуття виникають лише тоді, коли предмет сприймається як предметна діяльність, визначається процесом тієї діяльності, до складу якої він входить¹⁹.

Об'єктивний світ, з яким взаємодіє людина, відповідає або не відповідає її потребам. Ці потреби в найзагальнішому розумінні є цілями. В цьому розумінні все доцільне стосується почуття задоволення, а протилежне доцільному — почуття незадоволення. Останнє є однією з передумов діяльності людини. Реальний світ, — відзначає В. І. Ленін, — не задовольняє людину, людина своїм діянням вирішує змінити його²⁰.

За допомогою уяви людина досягає певного збігу образу предмета потреби з доцільністю своєї праці. З цього боку уява є специфічним моментом предметно-чуттєвої діяльності, що сприяє поєднанню почуття людини з тим, що містилося в понятті про мету. Ця функція уяви зумовлена насамперед тим, що художній процес значною мірою детермінується його цілями, а самі предмети природи слугують тут засобами, призначення яких полягає у визначенні діяльності людини, і вже потім — самих предметів. Тому предмет пізнання у мистецтві може бути прямо протилежний відтворюваним об'єктам дійсності, як це буває в байках чи казках, де лев або дуб є носіями загального змісту

¹⁸ Керам К. Боги, гробниці, ученые. М., 1960, с. 330.

¹⁹ Див.: Леонтьев А. Проблемы развития психики. М., 1959, с. 416.

²⁰ Див.: Ленин В. І. Полное собр. творений, т. 29, с. 180.

людської діяльності. Загалом почуття задоволення чи незадоволення є певними віхами в здійсненні ціннісної орієнтації людини по перетворенню об'єктів дійсності. Розглянемо це конкретніше. Сучасний поділ форм праці надає можливість людині опрацювати лише певну частку природної речі. Або, як каже К. Маркс, у технологічному процесі виробництва людина передає результативний вираз своєї праці іншій людині у вигляді сирого матеріалу (напівфабрикату), який ще не має своєї завершеної належної форми²¹. Тому предметом відчуття людини, з одного боку, є природна річ і власна механічна робота, вправність в чуттєвих прийомах (що теж певною мірою детермінована суспільним буттям людини), а з другого — це вже не природна річ, а природна річ у людській колективній діяльності, де спільним для чуттєвості кожної людини буде результативний вираз сукупного способу дій. Отже, універсальний характер чуттєвості кожної людини, спричинений не тільки тим, що виробляється, а й тим, як виробляється. Як бачимо, «суспільність» — це не «ще один», так би мовити, рядовий атрибут чуття поряд з іншими його характеристиками, а його внутрішня природа²². Почуття людини є насамперед чуттєво сприйманим способом форм діяльності людей. За цих умов почуття кожної людини набуває загальнозначимої цінності.

Однак всезагальність, хоч і є суттєвим моментом естетичних почуттів, проте ще не визначає їх естетичного значення. Естетична насолода потребує конкретної чуттєвої цілісності предмета споглядання і, отже, тяжіє до чуттєвого зв'язку з якісною специфікою об'єкта. Але остання повинна відповідати специфічній потребі, і з одного боку, бути «вільною» від тієї діяльності, якій вона була підпорядкована (наприклад, діяльність стародавнього мисливця характеризувала силу останнього і мала лише опосередковане відношення до предметних властивостей предмета), а з другого — діяльність виражає певну потребу людини в предметі, а тому наближається до якісної специфіки самого об'єкта. Наприклад, коли здобич використовувалась як прикраса. Тут уже наявна відособлена діяльність, яка має опосередковане працею відношення до сили чи мужності мисливця. В першому випадку професія мисливця має емоційне значення тільки завдяки мотивам, які не мають прямого зв'язку з їхніми предметними властивостями, в другому — цінність змінила свою реальну основу, тимчасом як емоція, лишаючись загальною, злилася з чуттєвою індивідуальністю об'єкта²³. В мистецтві предмет узагальнюється не сам по собі, а завжди в єдності з опосередковуючими його людськими зв'язками і відношеннями. Саме тому естетичні почуття не обмежуються лише чуттєвістю, не обмежуються вони і всезагальністю, а є і тим і іншим водночас. Не всяке задоволення є естетичним або результатом естетичного відношення до дійсності. Скажімо, насолода від смачної страви або аромату троянд не є естетичною. Вона засвідчує існування біологічних потреб, які в широкому розумінні є показниками біологічної доцільності організму і слугують йому для пристосування до умов навколишнього середовища.

Естетичне почуття має специфічну характеристику. На відміну від інтересів користі естетичне почуття є вираженням духовної потреби в предметі, цінність якого зумовлюється в даному разі самим фактом

²¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 340.

²² Див.: Тарасенко М. Ф. Універсальність форм людського спілкування і феномен естетичного. — 36.: Естетичні проблеми сучасності, с. 18—19.

²³ Див. докладніше: Іванов В. П. Практика і естетична свідомість. К., 1971, с. 197, 198.

його існування. «Людське око,— писав К. Маркс,— сприймає і насолоджується інакше, ніж грубе нелюдське око, людське вухо — інакше, ніж грубе, нерозвинене вухо і т. д... *почуття* суспільної людини є *інші* почуття, ніж почуття несупільної людини... Лише завдяки предметно розгорнутому багатству людської істоти розвивається, а почасти й уперше з'являється багатство суб'єктивної *людської* чуттєвості: музикальне вухо, око, яке відчуває красу форми, — коротше кажучи, такі *почуття*, які здатні до людських насолод і які утверджують себе як *людські* сутнісні сили»²⁴.

На відміну від утилітарних потреб, твори мистецтва задовольняють не фізичні, а духовні потреби людини і спрямовані на розвиток її чуттєвості. Тому естетичне почуття й насолода, яку ми отримуємо в процесі естетичного споглядання, базується на умінні людини абстрагуватися від своєкорисних запитів.

У період виникнення капіталізму буржуазні ідеологи намагалися обґрунтувати тезу про те, що вигода і користь є природною якістю людини, найвищим і єдиним стимулом будь-якої діяльності, в тому числі й естетичної²⁵. Складна природа естетичного зводилася ними до утилітаризму або до моралізуючого засобу²⁶.

За такого підходу естетична насолода, яку дарує нам мистецтво, уявляється уже несуттєвою — істотним визначається лише користь від повчання. Але якщо ототожнити естетичне з користю, то цілком слушною буде відповідь Руссо на питання Діжонської Академії: «Чи сприяло відродження наук і мистецтв поліпшенню нравів?» Відомо, що Руссо цілим трактатом відповів на поставлене питання — «ні». Він один із перших вказав на «зворотний бій» буржуазного прогресу, коли зростання економіки, розвиток науки не дають людям свободи, не забезпечують морального вдосконалення.²⁷

Однак, виявивши факт глибокого розходження буржуазного мистецтва з життям, Руссо не з'ясовує тих соціально-економічних причин, які зумовили цей розрив. Він не збагнув суспільних умов розвитку людини і мистецтва, ідеалістично звів естетичне почуття до почуття морального, розуміючи останнє хибно, а саме як очищення людських пристрастей.

Естетичне почуття не зводиться до безпосередньої чуттєвості і насолоди. Естетична насолода виникає в процесі практичної дії. «В естетичному почутті вся сума первинних життєвих емоцій, заснована на практичних відношеннях до предметів, відображена неначе повторно, вдруге, сприйнята як об'єкт і разом з об'єктом, завдяки чому і підноситься до духовного рівня самосвідомості. Інакше кажучи, до естетичного почуття предмет приходить практично, тобто разом з діяльністю, з якою він пов'язаний, і лише тому й може бути емоційно значущим. Але в самому естетичному почутті цей практичний зв'язок поданий узагальнено як теоретичний об'єкт споглядання»²⁸. В кожній сфері діяльності людини можна виявити сферу прагнень і сферу досягнень. Звідси стає зрозумілим, що не задоволення само по собі спричиняє діяльність і поведінку людини, а співвідношення між конкретним прагненням і результатом людської діяльності, яке і визначає характер задоволення. В праці реалізується співвідношення особистого і суспільно значимого. Тому естетичне почуття не зводиться

²⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 551.

²⁵ Дидро Д. Собр. соч., т. 6. М., 1946, с. 350.

²⁶ Там же, с. 242.

²⁷ Руссо Ж. Ж. Избр. сочинения, т. 1. М., 1961, с. 67.

²⁸ Іванов В. П. Практика і естетична свідомість. К., 1971, с. 212.

до безпосередньої чуттєвості і насолоди. Мистецтву належить важлива роль у формуванні людської моралі, бо воно виховує людські почуття, допомагає їм позбутись «жаги» безпосередньої потреби, стати продуктивними, творчими. В праці виявляється безкорисливість естетичного світосприймання та засвідчується специфічна відмінність мистецтва від інших сфер життєдіяльності. Адже мистецтво змогло відокремитися в особливу форму суспільної свідомості «тільки завдяки тому, що йому притаманні свої внутрішні закономірності, в яких своєрідно відбиваються загальні закони відношення суспільства до природи»²⁹.

Мета дійсного мистецтва і дійсної моралі збігається, бо мистецтво як і мораль відображає прагнення людини до здійснення ідеалу життя. «За своїми тенденціями мистецтво і мораль в самій основі своїй ворожі всьому, що заважає прогресу людства. Те, що з погляду розвитку виявляється перепорою, сприймається і відчувається не тільки як щось шкідливе, але ще й як моральне зло і естетично потворне»³⁰. Естетичне переживання — не самоціль і не «доповнення» до моральної норми поведінки. Воно «прояснює моральне почуття», робить його більш глибоким, різнобічним, змістовнішим.

Естетичне почуття і творча уява тісно пов'язані. Спільним для них є спосіб діяльності. Така природа уяви й естетичного почуття надає їм загальнозначимої цінності.

* * *

В статтю аналізується творческа́я су́щность вообра́ження, его́ свя́зь с эстетическим чувством. Автор исходить из практической природы воображения как универсальной творческой способности человека к построению наглядной модели форм целенаправленной деятельности. Это позволяет объяснить природу эстетических чувств, их специфику в отличие от чувственности вообще и морального чувства в частности, раскрыть диалектическое единство познания и оценки в акте эстетического восприятия.

²⁹ Мазепа В. І. Художня творчість як пізнання. К., 1974, с. 158.

³⁰ Горький М. Собр. соч. в тридцати томах, т. 9. М., 1955, с. 91.

Несумісність мілітаризму

з захистом природного середовища

Важливою характерною рисою нашого часу є зростання міжнародного авторитету соціалістичних країн і дальше поглиблення загальної кризи капіталізму. Цю кризу, як підкреслив у промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи у Берліні Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, «не спинити ні підбадьорюванням воєнно-політичних блоків імперіалістів і гонкою озброєнь, ні економічною інтеграцією монополій, ні видимістю соціальних реформ, ні репресіями. Сьогодні ясніше, ніж будь-коли, видно, що імперіалізм не може більше диктувати Європі її долю»¹. У визначенні долі людства вагоме слово належить нині численним прихильникам миру — міжнародному рухові миролюбних сил, очолюваному Радянським Союзом, країнами соціалістичної співдружності.

СРСР виступає за розрядку міжнародної напруженості, за співробітництво в галузі економіки, науки, захисту природного середовища тощо. У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» підкреслювалось, що нині необхідно добиватися припинення зростаючої, небезпечної для миру гонки озброєнь, переходу до скорочення нагромаджених запасів зброї, до роззброєння, робити все можливе «для укладення міжнародних договорів про загальне і повне припинення випробувань ядерної зброї, про заборону і знищення зброї хімічної, про заборону створення нових видів і систем зброї масового знищення, а також впливу на природне середовище у воєнних та інших ворожих цілях»^{1а}.

За умов, коли прогресивні сили всього світу ведуть рішучу боротьбу за необоротність і поглиблення розрядки міжнародної напруженості, за доповнення розрядки політичної розрядкою воєнною, важливим стає викриття всіх форм ідейно-теоретичної апологетики політики мілітаризму.

Марксизм-ленінізм розглядає мілітаризм як суспільне явище, породжене передусім економічними умовами життєдіяльності антагоністичного суспільства, самою природою імперіалістичних суперечностей. Мілітаризм виник на певному етапі історичного розвитку водночас із зародженням інституту приватної власності на засоби виробництва як основної передумови експлуатації людини людиною, з розколом суспільства на ворожі, антагоністичні класи і утворенням держав з притаманним їм апаратом насильства, спрямованим як на експлуатацію пригноблених класів усередині держав, так і на агресію проти інших країн для загарбання нових територій і уярмлення інших народів.

¹ «Радянська Україна», 1976, 30 червня.

^{1а} Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 29.

Мілітаризм — це складне за своїми зовнішніми і внутрішніми характеристиками соціальне явище. Воно включає у себе різні за формою, масштабами і видами фактори, які впливають на економіку, політику й ідеологію експлуататорського суспільства.

В. І. Ленін писав, що «сучасний мілітаризм є результат капіталізму. В обох своїх формах він — «життєвий прояв» капіталізму: як військова сила, яку застосовують капіталістичні держави під час їхніх зовнішніх сутичок... і як зброя, що служить в руках пануючих класів для придушення всякого роду (економічних і політичних) рухів пролетаріату»².

Без військової сили буржуазія, як і будь-який інший експлуататорський клас, не здатна забезпечити своє панування. Тому мілітаризм існує практично в усіх капіталістичних країнах, хоча, певна річ, розвинутий неоднаковою мірою. Мілітаризм — це породження експлуататорського суспільства, і мілітаризація відбувається, як зазначав В. І. Ленін, «в усіх країнах (маються на увазі капіталістичні. — *І. Л., М. М.*), і в нейтральних і в маленьких»³.

Мілітаризація суспільного життя в капіталістичних країнах нині дуже відчутна. Вона виявляється у сфері економіки, міжнародної політики і у сучасних воєнно-політичних доктринах. Це є відображенням об'єктивно притаманних капіталізму суперечностей, які конкретно виявляють себе у сфері міжнародних відносин — наприклад, у прагненні воєнно-промислового комплексу до дальшого збільшення воєнних бюджетів, ядерного потенціалу, в намаганнях певних імперіалістичних кіл зберегти породжену епохою «холодної війни» систему агресивних блоків, спрямованих проти світової соціалістичної системи.

Мілітаристські сили, реакційні політичні угруповання, а також певна частина представників великого бізнесу, що наживається на гонці озброєнь, роблять усе можливе для того, щоб зірвати розрядку чи принаймні уповільнити процес її дальшої матеріалізації. Мілітаристські сили, як зазначалося на квітневому (1975 р.) Пленумі ЦК КПРС, силкуються грубим втручанням у внутрішні справи інших країн зірвати боротьбу народів за свободу і демократію, дискредитувати політику мирного співіснування⁴.

Будучи породженням імперіалізму, сучасний мілітаризм виступає тим соціально-політичним механізмом, з допомогою якого готуються, розв'язуються і ведуться всі грабіжницькі, несправедливі війни. Водночас він виступає і як соціально-політична доктрина, яку буржуазія намагається використати для врятування давно віджилого суспільно-економічного ладу — капіталізму.

Імперіалізм є прямим винуватцем суперечності між капіталістичним суспільством і природним середовищем, що нині гранично загострилася. Енергетична криза, катастрофічне забруднення атмосфери і Світового океану, розграбування багатьох природних ресурсів, назрівання екологічної кризи — усе це є результат життєдіяльності капіталістичного суспільства, заснованого на приватній власності на засоби виробництва й природні багатства. Ці суперечності ще більше поглиблюють загальну кризу капіталізму, наближують його неминучу загибель.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 175.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 147.

⁴ Див.: «Правда», 1975, 17 квітня.

Кінцева мета мілітаризму — розв'язання воєн, за допомогою яких панівні класи намагаються досягнути своїх політичних і економічних цілей як всередині країни, так і на міжнародній арені. І якщо експлуаторським класам протягом усієї історії людства війни передвіщали наживу внаслідок пограбування «свого» й інших народів, то трудящим масам вони завжди несли численні людські жертви і воїстину фантастичні руйнування матеріальних і духовних цінностей. Війни справляли і справляють дедалі зростаючий згубний вплив на природне середовище, знищуючи на величезних територіях флору й фауну, виснажуючи природні ресурси, завдаючи непоправної шкоди середовищу людського існування, що створювалося століттями. Зрозуміло, що руйнування природного середовища додатковим тягарем лягало на плечі мільйонів трудящих, несучи страждання, голод і смерть. Наприклад, за підрахунками вчених, за останні п'ять з половиною тисяч років відбулося понад чотирнадцять з половиною тисяч великих і малих воєн, у яких загинуло близько чотирьох мільярдів чоловік. Матеріальні цінності, безповоротно втрачені у цих війнах, виражаються в астрономічних цифрах — 500 квінтильйонів (тобто 500 мільярдів мільярдів) швейцарських франків⁵. За всієї умовності цих підрахунків вони дають певне уявлення про велетенські воєнні лиха, яких зазнало людство. На жаль, ніхто не вів ліку величезних руйнувань і порушень природної рівноваги, заподіяних цими війнами.

Війна, ця неминуча сторона життєдіяльності експлуаторського суспільства, ніколи, в жодну з історичних епох не приносила користі природі, що оточує людину. Уже в рабовласницькій суспільно-економічній формації війни чинили помітний негативний вплив на природне середовище. Збройна боротьба, а також матеріальне забезпечення війни виснажували запаси природних ресурсів, особливо такого важливого, як ліс. Це призводило до порушення екологічної рівноваги в тих чи тих районах стародавньої цивілізації. На місці квітучих оазисів утворювались пустелі. Відомо, наприклад, що в давні часи Близький Схід був укритий пишними лісами — переважно із славнозвісного ліванського кедра. Однак вони були вирубані для потреб нескінченних воєн, і нині їх місце зайняла пустеля. Винищення лісів на Апеннінах і на італійських схилах Альп також значною мірою було зумовлене війнами, що їх вів рабовласницький Рим (будівництво військових суден та інші воєнні потреби).

Епоха феодалізму так само характеризується безперервною збройною боротьбою — як класовою боротьбою між кріпаками і феодалами, так і міжусобними війнами феодалів. Крім того, у період свого становлення феодальні держави, зокрема європейські, часто зазнавали нападів кочових народів, які завдавали їм значних руйнувань. Найбільш бузувірськими і руйнівними в епоху феодалізму були монголо-татарські навали, початок яким поклав Чингісхан і які продовжив Батий, а пізніше Тамерлан. Монголо-татарські орди не тільки з неситим жорстокістю винищували цілі народи, а й умисне руйнували іригаційні споруди на території всієї Середньої Азії. Оскільки ж усе землеробство там базувалося на зрошенні, знищення зрошувальних систем призвело, по суті справи, до регіональної екологічної катастрофи — квітучі оазиси швидко перетворювались на пустелі. К. Маркс з цього приводу писав, що в країнах, де землеробство базується на штучному зрошенні, «одна спустошлива війна виявлялась здатною обезлюднити країну на цілі століття і позбавити її всієї її цивілізації»⁶.

⁵ Див.: Мілітаризм. Разоруженне. (Справочник). М., 1963, с. 7, 11.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 9, с. 129.

Запеклість збройної боротьби, а отже — і ступінь її впливу на природне середовище, залежала від гостроти політичних суперечностей сторін, що воювали, і досконалості озброєння, застосовуваного у такій війні. Вирішальна роль у руйнівному впливі війни на навколишню природу у період феодалізму належала не тільки самій по собі згубній силі зброї і бойової техніки, які були порівняно малопотужні, скільки політичним цілям, що до них прагнули завойовники у своїх грабінницьких війнах.

Капіталістичне суспільство, що прийшло на зміну феодальному, забезпечило дальший розвиток продуктивних сил, прискорило виникнення нової матеріально-технічної основи ведення війни. Капіталізові притаманні часті війни, що набувають більшої масштабності і ведуться буржуазією з метою зміцнення свого панування, загарбання нових ринків, чужих територій, з метою перетворення менш розвинутих країн і цілих континентів на колонії.

Насильство взагалі органічно притаманне капіталізові, заснованому на експлуатації і гнобленні трудящих, пограбуванні народів залежних країн, на політиці мілітаризму і агресії. К. Маркс підкреслював, що буржуазні, приватновласницькі відносини передбачають політичне насильство як спосіб їх реалізації. Становлення капіталістичного способу виробництва було, як відомо, вписане в історію людства вогнем і кров'ю, бо сам «новонароджений капітал виділяє кров і бруд з усіх своїх пор, з голови до п'ят»⁷⁻⁸.

Властива життєдіяльності експлуататорського суспільства закономірність — загострення його внутрішніх суперечностей, придушення демократії і дедалі зростаюча агресивність — з особливою силою виявляється у політичній стратегії і тактиці сучасного монополістичного капіталізму. За допомогою різних засобів насильства капітал намагається законсервувати історично віджилі суспільні відносини, придушити революційний рух мас. Водночас і самі монополістичні угруповання вступають у запеклий двобій між собою за територіальний поділ світу, за ринки збуту і сфери впливу.

З переростанням капіталізму в імперіалізм війни почали характеризуватися дедалі більшим застосуванням багатоманітної бойової техніки. Використання багатомільйонних армій, оснащених потужною бойовою технікою, новітніми засобами транспорту і зв'язку, надало війнам небаченого розмаху і величезної руйнівної сили. Імперіалізм породив таке страхотливе явище, як світові війни. Про руйнівний характер воєн епохи імперіалізму і їх вплив на природне середовище можна дістати уявлення з битви під Верденом, де з лютого до грудня 1916 року відбувалися кровопролитні бої між французькими і німецькими арміями. У районі боїв ліси на площі 16 тисяч гектарів практично були знищені. Наслідки цих руйнувань були такі згубні, що соснові ліси, посаджені тут у 1920 році, і нині розвиваються надзвичайно повільно. Дерева на цьому місці ростуть потворні, часто зазнають хвороб і легко нищуються шкідниками.

Друга світова війна була підготовлена і розв'язана імперіалістичними силами. Здійснюючи свій план завоювання світового панування, держави фашистського блоку й імперіалістичні кола інших капіталістичних країн, що потурали розв'язанню фашистської агресії, ввергли народи світу в жахливу катастрофу. Ведення війни з боку гітлерівської Німеччини і її союзників характеризувалося порушенням усіх норм міжнародного права, антигуманізмом і людиноненавистниц-

твом. Засоби знищення застосовувались фашистами не тільки проти збройних сил, а й проти мирного населення міст і сіл, для руйнування промислових і культурних об'єктів. Загинули десятки мільйонів людей з різних країн світу, тисячі й тисячі міст і сіл були стерті з лиця землі.

Тільки втрати СРСР становили понад 20 мільйонів чоловік, які загинули на полях битв, внаслідок бомбардувань міст і сіл, у гітлерівських катівнях і концтаборах. 1710 радянських міст і понад 70 тисяч сіл були перетворені на руїни. Наша країна втратила близько 30 процентів національного багатства, а її природі було завдано величезної шкоди. Але фашистам не вдалося досягти жодної з поставлених політичних цілей. Фашизм був розгромлений.

Перемога над фашистським блоком була не тільки військовою перемогою. Вона свідчила про поразку самої імперіалістської ідеології фашизму, про перемогу сил миру і прогресу над реакцією. Як відзначалося у Постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», перемога Радянського Союзу «була торжеством народженого Жовтнем нового суспільного і державного ладу, соціалістичної економіки, ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського суспільства, що здійснили подвиг, рівного якому не знала історія»⁹. Розгром фашизму і імперіалізму у другій світовій війні становив важливий етап перетворення соціалізму на провідну силу світової історії. З-під влади експлуататорів звільнилися 11 країн Європи і Азії, утворилася світова система соціалізму, і тим самим була закладена міцна основа для поширення у післявоєнний період ідей миру, демократії і прогресу.

Особливу небезпеку для людства, а також для навколишньої природи становлять імперіалістичні війни в сучасну епоху, коли на озброєння армій надходить величезна кількість надпотужної зброї і бойової техніки, коли войовничий імперіалізм у своїх варварських цілях використовує новітні досягнення науково-технічної революції. «Праця багатьох мільйонів людей,— говориться у документах міжнародної наради комуністичних і робітничих партій (1969 р.),— блискучі досягнення людського розуму, таланту вчених, дослідників, інженерів спрямовуються не на користь людству, служать не справі прогресу і перетворення життя на землі, а використовуються у варварських, реакційних цілях, для потреб війни—цього найбільшого лиха для народів»¹⁰.

За яскравий приклад може правити варварська війна американського імперіалізму і його маріонеток, що велася проти волелюбного в'єтнамського народу й інших народів Індокитаю. Відчуваючи своє безсилля, американська вояччина розгорнула не тільки масове убивство мирного населення В'єтнаму, але й страхітливе знищення природи цієї країни. Не випадково у ті часи на сторінках світової преси з'явилися нові поняття «террацид» і «екоцид», якими позначали умисне знищення ґрунту і середовища існування всього живого.

Найпоширенішим умисним знищенням рослинного покриву стало розпилення хімічних речовин. За період від 1961 до 1970 року американська авіація здійснила понад 19 тисяч вильотів з метою «обробки» лісів і посівних площ Південного В'єтнаму різними отрутохімікатами. Знищено понад 2 мільйони гектарів багатючих лісів. Від кінця 1961 до жовтня 1969 року 43 проценти оброблюваних земель і 44 проценти загальної площі лісів у Південному В'єтнамі були принаймні один

⁹ «Правда», 1975, 17 лютого.

¹⁰ Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 42.

раз — а в деяких випадках двічі й тричі — «оброблені» гербіцидами ¹¹.

Величезну шкоду природі В'єтнаму завдали масові бомбардування і артилерійсько-мінометний обстріл. Протягом війни в Індокитаї скинуто бомб, випущено снарядів і мін більше, ніж за всі попередні війни на Землі. За даними іноземної преси тільки від 1965 до 1971 року на Індокитай було скинуто 13 мільйонів тонн бомб, мін і снарядів, дві третини з них — на Південний В'єтнам. Це означає, що на кожний гектар землі всієї території Індокитаю припадало приблизно 130 кг боеприпасів, на кожного жителя — 300 кг. Внаслідок застосування такої кількості вибухових речовин утворилося близько 26 мільйонів воронок. Окремі райони В'єтнаму нагадували місячний ландшафт ¹².

У своїй ненависті до сил миру, прогресу і соціалізму, в страху перед своєю неминучою загибеллю сучасний імперіалізм здатний на будь-які воєнно-політичні авантюри і злочини. Американський імперіалізм з метою політичного шантажу санкціонував один з найбільших злочинів ХХ століття — застосував атомну зброю проти японських міст Хіросіми й Нагасакі, що не диктувалося воєнною необхідністю. До сьогоднішнього дня смертоносна радіація продовжує відбирати життя не тільки у самих очевидців ядерного вибуху, але й у їхніх дітей, що народилися по війні, і навіть у їхніх онуків. Тільки за першу половину 1974 року у Хіросімському госпіталі, відкритому спеціально для тих, хто зазнав атомного бомбардування, померло 36 чоловік ¹³. Неймовірних руйнувань завдано в районі міст Хіросіми і Нагасакі природному середовищу.

Створення ракетно-ядерної зброї, лазерів, спроби застосування генної інженерії та інших новітніх засобів ведення війни поставили перед людством ряд гострих соціально-політичних і морально-етичних проблем, змусило по-новому поставитися до питання співвідношення війни і політики, яке не можна правильно осмислити, якщо розглядати їх поза соціальним контекстом сучасної епохи, поза конкретними умовами існування соціалістичної і капіталістичної світових систем.

На межі 60-х років у світі склалося нове співвідношення сил у галузі ракетно-ядерного озброєння і «звичайних» збройних сил, коли жодна із сторін, втягнута у воєнний конфлікт, уже не могла б здобути перевагу, бо нагромаджені зброї достатньо для багаторазового обопільного знищення і для цілковитого зруйнування природного середовища на всій земній кулі.

За цих умов найімовірнішим результатом ядерного конфлікту могло бути тільки взаємознищення, коли, ясна річ, не може бути переможців — тільки переможені. Збройне втручання у справи країн соціалістичного табору стало б самознищенням агресора. За таких обставин надмірно роздута воєнна машина капіталістичної системи, об'єднана у воєнно-політичні блоки під егідою США, зайшла в певну суперечність з можливостями її застосування. Суспільний розвиток капіталізму підійшов до поворотного пункту, де мілітаризація економіки і всього суспільного життя призвела б до наслідків, протилежних тим, на які сподівалися імперіалісти. Ф. Енгельс ще в минулому столітті передбачав це. Він писав: «Мілітаризм панує над Європою і пожирає її. Але цей мілітаризм таїть у собі зародок власної загибелі» ¹⁴. Нині, незважаючи на зростання ядерного потенціалу імперіалізму, воєнну міць

¹¹ Див.: Экоцид в Индокитае. М., 1972, с. 28.

¹² Див.: «Зарубежное военное обозрение», 1973, № 1, с. 9.

¹³ Див.: «Красная звезда», 6 серпня 1974.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 164.

уже неможливо цілком використати для політичного впливу, спрямованого проти країн соціалістичної співдружності. Подібного роду спроби мілітаристських кіл Заходу дедалі частіше зазнають провалу. Нині сфера застосування воєнної сили у глобальних масштабах різко зменшується. Імперіалізм уже не може диктувати свою волю народам світу. Проте мілітаристські кола НАТО й інших воєнних блоків капіталістичної системи усе ще становлять певну силу у міжнародній політиці, силу, яка може штовхнути народи до термоядерного самогубства.

Ракетно-ядерна війна, якщо вона буде розпалена імперіалістами, може принести людству незчисленні жертви, може перетворитися на одну з форм екологічної катастрофи, небезпечної як для людини, так і для всієї живої природи. Попереджуючи про таку небезпеку, Л. І. Брежнев говорив: «...за останні роки вже нагромаджена така маса зброї, яка дасть можливість кілька разів знищити все живе на Землі»¹⁵.

Так, значну загрозу для рівноваги природного середовища (особливо захисного озонного шару біосфери) становлять масові запуски міжконтинентальних балістичних ракет, які перетворилися нині на основний засіб доставки стратегічних ядерних і термоядерних боеприпасів до цілей. Достатньо нагадати, що тільки Сполучені Штати Америки мали на 1974 рік 1054 міжконтинентальні балістичні ракети на континенті і 41 атомний підводний човен з 656 ракетами на борту¹⁶. Велику небезпеку для озонного шару біосфери становлять і польоти надзвукових літаків. Один американський учений підрахував, що якщо на висоті 13—16 кілометрів одночасно літатимуть 500—600 понадзвукових літаків протягом 8 годин, концентрація озону зменшиться у кілька разів, а це дуже небезпечно для життя на Землі¹⁷. Певна річ, у сучасній війні може бути використано одночасно значно більше літаків, бо тільки США мають на озброєнні кілька тисяч понадзвукових винищувачів і бомбардувальників.

Величезного лиха природному середовищу і людству може завдати війна із застосуванням хімічної і бактеріологічної зброї. Уперше газ у воєнних цілях був застосований німецьким імперіалізмом під час першої світової війни. За оцінками спеціалістів, протягом війни було використано близько 125 тисяч тонн токсичних хімічних речовин, внаслідок чого постраждало приблизно 1,3 мільйона чоловік, з них 100 тисяч загинуло¹⁸.

Сучасні досягнення в галузі науки і техніки, зокрема у хімії і біології, збільшили потенціал хімічної і бактеріологічної зброї настільки, що вона стала зброєю масового знищення всього живого. Народи світу вимагають заборони виробництва цієї страхітливої зброї і знищення всіх наявних її запасів. Це питання не один раз обговорювалося в Організації Об'єднаних Націй. На XXIV сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1969 році Генеральний секретар ООН У Тан виступив із спеціальною доповіддю «Хімічна і бактеріологічна зброя і наслідки її можливого застосування», підготовленою групою найавторитетніших експертів-консультантів з 14 країн. У цій доповіді У Тан, зокрема, говорив: «Якщо ці види зброї коли-небудь будуть використані у великих масштабах у війні, ніхто не зможе передбачити, наскільки тривалим буде їх

¹⁵ «Правда», 1974, 22 червня.

¹⁶ Див.: «Зарубежное военное обозрение», 1974, № 7, с. 4.

¹⁷ Див.: «Вопросы философии», 1974, № 11, с. 169.

¹⁸ Див.: Химическое и бактериологическое оружие и последствия его возможного применения. М., 1970, с. 11.

вплив і яким чином їх застосування відіб'ється на структурі суспільства і того середовища, в якому ми живемо»¹⁹.

Завдяки наполегливим зусиллям Радянського Союзу, братніх соціалістичних країн, інших миролюбних народів у квітні 1972 року була підписана Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї і про їх знищення. Це велика перемога сил миру і прогресу. На жаль, залишається ще не менш небезпечна хімічна зброя, яку мілітаристи продовжують випробовувати і нагромаджувати.

Успіхи науково-технічного прогресу дозволяють активно впливати на природні фактори з метою створення штучних дощів, розвіювання хмар та ін. Однак і це досягнення науки і техніки імперіалістична воєнщина (і насамперед керівники Пентагону) намагається використати у руйнівних цілях, готуючи так звану геофізичну війну — війну, що може завдати непоправної шкоди природному середовищу.

Під геофізичною війною мається на увазі застосування у воєнних цілях будь-яких засобів, що штучно змінюють властивості поверхні Землі і процеси, які відбуваються у її твердій, рідкій і атмосферних оболонках. За нинішнього розвитку науки і техніки ведення геофізичної війни у широких масштабах поки ще неможливе, але американська воєнщина в обмеженому вигляді вже вела її в Індокитаї, де особливо практикувалися методи метеорологічної, або як її ще називають — «погодної», війни. Основним методом ведення цієї війни є розсівання у повітрі спеціальних речовин, що викликають сильні зливи і дозволяють у такий спосіб скувати противника, позбавити його маневреності, поставити у несприятливі умови.

Через те що методи ведення геофізичної війни надзвичайно небезпечні і для природного середовища і для людства, народи світу виступають за заборону всяких досліджень у галузі впливу на природне середовище у воєнних цілях. Радянський уряд, висловлюючи сподівання миролюбних народів, вніс на розгляд ХХІХ сесії Генеральної Асамблеї ООН, як важливе і невідкладне, питання «Про заборону впливу на природне середовище і клімат у воєнних й інших цілях, не сумісних з інтересами забезпечення міжнародної безпеки, добробуту і здоров'я людей». Він запропонував також проект Конвенції з даного питання. «Заключення такої Конвенції, — говорив на сесії Генеральної Асамблеї ООН член Політбюро ЦК КПРС міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико, — відвернуло б появу нових засобів ведення війни і разом з тим сприяло б розв'язанню загальнолюдського завдання — охорони навколишнього середовища»²⁰.

Згубний вплив війн на середовище проживання людини не вичерпується суто воєнними діями. Чималу небезпеку для нього становить мілітаризація капіталістичної економіки і невтримна гонка озброєнь, яка, незважаючи на певне потепління міжнародного політичного клімату, що відбувається внаслідок матеріалізації радянської Програми миру, на жаль, усе ще не припинена.

Сучасні імперіалісти, в руках яких зосереджені виробництво і торгівля зброєю, добровільно не йдуть на обмеження гонки озброєнь. Вони перешкоджають ухваленню проектів і пропозицій, спрямованих на скорочення і заборону виробництва і застосування тих чи тих видів озброєнь, чинять опір будь-якій мирній ініціативі соціалістичних країн, ігнорують надзвичайну екологічну небезпечність сучасної зброї.

¹⁹ Організація Об'єдинених Націй и разоружение (1945—1970). Нью-Йорк, 1970, с. 369.

²⁰ «Известия», 1974, 26 вересня.

Останніми роками на Заході посилено пропагуються «теорії» про необхідність і корисність гонки озброєнь. Імперіалісти використовують всі засоби і методи (широку пропаганду ідей мілітаризму, обман народних мас, підкуп державних діячів та ін.) для вчинення тиску на органи державної влади і громадську думку з метою забезпечити проведення агресивного зовнішньополітичного курсу, домогтися нових асигнувань на виробництво озброєння. За обґрунтування таких мілітаристських прагнень править псевдотеорія про нібито «миротворчу», «стримуючу» роль новітніх засобів масового знищення.

Буржуазні ідеологи, воєнні теоретики намагаються провести ідею про те, що наявність величезних термоядерних засобів руйнування є «всесвітнім стримуючим засобом». Гонка озброєнь, нагромадження термоядерної зброї постає у їхньому зображенні не величезною загрозою для справи миру і безпеки народів, не деструктивним фактором, що породжує недовіру і напруженість у відносинах між народами і соціальними системами, а... гарантією загального блага, єдиним засобом забезпечення миру. «Головним інструментом стримування війни є тепер сама винищувальна війна і засоби її ведення»²¹,— заявляє американський ідеолог Л. Бон.

Ці ідеї, як показує історична практика, покликані захистити інтереси найреакційніших кіл монополістичної буржуазії, теоретично обґрунтувати нарощування виробництва озброєння, яке забезпечує нечувані прибутки монополіям. «Ми не можемо забувати,— зазначав Л. І. Брежнев,— що є держави, де впливові кола добиваються, щоб світ і надалі лихоманила напруженість, щоб зростали воєнні бюджети, тривала гонка озброєнь. Ми були і лишаємось принциповими противниками імперіалізму. Ми рішуче виступаємо за припинення гонки озброєнь, хочемо, щоб політична розрядка підкріплювалася воєнною»²². На гонку озброєнь витрачаються величезні, справді астрономічні суми, які могли б бути використані для здійснення найсміливіших проєктів захисту і відновлення зруйнованого в багатьох районах Землі природного середовища. Доволі сказати, що тільки міністерством оборони США у 1975—1976 фінансовому році планується витратити понад 100 мільярдів доларів. Прямі ж воєнні витрати Сполучених Штатів у 1945—1973 роках перевищили 1300 мільярдів доларів (у цінах 1957—1959 років)²³.

Нарешті, наявність численних армій, оснащених сучасною технікою, постійне проведення ними військових учень і маневрів, випробування різних видів зброї, особливо ядерної і термоядерної, справляє істотний негативний вплив на навколишню природу. «Випробування ядерної зброї, особливо в атмосфері, на поверхні Землі і в космосі,— заявив Всесвітній конгрес миролюбних сил у Москві,— являють собою злісну форму агресії проти навколишнього середовища. Вони повинні бути повсюдно і всіма заборонені, так само як і випробування, виробництво і нагромадження всіх видів ядерної зброї»²⁴. Відомо, що саме завдяки зусиллям Радянського Союзу випробування ядерної зброї (крім підземних) були припинені більшістю країн, що мають цю зброю. Московський договір про заборону ядерних випробувань у трьох сферах від 5 серпня 1963 року справив благотворний вплив на загальний радіаційний стан у світі.

²¹ Цит. за: Disarmament. Its Politics and Economics. Boston, 1967. p. 50.

²² Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4, К., 1974, с. 214—215.

²³ Див.: «Зарубежное военное обозрение», 1974, № 8, с. 93.

²⁴ Всемирный Конгресс миролюбивых сил. Документы. М., 1973, с. 131.

На жаль, незважаючи на протести світової громадськості, КНР і Франція продовжують провадити ядерні вибухи в атмосфері, що збільшує гранично небезпечно для всього живого радіоактивне зараження планети. Після серії вибухів, здійснених цими країнами у 1969—1970 роках, вміст стронцію-90, одного з найнебезпечніших продуктів ядерного розпаду, в атмосфері Землі збільшився на 20 процентів²⁵. Особливе занепокоєння викликає політика маоїстів, які у своєму розгнужданому антирадянськім дійшли до прямої підтримки імперіалістичних мілітаристських сил у всьому світі. Вони докладають усіх зусиль до збереження напруженості у міжнародних відносинах, намагаються перешкодити потеплінню міжнародного клімату. Керівники з Пекіна всередині країни провадять широку кампанію мілітаризації всього життя китайського народу, продовжують випробування ядерної і термоядерної зброї. Певна річ, ці відверто мілітаристські прагнення Мао Цзе-дуна і його оточення, крім усього іншого, грають на руку буржуазним ідеологам у їхніх всіляких політичних й ідеологічних спекуляціях, наклепах на соціалізм і комунізм.

Потрібно підкреслити, що і підземні ядерні випробування справляють шкідливий вплив на природне середовище, забруднюючи його. Так, за даними іноземної преси, з понад двохсот підземних вибухів, здійснених у США з 1957 року, третина супроводжувалась проникненням радіоактивних продуктів у атмосферу. Зважаючи на екологічну шкідливість таких випробувань, Радянський Союз веде невтомну боротьбу за їх цілковиту заборону. Ці зусилля вже принесли перші позитивні результати: 1974-го року між СРСР і США підписано угоду про припинення, починаючи від 31 березня 1976 року, підземних випробувань ядерної зброї з найбільш потужними ядерними зарядами, а також про обмеження взагалі вибухів ядерної зброї під землею.

Сучасний мілітаризм, виступаючи політичною і воєнною доктриною монополістичного капіталізму, продовжує невтримну гонку озброєнь, веде війни проти волелюбних народів, приховує у собі потенціальну можливість розв'язання світової ракетно-ядерної війни, становить одну з найбільших небезпек для навколишньої природи. Оскільки ж мілітаризм властивий самій сутності капіталістичного способу виробництва, остаточна ліквідація екологічної небезпеки можлива тільки з допомогою революційної зміни експлуататорського ладу і встановлення соціалістичних суспільних відносин. Тому сьогодні боротьба за збереження природного середовища у міжнародному масштабі виступає у соціально-політичному аспекті як боротьба проти мілітаризму, проти імперіалізму загалом, як одна із сторін історичного завдання революційної, комуністичної перебудови світу, заміни капіталізму соціалістичним ладом, що єдиний здатний успішно розв'язати глобальні проблеми охорони природного середовища. Генеральний секретар Компартії США тов. Гес Холл слушно підкреслює: «Масова боротьба здатна перешкодити капіталізові повністю знищити цивілізацію — чи то з допомогою ядерної війни чи зруйнування природного середовища. Однак, ця загроза зберігається внаслідок хижацького характеру капіталізму і покінчити з нею можна тільки тоді, коли буде повалений капіталістичний лад»²⁶.

КПРС, Радянський уряд приділяють величезну увагу підтриманню екологічного балансу як у глобальному масштабі, так і в регіональних межах. Так, СРСР разом з іншими соціалістичними країнами рі-

²⁵ Днев.: «Государство и право», 1973, № 6, с. 86.

²⁶ «Проблемы мира и социализма», 1972, № 8, с. 26.

шуче виступив проти програми екоциду, яку здійснювали у В'єтнамі американські агресори. Своїми позитивними акціями в галузі захисту природи, а також активною діяльністю на міжнародній арені Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності змушують правлячі кола капіталістичних держав стримувати мілітаристські виступи вкрай реакційних політиків, пов'язаних з воєнно-промисловим комплексом, із профашистськими групами, з тим антирадянським і антисоціалістично настроєним соціальним середовищем, яке заради досягнення політичних цілей ладне пожертвувати і природою і людством. Особливо важливого значення набуває послідовна боротьба Радянського Союзу, усіх країн соціалістичної співдружності за мир, розрядку міжнародної напруженості і роззброєння. У радянській Програмі миру збереження навколишньої природи розглядається у нерозривній єдності з політикою мирного співіснування і співробітництва держав з різним суспільним ладом. Особливу увагу там приділено проблемі відвернення світової ядерної війни, яка, якщо імперіалісти розв'яжуть її, завдасть величезного лиха всьому людству і непоправної шкоди природному середовищу.

Перетворюючи в життя вироблену XXV з'їздом КПРС миролюбну зовнішню політику, Радянський Союз водночас непримиренно ставиться до всіх мілітаристських прагнень імперіалізму, підтримує боротьбу волелюбних народів проти соціального і національного гноблення. Наша зовнішня політика — класова політика, яка виражає інтереси робітничого класу і всіх трудящих земної кулі. «Відстоюючи принципи мирного співіснування,— зазначав Л. І. Брежнев у промові на Всесвітньому конгресі миролюбних сил у Москві,— ми боремося за те, що є найдорожчим мільярдам людей на землі: за право на саме життя, за врятування від небезпеки його знищення у полум'ї війни. Одночасно тим самим ми боремося і за забезпечення сприятливих міжнародних умов для просування вперед справи соціального прогресу всіх країн і народів. Йдеться про визнання за кожним народом права на вибір того суспільного ладу, який він бажає, про прості і ясні норми спілкування між державами»²⁷.

* * *

В статті розкривається соціально-політична сутність откровенно реакційних мілітаристських концепцій, розділяємых в наставіще время представителями воєнно-промисленого комплексу імперіалістических государств Запада, продолжающих делать ставку на развитие и производство новых и новейших систем оружия массового уничтожения и военной техники, оказывающих сопротивление разрядке международной напряженности и политике мирного сосуществования. Показывается влияние войн всех эпох на природную среду. Особое внимание уделено разоблачению человеконенавистнической, самоубийственной политики современных милитаристов. Этой политике противопоставляется политика СССР, стран социалистического содружества, всех миролюбивых сил, направленная на прекращение гонки вооружений, разоружение, сохранение природной среды, на углубление разрядки международной напряженности и установление взаимовыгодного сотрудничества между государствами.

²⁷ Брежнев Л. І. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво. К., 1973, с. 25.

Криза сучасної буржуазної освіти

Всі форми суспільних відносин і людської діяльності, в тому числі освіта і виховання, в кінцевому рахунку визначаються матеріальним виробництвом. Освіта чутливо реагує на зміни, що відбуваються в способі виробництва, оскільки вона сама є засобом соціального відтворення людини. Еволюція певного способу виробництва і заснованої на ньому системи суспільних відносин з необхідністю зумовлює адекватні зміни всіх форм соціалізації людини. Тому загальний занепад капіталізму спричиняє кризу буржуазної системи освіти, яка є ще одним з виявів історичної обмеженості капіталістичного суспільства.

Товарно-грошова природа суспільних відносин капіталізму суперечливо позначається на розвитку всієї культури. З одного боку, капіталізм створює високий рівень матеріальної культури, особливо в галузі виробництва матеріальних благ. З іншого, кожен крок вперед на шляху розвитку буржуазного виробництва супроводжується надзвичайно суперечливими процесами в галузі духовної культури. Продукти духовної діяльності в лещатах товарних відносин втрачають свій гуманістичний характер і перетворюються на силу, ворожу людині. К. Маркс, аналізуючи соціальні умови розвитку науки за капіталізму, зокрема писав, що «природознавство за допомогою промисловості ввірвалося у людське життя, перетворило його і підготувало людську емансипацію, хоч безпосередньо воно змушене було довершити перетворення людських відносин на нелюдські»¹. Буржуазному суспільству притаманна розбіжність матеріального і духовного розвитку, засобів і мети, дегуманізація праці і відпочинку, деформація особистого розвитку людини (зокрема, розщеплення її універсальної діяльної сутності на протилежні і взаємовідчужені форми суспільної активності), розпад культури на елітарну і масову. Криза буржуазної культури безпосередньо позначається на характері освіти, породжуючи проблеми, які не можуть бути розв'язані без революційного перетворення капіталістичних відносин.

Основна суперечність капіталістичної формації — між розвиненими продуктивними силами, що відповідають загальнолюдським потребам, і буржуазним, класово обмеженим характером виробничих відносин — у сфері освіти постає як суперечність між загальнолюдською функцією освіти (соціальне відтворення людини) і класово обмеженою, буржуазною формою її реалізації. Освіта має відтворювати людину в згоді з її родовими характеристиками, насправді ж це відбувається відповідно до буржуазних критеріїв, класових інтересів буржуазії.

Ця суперечність особливо загострюється в умовах сучасної науково-технічної революції. Якщо класична, промислова форма капіталістичного виробництва потребувала робітника, який виконував функції допоміжного механізму в системі машин і якому вистачало елементарної грамотності, то сучасне висококомеханізоване і автоматизоване виробництво висуває високі вимоги до працівників — стосовно рівня

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 553.

загальної освіти, творчих потенцій, здатності приймати рішення в складних ситуаціях. Але ці об'єктивні потреби суперечать намаганням експлуататорських класів загальмувати духовний розвиток трудящих з метою збереження свого панування.

Науково-технічний прогрес змушує буржуазію відмовлятися від деяких усталених принципів шкільної і вищої освіти. Нині неможливо дотримуватися відверто обскурантистських поглядів на зразок тих, що в 1919 році проголосив реакційний історик Р. Кавеньяк (онук ката паризьких робітників генерала Кавеньяка): «Якби знайшлася людина, спроможна навчити всіх французів читати Вергілія і зрозуміти біном Ньютона, її слід було б зв'язати як небезпечного злочинця»². Сучасне виробництво потребує великої кількості висококваліфікованих працівників, освіта яких не може залишатися в межах традиційного для кінця ХІХ — початку ХХ століття вміння читати, писати і рахувати, тому буржуазним державам довелось поспішати з розширенням середньої і вищої освіти, вносити істотні зміни в шкільні програми. Наприклад, у США кількість учнів загальноосвітньої школи, де було введено обов'язкове навчання до 16 років, зросла з 28,6 млн. у 1950—1951 р. до 50,6 млн. у 1967—1968 р.³ У Франції, де за чинним з 1967 р. законом продовжено строк навчання до 16 років, кількість дітей в середній школі від 1930 до 1969 р. зросла в 10 разів, а студентів — майже в 9 разів⁴. У США протягом 60-років число студентів зросло більше ніж удвічі.

Аналізуючи такі факти, треба мати на увазі, що зміни тут породжені не лише потребами виробництва. Після запуску першого штучного супутника Землі в Радянському Союзі капіталістичні держави (особливо США) різко збільшили асигнування на освіту — на протигагу успіхам СРСР і всіх країн соціалістичного табору в розвитку освіти і науки⁵. Крім того, важливим фактором, що змушує правлячі кола капіталістичних країн розширювати середню і вищу освіту, є боротьба комуністів та всіх демократичних сил за реформи школи, за створення рівних для всіх дітей умов здобуття повноцінної сучасної освіти.

Шкільна і університетська системи в капіталістичних країнах мають чітко виражений класовий характер, вони є одним із знарядь, з допомогою яких пануючі класи охороняють і зміцнюють свої привілейовані позиції. Тут яскраво виявляється соціальна нерівність між різними соціальними групами, насамперед між класами, націями, етнічними групами, між людьми різної статі, між містом і селом та ін. Декларована в розвинутих капіталістичних країнах рівність доступу до школи є суто формальною. «...Шкільна система схиляє чашу вагів: на користь тих дітей, які вдало обрали собі батьків»⁶, — іронічно зауважує один із дослідників проблеми освіти.

Десятки мільйонів людей — вихідців з трудящих верств населення в той чи той спосіб позбавлені можливості набути освіту сучасного рівня. Так, за даними перепису 1968 р., 52 проценти населення Франції, старшого за 14 років, не мали будь-якого диплому про освіту, а 36 процентів мали лише свідоцтво про закінчення початкових класів. 41 процент самодіяльного населення країни взагалі не мав дипломів:

² Cavaignac E. Esquisse d'une histoire de France. Paris, 1919, p. 589—590.

³ До числа учнів загальноосвітніх шкіл статистика США залічує і дітей, що відвідують підготовчі групи.

⁴ Fournier J. Politique de l'éducation. Paris, 1971, p. 118.

⁵ Сама назва закону, прийнятого конгресом США в 1958 р. є достатньо красномовною: «Акт про розвиток освіти в цілях національної оборони».

⁶ Coombs Ph. La crise mondiale de l'éducation. Paris, 1968, p. 53.

про загальну освіту, а серед робітників таких виявилось 53,5 процента. За даними міністерства освіти Франції до ліцеїв щороку поступають 800 тисяч дітей, а закінчують останні класи ліцею, дістаючи диплом, лише 240 тисяч⁷. Абсолютна більшість тих, хто залишає навчання,— діти робітників, фермерів і ремісників. Про це незаперечно свідчать, зокрема, результати дослідження, проведеного французькими соціологами. Якщо діти робітників, ремісників, дрібних фермерів становлять основний контингент учнів початкової школи (64,9 процента), то у старших класах ліцеїв вони представлені невеликим прошарком (5,4 процента). Водночас на 1000 учнів цих класів припадає 735 дітей «вищих кадрів» (буржуа, крупних чиновників, буржуазних інтелігентів)⁸.

Буржуазний механізм класової селекції безвідмовно спрацьовує і на рівні вищої освіти. У 1963 р. у розвинених капіталістичних країнах вихідці з робітничих родин серед студентів складали: у Швейцарії — 5,5 процента, у ФРН — 5,9, у Франції — 9,4, у Швеції — 14,3, у Бельгії — 12,3 процента⁹.

Класова дискримінація в галузі освіти ще виразніше виявляється в менш розвинутих країнах. У Мексиці, наприклад, період обов'язкового відвідування школи — 6 років. Проте, з економічних причин, тільки третина дітей має два шанси проти трьох закінчити навчання в перших класах. Діти двох третин населення мають дванадцять шансів із ста завершити обов'язкову освіту. Між тим Мексика досягла найкращих результатів школяризації населення серед 25 інших країн Латинської Америки¹⁰.

Отже, доступ трудящих до наукових знань вкрай обмежений, пануючі класи воліють задовольняти потребу в кваліфікованих кадрах, формуючи «інтелектуальну еліту» передусім з вихідців зі свого середовища. Система освіти специфічно відтворює соціальну нерівність, відбиває структуру буржуазного суспільства. Буржуазні соціологи (Бурдье, Пассерон) визнають, що система освіти може забезпечити збереження привілеїв тільки грою своєї власної логіки¹¹. Їхне твердження збігається з офіційною інструкцією державних органів Франції, яка відверто вимагає, щоб освіта в початковій школі якомога більше прив'язувала молоду людину до середовища, з якого вона походить¹².

Механізм соціальної селекції в системі буржуазної освіти має складну структуру. Приватні школи та вищі навчальні заклади, що існують поряд з державними, дають змогу привілейованій молоді здобути освіту вищого гатунку, а є й «тупикові» форми навчання, які не дозволяють продовжити освіту, і широковживана система тестів, що допомагає «відсікати» дітей трудящих від повної середньої і вищої школи, і расова та національна сегрегація, і консервативні традиції університетів.

Відповідно до загального характеру буржуазної культури розрізняються школа елітарна і школа масова. Завдання першої — формувати буржуазну культуру, яка б слугувала соціальним бар'єром, виконувала соціально-блокуючу функцію. Як слушно зазначає П'єр

⁷ Quin C. Ce que coûte le capitalisme a la société. "Economie et politique" Paris, 1972, № 219, p. 70.

⁸ Population et l'enseignement. Paris. JNEO et P.U.F. 1971, p. 446—447.

⁹ Kirfel B. Schulstrukturen und Bildungschancen. Hannover, 1970, s. 69.

¹⁰ Illich Ivan. Une société sans école. Paris, 1964, p. 43.

¹¹ Bourdieu P., Passeron S.-Y. Les Hérités. Paris, 1964, p. 43.

¹² Souche O. Nouvelle pédagogie pratique. Paris, 1962, p. 341.

Бурдье, носії елітарної культури мають порівняно з іншими членами суспільства сукупність відмінностей: ті, що здобули «вчену» культуру у закритій школі, володіють іншою системою категорій сприйняття, думок і оцінок, ніж ті, хто перебуває поза нею¹³.

Елітарний, соціально-ієрархічний характер освіти властивий капіталізму на всіх етапах його існування. «Коли буржуазія,— писав Ф. Енгельс,— дбає про існування робітників лише остільки, оскільки це їй необхідно, то не має чого дивуватися, коли вона їй освіту дає їм лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам»¹⁴. Це твердження Ф. Енгельса цілком справедливе і в умовах сучасного капіталізму. Але тепер класові інтереси буржуазії в галузі освіти прийшли в гостру суперечність з вимогами науково-технічного прогресу. Незважаючи на часткові заходи, вживані капіталістичними державами щодо розширення масштабів освіти, стратегічна лінія буржуазії протистоїть об'єктивним потребам сучасної науково-технічної революції. Класові капіталістів вдається проводити її тою мірою, якою він спроможний на нинішньому етапі НТР використовувати науково-технічні досягнення, не змінюючи характеру людської праці.

Оскільки становлення творчого характеру праці трудящих мас, якого об'єктивно потребує науково-технічний прогрес, утруднює експлуатацію, буржуазія прагне утримати просту, монотонну, «атомізовану» найману працю. «Як це не парадоксально,— стверджують радянські і чехословацькі дослідники,— але нова техніка тут (у США.— Автори) вводиться для того, щоб створити додаткові можливості для збереження простої найманої праці, експлуатації людини буржуазним промисловим ладом»¹⁵. Буржуазна система масової освіти не здатна рішуче відійти від принципів і методів, породжених класичним промисловим виробництвом, і спрямовується не на майбутню і навіть не на сучасну, а на минулу (або минаючу) форму суспільного виробництва¹⁶.

Це найістотніший, але зовсім не єдиний вияв історичної кризи буржуазної освіти, кризи, породженої занепадом капіталістичного способу виробництва. Негативно впливає на освіту і обмежений характер розвитку науки, властивий буржуазному суспільству. (Залежність стану освіти від науково-дослідницької діяльності, очевидно, не потребує доведення).

Наука в умовах капіталізму розвинулася у формі, адекватній високо розвиненому товарному виробництву, тобто як система знань, жорстко підпорядкована проблемам виробничої діяльності. Вся структура і зміст наукової роботи зазнали деформуючого впливу з боку буржуазної гонитви за прибутком. Капіталістів, які фінансують наукові дослідження, не цікавить наука як система теоретичних знань про світ, як логічна система, що відтворює дійсність. Їм потрібні висновки у вигляді практичних рецептів, конструкторських і технологічних розробок. Закономірно, що саме капіталізм покликав до життя експериментальне природознавство, здатне постачати рекомендації для виробництва. Ще Р. Декарт сформулював завдання такої науки: знайти «практичну філософію, з допомогою якої, знаючи силу і дію вогню, води, повітря, зірок, неба і всіх інших тіл, що оточують нас, так само

¹³ Revue internationale des sciences sociales. Unesco, 1967, vol. XIX, № 3, p. 381.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 329.

¹⁵ Научно-техническая революция и социализм. М., 1973, с. 155.

¹⁶ Саме завдяки цьому виявилися дуже стійкими, наприклад, педагогічні концепції прагматизму в США. Адже вони — найбільш адекватні промислому виробництву. Їх критичний перегляд з боку буржуазних вчених сам собою є досить яскравим проявом кризи буржуазної педагогіки і буржуазної освіти.

чітко, як ми знаємо різні заняття наших ремісників, ми могли б точно таким же способом використовувати їх для різних застосувань...»¹⁷

З часів Декарта в буржуазному суспільстві під наукою розуміється передусім природознавство в його формі, спотвореній корисливості. Буржуазія ніколи не відчувала потреби в науковому відображенні суспільного життя, бо, по-перше, капіталістичні відносини формувалися і поширювалися стихійно і, по-друге, розвиток наукової суспільної теорії суперечить класовим інтересам буржуа. Соціальні знання обмежувалися і обмежуються соціальною інженерією, покликаною забезпечувати маніпулювання свідомістю мас, пропонувати найбільш ефективні засоби експлуатації трудящих. Справжні ж закономірності суспільного розвитку — те, що становить дійсний зміст соціальної науки — залишаються поза колом інтересів буржуазії.

Утилітарний характер науки в буржуазному суспільстві позначається на змісті і методах освіти. Якщо основне завдання науки — пошуки рекомендацій, рецептів практичної діяльності з метою одержання вигоди, прибутку, то і завданням освіти стає засвоєння цих рецептів¹⁸. Вона намагається затьмарити свідомість молодого покоління «ерзац-наукою», тенденційно підібраними стандартами соціальної поведінки, буржуазними ілюзіями, антикомуністичними положеннями.

Важливо мати на увазі і ту обставину, що наука в буржуазній формі її існування не має надійної методологічної основи, яка б зумовила єдність наукової картини світу і упорядкованість системи знань. В зв'язку з цим і буржуазна освіта не спроможна дати учням і студентам цілісного уявлення про світ та його закономірності, не здатна формувати істинні погляди на місце людини в світі, справді науковий світогляд. Крім того, властиве буржуазним педагогічним концепціям ігнорування світоглядних проблем, проголошення позірної незалежності від філософії кінцець-кінцем призводить або до абсолютизації «вічних істин і цінностей», засобом засвоєння яких вважається буржуазно обмежений розсудок, або до применшення ролі теоретичного навчання, до фетишизації суто практичних результатів навчання, або, нарешті, до еkleктичного поєднання наукових відомостей і релігійних уявлень. Зрозуміло, це негативно позначається на характері освіти, зумовлюючи її обмеженість і невідповідність об'єктивним вимогам сучасної НТР і потребам розвитку гуманістичних начал в суспільному житті.

Важливим аспектом кризи буржуазної освіти є й глибока суперечність між покликанням навчальних закладів виховувати в учнів і студентів здатність до інтелектуальної діяльності і згубним впливом сучасної буржуазної «масової культури», яка орієнтує духовне життя людини на легкі розваги і бездумне споживання. «Масова культура», покликана до життя класовими інтересами буржуа, виступає духовним засобом захисту капіталізму. Вона відвертає увагу мас від важливих

¹⁷ Декарт Р. Избр. произв. М., 1950, с. 305.

¹⁸ Яскравим прикладом насадженого засобами освіти буржуазного розуміння культури править ставлення школярів до гуманітарних наук, які не мають безпосереднього прикладного значення і тому, з точки зору буржуазної, некорисні. Серед опитаних французьких школярів, між якими було половина хлопчиків і половина дівчаток, тільки 7,9 процента хлопчиків і 14,5 процента дівчаток виявили позитивне ставлення до класичної літератури. Не більше прихильників набрали сучасна література, театр, поезія тощо. До занять «пошуки сенсу життя» прихильно поставились лише 4,8 процента хлопчиків і 9,7 процента дівчаток. Зате 36 процентів хлопчиків і 33,7 процента дівчаток позитивно оцінили домоведення. — «Courrier de La recherche pédagogique». Paris, IPN, mai, 1967.

соціальних проблем, позбавляє активності критичне мислення, заповнює свідомість людей індустріально-продукованими видовищами. Сучасні засоби комунікації — радіо, кіно, телебачення — могутня зброя в руках пропагандистів ерзац-культури.

Навчальні заклади, з одного боку, і телебачення та кіно, з другого, як зазначає французький соціолог Ж. Фрідман, — це «паралельні школи». «Ряд викладачів, — пише він, — приписує впливові телебачення такі явища, як погіршення фізичного стану школярів, їх стомлюваність, нервовість, неухважність, втрату наполегливості, поверховість думки, марнослів'я, пасивність. Багато учнів, особливо старшокласники, сприймають шкільні заняття як кадри телевізійної передачі: вони сидять розвалившись і чекають на «спектакль», відмовляючись від будь-якої самостійної участі в інтелектуальній роботі»¹⁹. Кіно, телебачення, радіо витісняють з духовного життя і дорослих і дітей книгу.

Ще в 1948 році американські соціологи Поль Лазарсфельд і Роберт Мертон констатували наявність прірви між грамотністю американців і здатністю розуміти і осмислювати прочитане. З того часу ставлення до серйозної літератури не поліпшилось. Книжковий ринок затопили горезвісні комікси, що набули колосальної популярності. У США їх постійно читають 98 процентів дітей віком від 8 до 12 років, 100 млн. дорослих регулярно стежать за обраними серіями коміксів. Соціологічні дослідження виявили вражаюче неуцтво і безкультур'я споживачів коміксів. Шведський фахівець Стюре Хегерфорш констатував, що значна частина цієї аудиторії не чула про Гамлета, Офелію, Ромео і Джульєтту, але детально знає всі «подвиги» Тарзана, Джеймса Бонда або Фантомаса²⁰.

Насаджуваний «масовою культурою» антиінтелектуалізм спричиняє своєрідний «параліч» критичних здібностей розуму, зневагу до розумової діяльності. Зрозуміло, що така духовна атмосфера загострює кризові явища в системі буржуазної освіти, різке падіння престижу професії вчителя²¹.

У США — країні, що за кількістю учнів посідає перше місце у капіталістичному світі, зневажливе ставлення до вчителя стало нормою. Ця професія серед інших, для яких потрібна вища освіта, оплачується найгірше. В 1969 році середня заробітна плата американського вчителя становила 70 процентів скромного прожиточного мінімуму. За цих умов система освіти не витримує конкуренції із сферою бізнесу і промисловості, які втягають до своєї орбіти всю здібну молодь. У школах постійно не вистачає викладачів. На 1968—1969 р. лише 27 процентів педагогів США мали повноцінну спеціальну педагогічну освіту²².

Таке становище поглиблює кризу шкільної системи. Адже не можна, як писали видатні французькі вчені П. Ланжевен і А. Валлон, забезпечити високий рівень викладання без утвердження гідності і соціального престижу всіх викладачів шкіл²³. У буржуазній соціології освіти є певні спроби описати реальне становище вчителя і виявити причини падіння його авторитету. Відзначається загальне зниження авторитету дорослих, що впливає на позицію педагога. Засоби масової ін-

¹⁹ "Le Monde". 8 janvier 1966. За даними тієї ж газети, у США діти проводять перед телевізором на одну годину більше, ніж з учителем ("Le Monde". 22 argiel 1970).

²⁰ Масова культура и идеология. София, 1974, с. 224.

²¹ У піраміді «престижу» з 90 досліджуваних професій американський вчитель перебуває на 38 місці. Див.: Научно-техническая революция и социализм. М., 1973, с. 281.

²² Financial Status of the Public Schools. Wash., DC. 1969. p. 27.

²³ Див.: Вульфсон Б. Д. Школа современной Франции. М., 1970, с. 36.

формації витісняють образ учителя з дитячої свідомості. Проте ґрунтовний соціологічний аналіз педагогічної діяльності відсутній, бо вона досліджується поза системою капіталістичних суспільних відносин і соціально-економічних передумов поділу праці.

Нарешті, для розуміння кризи буржуазної освіти важливо зважити на ту обставину, що під впливом НТР і загострення класової боротьби пролетаріату відбуваються істотні зміни у сфері суспільно-психологічних оцінок освіти. У XIX і на початку XX ст. капіталізм ліквідував ручну працю, яка існувала в ремісництві. Промислова революція перетворила просту працю на основу великого виробництва, а буржуазний лад закріпив поділ праці, що ґрунтується на малокваліфікованій діяльності, коли людина виступає додатком до машини. Основну масу трудящих в усіх індустріально розвинутих країнах становили малоосвічені, некваліфіковані робітники. У 20-х роках XX ст. на заводах Форда 85 процентів робітників були малокваліфіковані, а у 50 процентів навчання трудовим операціям тривало лише один день. В зв'язку з цим маси робітників не відчували потреби в знаннях. У суспільній психології потяг до високої освіти найчастіше розцінювався як дивацтво, дрібязкова, порівняно з успішним бізнесом, справа. Ці настрої відповідали загальній духовній атмосфері капіталістичного суспільства.

Але в останні десятиліття становище суттєво змінюється. Трудящі маси виявляють дедалі більший потяг до повноцінної освіти і культурного розвитку. Це зумовлено принаймні двома причинами. По-перше, у сфері виробництва змінилося співвідношення між кваліфікованою і некваліфікованою працею. Науково-технічний прогрес спричинив появу численних професій, які потребують відносно високого рівня освіти і отже стимулюють прагнення до неї. По-друге, не зважаючи на культивування «масовою культурою» і буржуазною психологією споживацького ставлення до світу, трудящі розвинутих капіталістичних країн дедалі більше усвідомлюють, що буржуазія штучно стримує їх духовний розвиток. Поступово інтелектуально-змістовне життя набуває для робітників такого ж психологічного значення, як і матеріальна забезпеченість²⁴. Освіта і культура стають ареною активної класової боротьби. Трудящі маси усвідомлюють, що поруч з матеріальною нерівністю існує духовна. Згідно з проведенням в США дослідженням, робітники витрачають на освіту одну годину на тиждень проти одинадцяти годин, які витрачають студенти й інтелігенція²⁵. Реальне відчуження трудящих від освіти та культури супроводжується психологічним відчуженням від школи їх дітей, що стає завдяки загальній психічній чутливості підлітків досить ефектним «блокуючим» засобом. Навіть учні з високими оцінками знань з бідних сімей не можуть продовжити навчання: 40 процентів — з матеріальних причин, 54 проценти — через відсутність «смаку до навчання»²⁶. Більше 80 процентів опитуваних французьких школярів віддали перевагу дозвіллю над школою і лише 8,5 процента виявили схильність до навчання. Яких розмірів набуває відчуження від школи, можна судити з такого визнання: «В школі ми просто марнуємо час у чеканні кінця уроків... Я не люблю школу. В мене таке відчуття, що я весь день марю. Я кладу голову на парту

²⁴ Див.: Дилігенський Г. Г. Некоторые проблемы психологии современного пролетариата (на примере Франции). В зб.: История и психология. М., 1971.

²⁵ Revue international de l'éducation des adultes et de La jeunesse. Vol. XV, 1963, № 4, Unesco. Paris, p. 206.

²⁶ Maucó. L'inadaptation scolaire et social et ses remèdes. Paris, 1961, p. 36.

і немов би прощають з усім до трьох годин. О третій годині ми виходимо і, звичайно ж, прокидаємось...»²⁷.

Зростання престижу освіти та культури в очах трудящих і їхнє прагнення дати високу освіту своїм дітям наштовхується на протидію буржуазної системи освіти. Якщо раніше суспільно-психологічні установки трудящих мас щодо освіти були адекватні потребам промислового виробництва, то в сучасних умовах невпинно загострюється конфлікт між класовою обмеженістю буржуазної школи на всіх рівнях і зростанням потягу трудящих до повноцінної освіти — однієї з основних передумов розвитку людської особистості.

Усі розглянуті нерозв'язні суперечності буржуазної освіти є не що інше, як ланки глибокої кризи всієї системи буржуазного суспільного відтворення людини, якою супроводжується криза капіталістичного способу виробництва. З допомогою всієї сукупності своїх інститутів капіталізм прагне відтворити адекватну своїй економічній основі особу — індивідуаліста, єдиним ідеалом якого є капітал. Індивідуаліст функціонує як капіталіст, тобто як персоніфікований, обдарований волею і свідомістю капітал²⁸. При цьому буржуазія нав'язує притаманні їй риси всім членам суспільства. Якщо панівні класи докапіталістичних суспільств дотримувалися принципів замкненої касты, не розширювали свою класову сферу у «фізичному» та ідеологічному розумінні, то буржуазія, писав А. Грамші, «проникає в усі верстви, в цьому ідеологічному проникненні вона змітає всі класові перегородки. Неможливо собі уявити кріпака з ідеологією феодала, але цілком реальний робітник з буржуазною ідеологією»²⁹.

Відтворюючи індивідуаліста, капіталістичний лад втягує кожну людину в жорстоку конкурентну боротьбу, яка на рівні особистого життя виявляється як ворожнеча, взаємна відчуженість.

Зрозуміло, що буржуазна школа, діючи у відповідності із загальною природою і принципами капіталізму, має забезпечити виховання індивідуалістів, для яких конкуренція, недовір'я є нормою життя³⁰. Проте це суперечить сутності самої школи як засобу соціалізації людини. Тому і школи, і університети перебувають у складному становищі. З одного боку, вони не можуть зовсім викинути за борт традиційні буржуазні гуманістичні ідеали і лозунги абстрактної людяності, добра тощо. З іншого — практика індивіда вихолощує їх, повсякчас демонструючи їх несумісність з реальним буттям людини в умовах капіталізму. Заклади освіти, пристосовуючись до цієї суперечності, культивують протилежні форми суспільної поведінки. Ними проголошується свобода поведінки особи, здебільшого в негативному аспекті — як свобода діяти згідно зі своїми суб'єктивно-індивідуальними пристрастями і схильностями, незалежно від думки і позиції інших. А поряд з цим виховується неприхований конформізм, особливо у політичній орієнтації. Таким чином формується негативізм у дрібницях і конформізм в істотних моментах суспільної активності. Ця особливість буржуазного виховання дістає логічне продовження у суперечностях життя капіталістичного суспільства, де елітаризм виступає завершенням негативізму, а «масова культура» — конформізму.

²⁷ Другая молодежь Америки. М., 1974, с. 17.

²⁸ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 227.

²⁹ Грамші А. Избр. произв. в трех томах, т. 3. М., 1959, с. 244.

³⁰ На це спрямована, зокрема, вся організація школи, що відтворює загальну соціальну структуру суспільства. Соціальна нерівність зводить мур не тільки між учнями, але й між учителями, відносно яких мають яскраво виражений кастовий характер. — Debesse Maurice, Mialaret Gaston. *Traité des sciences pedagogiques*. Paris, 1974, № 6, p. 150.

Треба відзначити, що негативізм зачіпає вже і саму систему буржуазної освіти. Виникають теорії, які пропонують ліквідувати взагалі школу як суспільний інститут, їх підносять на щит ультраліві елементи³¹. Вони закликають відмовитись від боротьби за демократичну реформу освіти, бо, мовляв, це може призвести лише до вдосконалення класової школи і породити нові ілюзії в мас. Директор французького журналу «Школа і нація» комуніст М. Перш пише, що ультраліві виступають за цілковите знищення школи, не пропонуючи жодного іншого виходу, оскільки або не знають або відкидають соціалістичну систему освіти та її принципи³².

Комуністичні партії в буржуазних країнах згуртовують всі прогресивні сили на боротьбу за здійснення глибокої демократичної реформи системи освіти, за те, щоб освіта і культура були звільнені від усіх форм сегрегації і забезпечували рівні шанси всім дітям, незалежно від їх соціального походження або становища батьків. Виступаючи за послідовну демократизацію школи, комуністи виходять з принципових положень марксизму-ленінізму, за якими подолання кризи буржуазної освіти можливе лише на шляхах революційної перебудови всієї системи капіталістичних відносин.

При соціалізмі школа перетворилась на знаряддя досягнення суспільної рівності завдяки однаковим для всіх суспільних груп можливостям присвоєння культури засобами навчання. Соціалістична освіта стала сферою формування колективістської особи, знімаючи тим самим традиційне для класового суспільства відчуження індивіда і соціального оточення. В основу теорії і практики соціалістичної освіти свідомо покладений ідеал всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Докорінно змінюється і суспільна функція школи, яка активно включається в процес революційної перебудови світу, формуючи нову людину — активного будівника нового суспільства. Реальні досягнення соціалістичної школи в комуністичному будівництві доводять, що вона є єдиною позитивною альтернативою капіталістичній освіті, що перебуває у стані глибокої і затяжної депресії.

* * *

Кризис буржуазной системы образования особым образом воспроизводит общий кризис капитализма, в первую очередь кризис буржуазной культуры. Школа, включенная в совокупность буржуазных общественных учреждений, становится одним из проводников разлагающего влияния буржуазной культуры и средством дегуманизации общественных отношений. Единственной положительной альтернативой буржуазной школе выступает коренное преобразование системы образования на основе социалистического переустройства всего общества.

³¹ Див., зокрема: Illich Ivan. La société sans école. Paris, 1973.

³² Див.: «Советская педагогика», 1973, № 6, с. 130.

В. В. ТАНЧЕР

Футурологічний «образ майбутнього» — соціальна програма чи пропагандистська фікція?

Революційна теорія марксизму вперше показала, що науковий розгляд історичного процесу неодмінно включає з'ясування закономірностей і рушійних сил суспільного розвитку, аналіз конкретного етапу соціально-економічних відносин і майбутніх форм суспільного ладу. Комунізм і є в цьому розумінні «образом майбутнього» в науковій теорії суспільного розвитку. Програма будівництва комуністичного суспільства, розроблена Комуністичною партією, удосконалюється і конкретизується на кожному етапі будівництва нового суспільства. З творчим процесом осмислення дійсності, прогнозування моделі майбутнього, як випереджуючого відображення цієї дійсності, пов'язана в нашій науці постійна увага до філософських проблем суспільного розвитку, до теорії наукового передбачення на основі законів історичного матеріалізму.

В умовах загострення ідеологічного протистояння двох світоглядів буржуазні теоретики також намагаються виробити таку соціальну програму, яка змогла б протистояти марксистсько-ленінській теорії, бути теоретичним фундаментом суспільної практики сучасного капіталізму. Цій меті відповідає буржуазна футурологія, різні напрями якої намагаються обґрунтувати свій «образ майбутнього».

Потреба у відповідній соціальній програмі для монополістичної буржуазії особливо актуалізувалася дією двох чинників: ескалацією кризових явищ в сучасному капіталізмі і бурхливим потоком науково-технічної революції, соціальні наслідки якої в нашу епоху дедалі більше стають ареною гострої ідеологічної боротьби. Буржуазні ідеологи змушені рахуватися також і з тим, що в епоху різких соціальних і політичних зрушень нашого часу пануючому класові важко зберегти своє панівне становище без планування і підготовки можливих змін у всіх галузях суспільного життя. Звідси бажання буржуазних теоретиків завбачити форми майбутнього і вплинути на останні в інтересах пануючих кіл.

Теперішній період відзначається дедалі більш прискореним процесом взаємодії соціально-політичних, економічних, науково-технічних і культурних сфер суспільного розвитку. Звідси актуальність з'ясування перспектив як у кожній із цих сфер, так і в загальнофілософському плані «образу майбутнього». Крім того, інтерес до прийдешнього в буржуазній соціології пояснюється практичними потребами планування і раціонального управління у всіх галузях сучасного державно-монополістичного капіталізму.

Отже, можна висунути дві основні причини футурологічного буму в буржуазних країнах (хоча в практиці футурологічних пошуків вони частіше за все переплетені): об'єктивна потреба в науково-технічному прогнозуванні в епоху НТР, а також у раціоналізації суспільного виробництва і управління та соціально-політичні завдання

буржуазної науки про суспільний розвиток, які полягають у прагненні виробити будь-які альтернативи марксистсько-ленінському вченню, спробах використати інтерес людей до майбутнього у рекламно-пропагандистських, апологетичних цілях. Саме другий чинник стає все більше визначальним у буржуазній футурології і на нього слід звернути особливу увагу.

Щоб зрозуміти взаємозв'язок комплексу прикладних і ідеологічних функцій буржуазних концепцій прийдешнього, спинимо свою увагу спочатку на науково-технічному прогнозуванні в капіталістичних країнах. Йдеться про прикладну футурологію лише в тому аспекті, в якому вона має вихід у загальносоціологічні концепції суспільного розвитку. Розв'язуючи практичні завдання, які стають перед монополістичним капіталом, прикладна футурологія має включати до себе якоюсь мірою елементи реалістичного змісту. Оскільки наукове прогнозування стає важливою частиною управління соціально-економічними процесами, для дієвості його регулюючих функцій потрібне об'єктивне з'ясування відповідних тенденцій. Проте таке прогнозування можливе лише у вузькоспеціальному плані¹. Саме тому не можна погодитися з претензіями буржуазних дослідників зобразити таку технологічну футурологію загальносоціологічною теорією, «чистою наукою». Її про-буржуазні класово-ідеологічні функції виявляються і у використанні прикладних досліджень для удосконалення державно-монополістичної системи, і в трактуванні буржуазними футурологами взаємозв'язку науково-технічних і історичних процесів, і в методологічному підході до аналізу розглядуваних явищ.

Неважко помітити, що при наближенні до корінних соціально-економічних проблем сучасного і майбутнього суспільства на зміну науково-обгрунтованим прогнозам приходять абстрактні утопії чи відверте рекламно-пропагандистське пророцтво.

Типовим щодо вищезгаданих суперечливих тенденцій футурології є американський збірник «Наука і технологія у світі майбутнього»² під редакцією А. Бронвелла, де група відомих спеціалістів будує прогнози у різних галузях науки і техніки про майбутній розвиток на найближчі 25 років. В основному автори розділів не виходять за рамки вузьких прогнозів у своїй галузі, що викликало закид на їхню адресу в редакційній передмові стосовно того, що «більшість дослідників проводять чітку межу між інтелектуальними цілями і соціально-політичними потребами суспільства»³. Така демонстрація «позаідеологічності» взагалі характерна для науково-технічної прогностики на Заході. І хоча декларована аполітичність по суті лишається суто формальною, ідеологів сучасного капіталізму вона не зовсім влаштовує. Цю «прогалину» намагається у своїй статті заповнити сам А. Бронвелл.

Він пише, що спеціалісти, які прогнозують окремі риси майбутнього суспільства, повинні хоча б у загальному уявляти образ цього суспільства, його філософію, тобто володіти певними соціальними ідеалами. Водночас, що досить характерно, він змушений визнати, що бур-

¹ Див., напр.: Jantsch Erich. *Technological Forecasting in Perspective*. Paris, 1966; *Survey of the State of the Art: Social, Political, and Economic Models and Simulations*. Cambridge, Mass., 1965; De Jonvenal Bertrand. *Art of Conjecture*. N. Y., 1966; Gabor Danis. *Inventing the Future*. L., 1967; Gordon Theodore. *The Future*. N. Y., 1965; Helmer Olaf. *Social Technology*. N. Y., 1966.

² Bronwell A. B. (ed). *Science and Technology in the World of the Future*. N. Y.—Sydney—Toronto, 1970.

³ *Science and Technology in the World of the Future*, p. XVI.

жуазні дослідники «далекі від володіння вичерпною і багатозначною філософією творчого суспільства»⁴. Інакше кажучи, відсутність науково обгрунтованої теорії розвитку майбутнього в буржуазному суспільствознавстві не дозволяє спеціалістам різних дисциплін робити довготермінові передбачення, виходячи із більш-менш імовірної моделі майбутнього. А. Бронвелл доходить висновку, що створення такої «соціально-політичної філософії» майбутнього суспільства — завдання учених. Сам же він і подає приклад, пропонуючи модель «творчого суспільства». За його переконаннями, «цивілізація рухається ідеями»⁵, суспільний розвиток здійснюється завдяки «великим ідеям», які створюють нову структуру знання і трансформують життя людей і націй. Концепція «творчого суспільства» зводиться до оптимізації умов для сучасного виявлення талантів і надання їм можливості для творчості. Все це подається вкрай абстрактно, без якогось співвіднесення з соціально-економічними відносинами. Соціальна основа наукового прогресу в автора концепції «творчого суспільства» обмежується моральним кліматом і «здоровими поглядами», під якими, очевидно, треба розуміти буржуазно-прагматичне мислення⁶. Інакше кажучи, А. Бронвелл як «філософію майбутнього» не може запропонувати нічого іншого, крім обмеженого технократичного погляду на суспільний розвиток, згідно з яким форми науково-технічного прогресу визначають всі інші сторони суспільного життя.

Таку позицію поділяють і автори збірника «Цінності і майбутнє. Вплив технологічних змін на американські цінності»⁷ К. Байер, П. Боулдінг, Дж. К. Гелбрейт, О. Хелмер, А. Тоффлер, Б. Жувенель та ін. Основна ідея праці в тому, що науково-технічний розвиток буде неминуче змінювати ціннісні орієнтації і відносини людей. І згадані автори розуміють своє завдання у передбаченні напрямків цих змін. Водночас допущені зміни мисляться лише в межах буржуазних соціально-економічних відносин. Майбутній індивід, його спосіб життя проектується на базі існуючих соціально-політичних підвалин сучасного капіталізму. Інші альтернативи суспільного розвитку буржуазні теоретики навіть не згадують.

Ставлення буржуазних спеціалістів в галузі науково-технічної прогностики до майбутнього значною мірою зумовлюється їхнім об'єктивним соціально-класовим становищем, належністю до пануючого класу. В епоху наочних успіхів розвинутого соціалізму буржуазне суспільство безнадійно втратило в очах мільйонів ілюзію вірця суспільного ладу. Перед представниками буржуазної науки постає необхідність тверезої оцінки реальних досягнень двох різних суспільних систем, а виходячи з цього — їхнє майбуття. Тому міркуючи про прийдешнє, вони вважають за краще облишити питання про соціально-економічний фундамент суспільних відносин, обмежуючись абстрактними розмірковуваннями про морально-ціннісні основи. Починаючи з 20-х років нашого століття роздуми буржуазних мислителів про майбутнє будуються, головним чином, виходячи із перспектив науково-технічного прогресу, змін природних умов життя на планеті, розвитку людського інтелекту, загальної культури тощо⁸. Екстраполяція тенденцій розвит-

⁴ Ibidem, p. 17.

⁵ Ibidem, p. 249.

⁶ Ibidem, p. 260.

⁷ Baier K., Reicher N. (eds). Values and the Future. N. Y.—L., 1969.

⁸ Див.: Философские проблемы общественного развития. М., 1974.

ку під дією таких чинників і стала основою «техніцистських» чи «індустріалістських» концепцій, на яких зросла сучасна футурологія.

Наївний технократизм А. Бронвелла, Н. Рейшера, Т. Гордона, Д. Габора та інших предвісників соціальних наслідків НТР,— враховуючи, що така соціальна футуристика нібито побічний продукт професійного прогнозування спеціалістів природничих наук, не був би вартий уваги, коли б такі технократичні ілюзії не використовувалися в ідеологічних цілях. Саме спекулюючи на відображенні окремих тенденцій розвитку, професійній короткозорості і заблудженнях безпосередніх функціонерів НТР, будується технократична апологетика соціально-політичних підвалин сучасного капіталізму. Така апологетична футурологія — в образі відомих буржуазних соціологів Д. Белла, З. Бжезінського, Г. Кана, П. Друкера, Р. Арона та ін.— продукує найбільш пропаговані сучасним капіталізмом технократичні теорії суспільного розвитку.

У теоріях «нового індустріального суспільства» Дж. Гелбрейта, «технотронної цивілізації» З. Бжезінського, «єдиного індустріального суспільства» Р. Арона, «постіндустріального суспільства» Д. Белла, «після-масово-споживацького-суспільства» Г. Кана і А. Вінера проглядається загальна лінія, заснована на ідеології індустріалізму. Закономірно, що із спільних суб'єктивно-ідеалістичних світоглядно-методологічних засад впливає і схожість футурологічних перспектив суспільного розвитку, подібність головних рис майбутнього суспільного ладу. Лейтмотивом згаданих футурологічних концепцій є казенно-оптимістичний тон в оцінці майбутнього сучасного капіталізму, технократична апологія буржуазних відносин, антиісторизм і антикомуністична спрямованість суб'єктивістських постулатів.

Для соціальних пророцтв буржуазних теоретиків характерна фешизація технічного прогресу. Досягнення НТР виставляються як всемогутнє знаряддя планової «трансформації» суспільства. Мовляв, «старий» капіталізм поступається місцем новому суспільству, де влада вже не є монополією великих власників, де стирається соціальна різнорідність, зникають причини для класових суперечностей, відбувається становлення «єдиних» стандартів споживання і дозвілля. Все це завдяки НТР, під впливом якої, за словами Д. Белла, була створена нова технократична свідомість з «натиском на функціональну раціональність, планування і передбачення». Згідно з «пост-індустріальною» концепцією, докорінні структурні зміни в суспільстві відбуваються в «технологічній і професійній картині», саме в цій сфері міститься «джерело новацій»⁹. Що ж стосується соціально-економічних відносин, то їх не зачіпають будь-які зміни. Технократичні футурологи по суті виходять із прогнозування дальшого статус-кво капіталістичних відносин.

У соціальних пророцтвах апологетичних футурологів класова боротьба, міжгрупові конфлікти і навіть буржуазний індивідуалізм нібито відіміруть під дією науково-технічного прогресу, який береться поза соціальним контекстом. Їх, мовляв, мають замінити форми буржуазного колективізму і надкласової інтеграції. Форма власності набуває суто «символічного» характеру. Із атрибута влади вона перетворюється в якийсь абстрактний показник матеріальних можливостей сучасної технології. Форма власності як економічна основа політичної влади у буржуазних футурологів підміняється «маніпуляційними можливостями» управління, тобто можливостями впливати на поведін-

⁹ Kahn H. (ed). The Future of the Corporation. N. Y., 1974, p. 18.

ку і погляди людей. Ця якість, нібито, набуває першочергового значення в «новій» соціальній ієрархії. Насправді в капіталістичній дійсності ці два елементи панування частіше за все неподільні — найбільші можливості впливати на масову свідомість саме у капіталу і його прислужників.

Проблема власності у буржуазних теоретиків розчиняється в суб'єктивістських тлумаченнях соціальної структури, які спрямовані насамперед проти марксистського вчення про класи і класову боротьбу в антагоністичному суспільстві. В сучасних футурологічних теоріях індустріалізму місце старої буржуазії замінює нова еліта — менеджери, вчені, технократи, політики. Їхня влада нібито ґрунтується уже не на власності, а на умінні керувати складними процесами науково-технічного розвитку. Нова «вертикальна», на відміну від колишньої «горизонтальної», соціальна структура знімає минулі антагонізми, за твердженням буржуазних теоретиків, ще й тому, що основні групи «пост-індустріального суспільства» (і робітники, і управляючі) стоять на одній позиції щодо власності. «Нова еліта», «новий середній клас» і «новий робітничий клас», за визнанням футурологів, ще розрізняються у володінні владою, прибутками, престижем, але це, скоріше, наслідок неминучого поділу праці. Важливішою тут нібито є загальна залежність від бюрократичної машини. Саме розростання державно-бюрократичного апарату і його впливу, намагаються довести футурологи, приводить до дедалі більшого відокремлення власності від можливостей соціального контролю. Мовляв, власність стає «соціалізованою» через різні «регулюючі механізми» (націоналізація, державне планування і субсидування, акціонерна форма капіталу та ін.)¹⁰

Буржуазні футурологи нехтують тим фактом, що функції капіталістичної власності лишаються незмінними: нажива на експлуатації чужої праці. Відповідно і соціальна структура «пост-індустріального суспільства» будується не на «принципах економічної раціональності»¹¹, як демагогічно проголошують редактори книжки «Капіталізм сьогодні» Д. Белл й І. Крістолл, — а на тій же соціальній нерівності і гнобленні трудящих мас.

Таке розуміння соціальної структури і власності в «новій» моделі суспільства, становлення якого проголошують буржуазні соціологи, характерне для Белла, Ліпсета, Гелбрейта, Друкера в США, Арона і Круазье у Франції, Кросленда у Великобританії, Дарендорфа і Шельського у ФРН та інших відомих буржуазних теоретиків суспільного розвитку. Так чи інакше всі вони виступають за збереження приватної власності, лише надаючи їй сучасної державно-монополістичної форми. Цілковитим показовим щодо цього книжка «Майбутнє корпорації»¹², де Г. Кан (редактор цього збірника), Д. Белл, П. Друкер та ін. силкуються довести життєтворчий характер міжнаціональних корпорацій, їх провідну роль як у науково-технічному, так і соціальному розвитку людства.

З технократичною детермінантою соціальних змін у футурологічних картинах майбутнього тісно пов'язана ідея меритократії¹³ — нової еліти суспільства, що складається з учених, технічних спеціалістів і підготовлених менеджерів. За словами Д. Белла, наука, зокрема університети, буде відігравати ключову роль у «пост-індустріальному су-

¹⁰ Див.: Birnbaum N. The Crisis of Industrial society. L.—Oxford—N. Y., 1971.

¹¹ Bell D., Kristoll I. (eds). Capitalism Today. N. Y., 1971, p. 30.

¹² Kahn H. (ed). The Future of the Corporation. N. Y., 1974.

¹³ Меритократія — ієрархія, заснована на заслугах перед суспільством (від англ. merit — заслуга).

спільстві». Вони займають місце інститутів бізнесу. «Специфічне зростання раціональності, що ґрунтується на науці, технології і економіці, буде визначати і управляти усіма сторонами життя суспільства»¹⁴. Американський футуролог припускає, що результатом цієї раціоналізації будуть відповідні зміни в соціальній структурі суспільства, але що лишається незмінним в його «пост-індустріальній» моделі, то це основоположні принципи буржуазного соціального ідеалу — форми власності і розподілу матеріальних благ.

Буржуазні футурологи багато пишуть про сайєнтистську раціоналізацію суспільного ладу. Ця традиція походить від ідеї основоположника футурології як окремої дисципліни О. Флехтхейма. Він вважав, що найважливішим завданням науки про майбутнє є накреслення шляхів «реконструкції цивілізації через раціональне пристосування її компроміси»¹⁵.

Відзначимо, що взагалі сайєнтизм має об'єктивні основи в буржуазній дійсності, які були виявлені і проаналізовані ще К. Марксом. Він переконливо показав, що наука і техніка за капіталізму виступають як відчужені від людини сили, які протистоять їй і панують над нею¹⁶.

Навіть такий загалом скептично настроєний технократ, як французький футуролог Ж. Фурастьє, робить висновок: «Наука є причиною всієї нашої неупевненості, але вона і надія усіх наших сподівань»¹⁷. Він каже про «науково-експериментальний метод» як про фундамент майбутнього суспільства. О. Флехтнейм, а за ним і інші футурологи прагнули протиставити марксистській теорії революційного розвитку суспільства концепції якоїсь «трансформації» капіталізму, удосконалення його на основі наукових розробок.

Як бачимо, в цій частині офіційної футурології сучасного капіталізму, буржуазні ідеологи намагаються зіграти на сайєнтистських ілюзіях спеціалістів у галузі точних наук і емпіричної соціології, про які вже згадувалося.

Технократичний сайєнтизм такого роду є перешкодою на шляху соціального прогресу. Спекулюючи на сайєнтистських ілюзіях і довірі до наукового знання, буржуазні ідеологи не беруть до уваги того факту, що сфера розумової діяльності не просто утилізується монополіями, а в сучасних умовах небувалого наукового розвитку стає однією з найбільш прибуткових сфер застосування капіталу. Парадокс у тому, що саме НТР надає корпораціям безпрецедентні можливості для вилучення із потенцій людського розуму максимального прибутку. Наука в сучасному буржуазному світі зовсім не виступає якоюсь активною антитезою приватнокапіталістичній могутності, як це намагається аргументувати Д. Белл («Наука як квазіавтономна сила розчиняє в собі капіталізм»)¹⁸, а, навпаки, сприяє його зміцненню, посиленню експлуатації народних мас та ін. у повній відповідності з доведеними у марксистсько-ленінізмі закономірностями відношення капіталу і науки.

Важливим явищем у конструюванні моделей майбутнього суспільного ладу виступають концепції «менеджерської революції» Т. Друкера, Д. Габора, О. Хелмера, Д. Бернхейма та ін. Їхня суть у тому, що потреба в раціоналізації усіх сторін сучасного життя висуває на вершину суспільної драбини спеціалістів-управляючих. На їх думку, уже

¹⁴ Bell D. In.: *Capitalism Today*. N. Y., 1971, p. 41.

¹⁵ Flechtheim O. K. *History and Futurology*. M. aun Glan. 1966, p. 94.

¹⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1. с. 100.

¹⁷ Fourastiè J. *Letre ouverte à quatre milliards d'hommes*. Paris, 1970.

¹⁸ Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society*. L., 1974, p. 378.

телер менеджмент виконує нові суспільнозначущі функції, створює керівні групи, і, отже, починає відігравати провідну роль у всіх досягненнях «індустріального суспільства». Акцент робиться на завданнях управління суспільними процесами, які в умовах зростаючої бюрократизації соціальних, культурних і політичних інститутів, відносної незалежності виконавчих органів, набувають вигляду самодостатнього характеру функції управління. Остання на очах ідеологів менеджеризму втрачає класову основу і перетворюється в абстрактний символ «раціоналізації». Інструмент класового панування, яким є насправді бюрократичний апарат імперіалізму, буржуазні футурологи зображують як засіб «раціоналізації», «гармонізації» життєвих явищ у «загальних» інтересах. Отже, буржуазні соціологи виходять із безумовної цінності існуючого укладу буржуазного суспільства, а спроби його революційного перегляду чи неприйняття оцінюються як ірраціональні рецидиви «дисфункціональності», як відхилення від норми, що підлягають терапії методами «соціальної інженерії».

Менеджери згідно з одним із головних постулатів футурології — це та сила, яка стоїть вище від «тих, що були» соціальних конфліктів і орієнтована на «суспільне благо». Саме завдяки умілому менеджменту, на думку П. Друкера, уже усунений конфлікт між працею і капіталом в індустріальному суспільстві¹⁹.

Не кажучи про те, що такі твердження не витримують перевірки реальністю класових битв у країнах капіталу, загальна теза про виникнення і панування в майбутньому якогось «позакласового» прошарку управляючих не обгрунтована. Насамперед тому, що менеджери рекрутуються, як звичайно, із правлячої верхівки буржуазного суспільства і є активними захисниками інтересів свого класу. До того ж, навіть враховуючи відповідну автономію виконавчої влади в умовах сучасного капіталізму, вирішальне слово завжди лишається за господарями, а не їх найманими управляючими. Тим більше не обгрунтовані претензії менеджмента на провідну силу суспільного прогресу. Ідеалістичне тлумачення провідних сил суспільного розвитку, сайєнтистські ілюзії поєднуються в таких концепціях з відвертою апологетикою держмонополістичного укладу і антидемократизмом. Для апологетів меритократії, насамперед Д. Белла, П. Друкера, Д. Габора, М. Янга, Д. Бернхема, характерне третирування трудящих як нетворчої маси. Лише обрана еліта, як вони гадають, в змозі творити майбутнє, рухати прогрес. Зводячи наклепи на трудові маси, спотворюючи їх роль у суспільному розвитку, буржуазні футурологи змикаються тут з реакційними концепціями елітаризму, неодноразово уже спростованими історією.

Невід'ємним елементом майбутнього в концепціях буржуазної футурології виступає маніпуляція особистістю з метою «раціонального управління суспільством». Вона, природно, пов'язується з ідеями менеджеризму і «новою» роллю державного апарату в «майбутньому» капіталізму. Трагування ролі держави в суспільному розвитку в руслі веберівської теорії бюрократії буржуазними футурологами доводиться до уявлення її у вигляді надкласового організму, що втілює абстрактні ідеї раціональності. Ефективність державно-бюрократичного апарату інтерпретується як гарант прогресу нації, завдяки якому, як впливає із міркування буржуазних теоретиків, відкривається реальна можливість подолати ідеологічні й соціальні відміюності, що загрожую-

¹⁹ Drucker P. F. Management's new role — the prise of success.— In.: Kahn H. (ed). The Future of the Corporation. N. Y., 1974.

ють «цілісності» індустріального суспільства. Використовуючи засоби масового впливу на суспільну свідомість, монополістична держава, в очах її ідеологів, перетворюється в дійовий засіб включення індивіда у псевдоколективне життя буржуазного суспільства.

Наголос на «інтеграції соціальної системи», спроба обґрунтування якої належить, як відомо, одному із стовпів американської соціології Т. Парсонсу²⁰, і донині домінуюча орієнтація буржуазних загальносоціологічних теорій. Саме під цим кутом розглядаються проблеми соціального ладу і управління людиною буржуазними соціологами. Інтеграція усіх членів у «єдине індустріальне суспільство» нібито стає запорукою його життєздатності. Вона мислиться буржуазними футурологами на основі функціонально-бесособових зв'язків «раціональних» суспільних відносин у дусі традиційного буржуазного прагматизму.

Із технократичних концепцій «раціоналізації» суспільного ладу впливають і методи маніпулювання масами, ідеї «формованого суспільства», психотехніки масового впливу, «модифікації поведінки» окремих індивідів та ін. Маніпуляція особою розглядається буржуазними соціологами як неодмінний соціальний феномен нашого часу, що має тенденцію до значного зростання в майбутньому. Г. Қан і А. Вінер пророкують в найближче десятиліття здійснення безпосереднього контролю уряду над свідомістю населення з допомогою технічних засобів. На розвиток техніки, «контролю над думками, маніпуляції свідомістю і пропаганди» як на одну із головних рис прийдешнього вказує у своєму багатосторонньому прогнозі Т. Гордон. Він вважає, що оволодіння технікою маніпуляції людиною буде використовуватися для боротьби зі злочинністю і проти «бунтуючого населення»²¹. Гордон у своїх міркуваннях щодо цього підкреслює, що, мовляв, «бути правильно керованим — те ж саме, що бути щасливим»²². Таке трактування особи характерне для всіх технократичних концепцій «соціальної інженерії».

Характерно, що в розглядуваній «моделі майбутнього» докладно характеризуються можливі шляхи технічного розвитку і ймовірні розміри матеріального багатства і лише побіжно згадується про проблеми духовного розвитку особи. Це і зрозуміло — на фоні успіхів НТР і матеріального виробництва у промислово розвинутих капіталістичних країнах особливо наочно помітне обмеження власне людського розвитку. Положення К. Маркса про те, що капітал «робить односторонньою, лімітує і т. д. головну продуктивну силу — саму людину»²³ — має в даному випадку провідне значення для критики згаданих тенденцій у буржуазній футурології.

Маніпуляційні концепції зародилися в руслі теорій «масового суспільства», які можна розглядати як одну із ідеологічних ілюзій «індустріального суспільства» у сфері соціальної психології. Вони виходять насамперед із настанов ірраціональності масової свідомості, панування в «масовому суспільстві» сліпого підпорядкування стандартам, домінування примітивних смаків і нездатності «масовидної особи» мислити. Буржуазні дослідники, крім того, намагаються виправдати ідеологічне насильство пануючої верхівки демагогічними заявами про те, що мовляв у сучасному суспільстві морально-психологічний розвиток

²⁰ Parsons T. (ed). Introduction. In.: American Sociology — Perspectives, Problems, Methods. N. Y., 1968.

²¹ Gordon Th. The feedback between technology and values. In.: Baier K., Reicher N. (eds). Values and the Future. N. Y.—L., 1969.

²² Ibidem, p. 190.

²³ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 403.

особи не може не відставати від технічного розвитку суспільства. Тому маніпуляція свідомістю трактується як важливий засіб пристосування людини до навколишньої дійсності. Такі декларації є досить зручними для відходу від конкретно-історичного аналізу класово-соціальних умов виникнення і існування маніпулювання свідомістю особи, класових функцій духовного гніту.

Зокрема, «стратегія розумового планування», запропонована Х. Дельгадо, зводиться до закликати розробити технологію контролю над людським мозком для того, щоб подолати «сучасну кризу ідеології, етики і людських відносин», зумовлену незбалансованістю темпів зростання техніки і еволюції людського розуму²⁴. Основи маніпуляції, за цим автором, нібито криються у біологічних і психологічних особливостях людини, які слід навчитися використовувати. Він наводить три способи впливу «зсередини» на людину для маніпулювання механізмами поведінкової діяльності: психоактивізуючі ліки, психохірургія і пряма стимуляція (хімічна чи електрична) мозку.

Маніпуляційна концепція Б. Скіннера ґрунтується на біхевіористських поглядах на людину. У книжці «По той бік свободи і достоїнства» він аргументує необхідність створення нової «технології поведінки»²⁵. Традиційні буржуазно-ідеологічні цінності, включаючи свободу, достоїнство, відповідальність, згідно з його твердженнями, уже віджили себе. Їх мають замінити технократичні методи формування умовних рефлексів «гарної поведінки», тобто з допомогою заохочувальних стимулів, привнесених у середовище життєдіяльності індивіда, спрямовувати його поведінку. Останнє зводиться до суми реакцій на зовнішні чинники, а свідомий елемент суспільної поведінки взагалі ігнорується. До соціального середовища, як прагне довести Скіннер, слід ставитися так само, як і до несоціальних (тобто природних) сфер. Такі маніпуляціоністські концепції масової свідомості характеризуються крайньою механістичністю. Вони не враховують специфічні особливості людини, які полягають в тому, що зовнішні чинники завжди відбиваються через її свідомість, а не визначають цю поведінку однозначно.

Грубий біологізм поглядів згаданих соціопсихологів на природу суспільної людини, їхній антиісторизм очевидні. Концепції «технології поведінки» Б. Скіннера і «психочивілізаційного управління поведінкою» Х. Дельгадо характеризуються таким відвертим антигуманізмом, що це виділяє їх навіть із загального потоку буржуазних управлінських теорій. Досить показово, що саме такі реакційні концепції запозичують буржуазні футурологи для своїх «моделей майбутнього».

Маніпуляція людською свідомістю — специфічний феномен капіталізму. Коріння цього явища — в духовній кризі сучасного буржуазного суспільства, у нездатності його ідеологів апелювати до розуму і свідомої активності мас. Цілеспрямованою системою методів ідейно-психологічної «обробки» монополістична верхівка силкується укоренити у масовій свідомості соціальні міфи й ілюзії, нав'язати ідеї, чужі інтересам трудящих мас, штучно прикрасити реальну дійсність. В цьому розумінні футурологічні передбачення — також важливий складовий елемент маніпуляційної практики буржуазії. Ця практика духовної обробки уміло камуфлюється спекуляціями навколо концепцій «масового споживання», «якості життя», гедоністичного дозвілля,

²⁴ Delgado José. Psychocivilized direction of behavior. In: The Humanist, march/april, 1972.

²⁵ Див.: Skinner B. F. Beyond freedom and dignity. N. Y., 1972.

які стали частиною обов'язкової програми футурологічних пророкувань. Буржуазним соціологам «образ майбутнього» уявляється як споживацьке суспільство матеріального достатку і «цивілізація дозвілля».

Вони свідомо ігнорують принципи розподілу плодів науково-технічного прогресу. В умовах офіційно визнаного зuboжіння навіть у такій розвинутій країні, як США, постійного безробіття і зростання незабезпеченості існування значних груп населення, «масове споживання» є пропагандистською фікцією, з допомогою якої правлячі кола капіталізму намагаються прищепити народним масам споживацьку психологію, нав'язати їм з допомогою засобів масової інформації, «масової культури» і реклами споживацькі смаки і культ речей. Споживацька свідомість стає засобом поневолення особи, підпорядкування її соціальним цілям монополізму. Не випадково прогнозована орієнтація на «масове споживання», гедоністський комфорт повинні стати, за твердженням Д. Белла, Г. Кана, С. Барнхейма та ін. футурологів, фактором, що інтегрує розрізненіх індивідів у «єдиний» соціальний організм. Знаменно, що Д. Белл бачить у наданні «великих вигод і кращої якості життя»²⁶ один із надійних засобів усунення соціальних конфліктів у майбутньому. У футурологічних пошуках «якість життя» підноситься до рівня метафізичного фетиша, покликаного протиставити політичній і культурній орієнтації свідомості установки на «комфортельне існування».

Буржуазні футурологи намагаються обґрунтувати не всебічний духовний розвиток людини на основі зростання матеріальних благ, а свого роду епікурейство (у його вульгарному тлумаченні), яким повинен завершуватися духовний прогрес більшості населення.

Як бачимо, розглянуті вище основні характеристики майбутнього суспільного ладу, прогнозованого буржуазними футурологами, пропонують не що інше, як удосконалений взірець капіталізму. Вони не висувують також будь-яку цільну теорію суспільного розвитку. Це не дивно, бо головною методологічною хибою буржуазних наук про суспільство є відсутність загальної соціологічної теорії. Тим виразніше ця хіба постає сьогодні, коли структурно-функціональний аналіз, що претендує на загальнометодологічну основу буржуазної соціології, все більше виявляє свою невідповідність цій ролі. За межами структурного функціоналізму лишається сам процес суспільного розвитку, природа соціальної структури як об'єктивного явища, закономірності її зміни та ін. Футурологія, що виростає на цьому теоретико-методологічному фундаменті, природно, змогла запропонувати лише такий «образ майбутнього», який насправді став лише прикрашеним зліпком капіталістичної дійсності.

Через неспроможність загальнометодологічних принципів, футурологія, за визнанням багатьох буржуазних теоретиків, не має ще наукової основи. Нею ще не розроблені загально-методологічні основи наукового аналізу, не створені адекватні методи прогнозування. «Майбутнє звертається до нас на незрозумілій мові»²⁷,— так охарактеризував стан методології футурологічних досліджень відомий голландський теоретик Ф. Полак. Антиісторизм і апологетичний суб'єктивізм — прямий шлях буржуазної соціології в теоретичну безвихідь. Інакше бути не може, бо футурологічні накреслення «образів майбутнього» насамперед орієнтовані на захист підвалин сучасного капіталізму, на тлумачення буржуазних відносин як «природних» і «довічних».

²⁶ Bell D., Kristoll (eds). *Capitalism Today*. N. Y., 1971, p. 42.

²⁷ Polak F. *The Image of the Future*. Amsterdam — L. — N. Y., 1973, p. 231.

В. І. Ленін зазначав з цього приводу, що немає нічого характернішого для буржуа, як перенесення рис буржуазних порядків на всі часи і народи ²⁸.

Футурологічні концепції буржуазних соціологів є псевдопрогностичними і антинауковими. Їх можна кваліфікувати і як утопічні, хоча утопізм їх звернений не в минуле, а в майбутнє. Казенний оптимізм істеблішмент-футурології виростає саме на утопічних ідеях «еволюційного розвитку» буржуазного суспільства. Гносеологічне коріння таких ідей легко виявити в колишніх метафізичних теоріях суспільного розвитку Сен-Сімона, Конта, Спенсера, Токвілля, Вебера і Дюркгейма. На ці імена, з якими пов'язані ідеї індустріалізму, найчастіше посилаються сучасні футурологи. Їхні теорії, безперечно, всього-навсього нова подоба колишніх утопічних концепцій згаданих соціологів. Вони неспроможні пояснити проблеми сучасності і тим більше накреслити реальний «образ майбутнього». Як наголошувалося у Звітній доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнева на XXV з'їзді КПРС, «події останніх років з новою силою підтверджують, що капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього» ²⁹. А звідси й приреченість його теоретичних адвокатів.

* * *

В статті розкривається ідеологічна сутність соціальних пророчеств буржуазних теоретиків. Критичний аналіз «образу майбутнього», рисуемого западними футурологами технократического напрямлення, виявляє прежде всего их апологетическую установку на укрепление буржуазных общественных отношений. Концепции футурологов страдают отсутствием научной теории общественного развития, идеалистической методологией исследования социальных процессов. Апологетическая футурология фетишизирует технический прогресс, спекулирует на сайентистских иллюзиях, распространяя пропагандистские фикции «рационализации» современного капитализма, «новой социальной структуры», «менеджерской революции», «потребительского общества», психотехники социальной интеграции и т. п. идеи, которые не выдерживают объективной критики и проверки социальной реальностью.

²⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 207.

²⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 32.

Реакційно-утопічний характер

буржуазних концепцій науково-технічного прогресу *

Характерною рисою сучасних буржуазних соціально-філософських теорій є тенденція до відродження утопічних форм світорозуміння, зокрема — реставрація властивих їм інтерпретацій науково-технічного прогресу. Поширення соціально-політичних утопій в сучасній буржуазній філософії і соціології викликане загостренням внутрішніх суперечностей державно-монополістичного капіталізму, особливостями розгортання науково-технічної революції за умов капіталізму. Утопізмом пронизані теоретичні побудови і відвертих апологетів, і ліберально-буржуазних «критиків» капіталізму. «Якщо в минулому утопістами були реформатори, то в наш час ними стають ті суспільні діячі, які намагаються зупинити колесо історії. Утопічні захисники існуючої недосконалої дійсності намагаються переконати себе й інших у тому, що вона володіє сама по собі усіма досконалостями і потрібно лише усунути з неї ті чи інші накопичені зловживання»¹. Наведена оцінка Г. В. Плехановим утопізму не втратила своєї актуальності і в наші дні. Це стає очевидним, якщо спробувати проаналізувати індустріалістсько-техніцистські ілюзії Р. Арона, Д. Белла, У. Ростоу, Ж. Фурастьє, А. Турена та інших буржуазних соціологів. Утопізм їх поглядів полягає в абсолютизації ролі науки і техніки в соціальному розвитку, в приписуванні науково-технічному прогресу невластивих йому суспільних функцій.

Буржуазні ідеологи намагаються подати науково-технічний прогрес як своєрідну «панацею», за допомогою якої нібито можливо ліквідувати суперечності і кризи державно-монополістичного капіталізму, довести його життєздатність. Таке тлумачення науково-технічної революції сформувалось у рамках індустріалістської ідеології. Представники цього напрямку з часом поділились на два угруповання: «оптимістів» (технократів) і «песимістів» (технофобів). Перші розглядають науково-технічний прогрес як універсальний фактор, здатний стабілізувати і зміцнити капіталізм, усунути його суперечності, створити «добробут» для усіх членів суспільства без ліквідації соціально-економічної нерівності і політичного панування монополій. Другі ставляться до техніки і науки нігілістично, проповідуючи невір'я в можливості науково-технічного і соціального прогресу, негативно оцінюють наслідки науково-технічної революції, критикують сучасний капіталізм з «романтичних» позицій, протиставляючи йому реакційні утопії і антинаукові ілюзії.

Переважає частина казенно-оптимістичних, офіційних футурологічних теорій сучасного державно-монополістичного капіталізму, які значною мірою визначають соціально-політичні доктрини і практику правлячих кіл, є технократичними. Нігілістичними оцінками сучасних

* Стаття друкується на допомогу слухачам теоретичних семінарів з питань критики буржуазної ідеології.

¹ Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в пяти томах, т. 1. М., 1956, с. 447.

суспільно-політичних процесів послуговуються головним чином ліво-радикальні, ліберально-буржуазні критики державно-монополістичного капіталізму. Політичну платформу їх виступів становлять соціал-реформізм, буржуазний індивідуалізм та дрібнобуржуазний анархізм.

Ідеї індустріалізму в технократичних концепціях є апологією капіталізму з його нібито безмежними можливостями історичної прогресивності. Навіть нині ще лунають голоси буржуазних соціологів-технократів про те, нібито «капіталізм, як система, не виявив таких симптомів, які доводили б наближення його загибелі»². Ті ж автори індустріалістсько-техніцистських утопій, які не обмежуються відвертою апологетикою капіталізму, намагаються нині поєднувати її з констатацією окремих вад капіталізму, які має «усунути» розгортання науково-технічної революції. Футуролог-технократ Ж. Фурастьє, наприклад, пише про те, що «криза нашого часу — це криза не тільки економіки, але й суспільства загалом, його філософії, моралі, мистецтва, релігії»³.

Наведені слова французького футуролога досить повно відображають світоглядно-методологічні хиби, характерні для теорій технологічного детермінізму. Оскільки футурологи-технократи вважають суспільні класи абстрактною сумою «індивідів як таких», а сучасне капіталістичне суспільство «суспільством загалом», то виходить, що кризу переживає не капіталізм, а все людство, яке начебто «втратило» перспективи дальшого розвитку.

Загалом всі індустріалістсько-техніцистські концепції за своїм світоглядним і методологічним змістом спрямовані проти наукового комунізму. Пропонуючи антимарксистські інтерпретації суспільного прогресу і соціальних наслідків науково-технічної революції, їхні автори намагаються дезорієнтувати суспільну думку різноманітними «неокапіталістичними» альтернативами. Антимарксистська спрямованість технократичних теорій прямо пропорційна їхньому теоретичному убозтву і претензійності. Насправді ж прискорення темпів науково-технічної революції, раціоналізація виробництва зовсім не приводять автоматично до раціоналізації суспільних відносин і соціального знання. Навпаки, вони роблять ірраціональними і невловимими значну частину суспільних процесів сучасного капіталізму. Саме цей факт значною мірою зумовлює звернення буржуазної соціальної думки до таких доннаукових форм мислення, якими є утопії⁴. Численні утопічні тлумачення суспільного розвитку, які ми подибуємо в соціальній філософії капіталістичних країн, засвідчують проникнення утопічних ідей в різноманітні галузі соціальних досліджень, в культуру. Останнє, як ми гадаємо, зумовлюється в умовах сучасного капіталізму зростаючим розривом між науково-технічним і соціальним прогресом. Бурхливий розвиток науки і техніки, досягнення яких втілюються в різноманітні галузі виробництва, у побут і повсякденне життя людей, сприяє формуванню у буржуазній свідомості уявлень про «всемогутність» людини, озброєної найновішими науково-технічними здобутками. А це, в свою чергу, породжує ілюзію, що соціально-економічні і політичні основи суспільного життя залежать не від об'єктивних чинників, а лише від суб'єктивних здатностей індивіда, від його «волі» і «мобільності».

² Wolff J. Capitalisme et croissance. Paris, 1970, p. 8.

³ Fourastié J. Lettre ouverte à quatre milliard d'hommes. Paris, 1970, p. 14.

⁴ Докладніше про це див.: Араб-Оглы Е. А. В лабиринте пророчеств. М., 1973; Шестаков В. П. Понятие утопии и современные концепции утопического. — «Вопросы философии», 1972, № 8; Баталов Э. Я. Современное капиталистическое общество и утопическое сознание. — «Вопросы философии», 1973, № 10.

Цей розрив між часом «соціальним» (маються на увазі темпи і послідовність соціальних змін) і «науково-технічним». (темпи і послідовність змін в галузі науково-технічного розвитку) в умовах сучасного капіталізму породжує ілюзію про можливість вирватися за межі соціальної реальності, уявлення про довільне прискорення соціальних процесів. Абсолютизація значення науки і техніки створює ілюзію можливості довільного розриву з сучасним і побудови на цій основі «гуманного», «досконалого» суспільства, що має відповідати романтичним ідеалам.

Для всіх утопічних концепцій суспільного розвитку (як в минулому, так і в сучасному) характерне розуміння соціальної реальності як суми довільних, незалежних один від одного «факторів». «Факторний» підхід призводить до того, що людська історія розглядається не як закономірний процес зміни суспільно-економічних формацій, а як поява й зростання одних «факторів» і послаблення й зникнення інших. За такого підходу об'єктивні зв'язки і послідовність історичних явищ, їх взаємозв'язок і взаємозумовленість підмінюється довільним, суб'єктивістським препаруванням історичних процесів, а уявлення про логіку суспільного розвитку приходять в непримиренну суперечність не тільки з наявним світом і його необхідністю, але й з можливими тенденціями його розвитку.

Відродження соціальних утопій, характерне для сучасного капіталізму, є фальсифікованою формою відображення тих реальних проблем, які постають у буржуазному суспільстві внаслідок науково-технічної революції, коли різко загострюються суперечності між соціальними можливостями, що їх створює науково-технічний розвиток, і незабезпеченістю існування за капіталізму, зумовленою сутністю державно-монополістичних суспільних відносин. Суспільна практика сучасного капіталізму розвіює ілюзії буржуазних футурологів, нібито науково-технічний прогрес сам собою спроможний розв'язати важливі соціальні проблеми, що стоять перед буржуазним суспільством. Як би оптимістично не виглядали концепції футурологів-технократів, однак вони не підтверджуються. До того ж все частіше в них визнається криза капіталізму, посилюються мотиви критики «технологічної цивілізації». Якщо в недалекому минулому погляди Фурастьє і Жувенеля були пройняті вірою у великі можливості науково-технічного прогресу, то в останніх працях цих соціологів науково-технічний оптимізм витісняється інтонаціями розчарування, сумнівів, скептицизму і антитехніцизму.

Виявом ілюзій технократичної свідомості є також технологічний песимізм, представники якого вбачають в науці і техніці загрозу існуванню людства на Землі. Поняття техніки при цьому міфологізується. Так, типовий представник «антитехнологізму» Л. Мемфорд вважає, що саме гонитва за науково-технічним прогресом призвела до того, що «не тільки мільйони людських істот живуть в тіні тотальної катастрофи, але і повітря, яким вони дихають, вода, яку вони п'ють, їжа, яку вони їдять, отруєні внаслідок неправильного використання наукових знань»⁵⁻⁷.

Індустріальні песимісти, відзначаючи згубний вплив науково-технічної революції на природну сферу існування живого, ігнорують той факт, що соціальні передумови і соціальні наслідки взаємодії людини і природи за умов капіталізму і соціалізму докорінно відмінні. За ка-

⁵⁻⁷ Mumford L. The myth of the machine. N. Y., 1970, p. 75.

піталізму приватна власність згубно впливає не тільки на міжособистісні стосунки людей, а й на природу. Саме цей факт замовчують ідеологи технофобії, намагаючись довести, що не люди, а технологія руйнує природні умови існування живого. Цій псевдонауковій містиці марксизм-ленінізм протиставляє науковий аналіз соціальних причин хижацького ставлення до природи в умовах капіталізму, доводячи наявність реальних альтернатив нераціональному використанню природних ресурсів: соціалістичну перебудову суспільства в світовому масштабі⁸.

В умовах капіталізму науково-технічний прогрес використовується буржуазією для утримання своїх соціальних позицій. Це є однією з причин того, що розвиток науки і техніки поглиблює і загострює корінні суперечності імперіалізму, щодалі актуалізує необхідність його революційного усунення. «Техніка капіталізму,— відзначав В. І. Ленін,— з кожним днем все більше і більше *переростає* ті суспільні умови, які засуджують трудящих на наймане рабство»⁹.

Ідеологи технофобії, зафіксувавши в капіталістичному світі ідеологічну і культурну кризу, розгортання якої неможливо ні послабити, ні зупинити, в своїй критиці «індустріальної цивілізації» намагаються подати цю кризу як занепад суспільства загалом. Критика технофобів, незважаючи на весь її зовнішній, позірний радикалізм, має абстрактний, позакласовий характер. Вона здійснюється з хибних світоглядно-методологічних позицій «суспільства загалом», «людини загалом», супроводжуючись нехтуванням докорінних відмінностей суспільного буття людей в протилежних соціально-економічних системах. Вона неспроможна дати реальну картину сучасного буржуазного суспільства, розкрити об'єктивні причини кризи капіталізму, визначити шляхи подолання існуючих приватновласницьких суспільних відносин. Така критика, як відзначали основоположники марксизму, в кращому разі, може із запалом «осуджувати сучасність, але не вміє зрозуміти її»¹⁰.

Теоретики технофобії вважають, що криза «сучасного людства» полягає в тому, що науково-технічна революція призводить до технократичного мислення, яке деперсоналізує, обезцінює людину. Так, французький соціолог Ф. Хетман відзначає, що «науково-технічний прогрес загрожує поневолити людину технікою»¹¹. На «духовну деградацію» сучасного буржуазного суспільства, викликану науково-технічним прогресом, вказує відомий «індустріальний песиміст» Б. Жувенель: «Економічний прогрес, зростання багатства і вільного часу зовсім не привели, як очікувалось, до зростання культури... Уявімо собі, що один із нас має змогу повернутися на 150 років в глибину історії і зустрітися з Сен-Симоном. Великий мислитель був би розчарований, почувши, що все це не спричинило ні розквіту культури, ні краси міст, ні внутрішньої досконалості громадян»¹². Причини духовної кризи капіталістичного Заходу Б. Жувенель вбачає в розриві між економічним прогресом і розвитком культури. В зв'язку з цим він вважає, що «сучасне людство», позбавлене «традиційної культури», перетворюється в «інстинктивне угруповання тварин»¹³. Подібний критичний радикалізм

⁸ Див.: Идеологические проблемы научно-технической революции. М., 1974, с. 27.

⁹ Ленин В. И. Полное собр. твор., т. 23, с. 91.

¹⁰ Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 476 (примітка).

¹¹ Hetman F. La maîtrise du futur. Paris, 1973, p. 10-11.

¹² Jouvenel B. de. Arcadia, essais sur le mieux-vivre. Paris, 1971, p. 131.

¹³ Jouvenel B. de. Introduction au problème de l'Arcadia.— "Preuves", avril 1965, N 170, p. 15.

щодо сучасного буржуазного суспільства поєднується у Б. Жувенеля з цілком апологетичними висновками. Це засвідчує його інтерпретація капіталістичної власності, яка за Б. Жувенелем, «не є привілеєю в суспільстві, де кожному індивідові забезпечене не лише фізичне існування, але й доступ до всього, що сприяє розвитку його здібностей»¹⁴. Як бачимо, соціальний песимізм насправді обертається витонченою формою апологетики капіталізму, ззовні прикритою «критикою» буржуазних ідеалів, відкиданням «позитивних» соціальних орієнтацій.

Безперечно, що подолання негативних наслідків науково-технічної революції за умов капіталізму з його хижацьким ставленням до природи і її ресурсів потребує не залякування майбутнім, а наукового, об'єктивного всебічного аналізу існуючого стану речей. Він є в теоретичному плані єдиною альтернативою поспішним і необгрунтованим висновкам тих буржуазних філософів і соціологів, соціальний і технологічний песимізм яких становить не що інше, як ідеологічне поразенство, відмову від боротьби проти соціального зла, породженого капіталістичним способом виробництва.

Абстрактний, позаісторичний підхід призводить до того, що всі «рецепти» технофобів і технократів, покликані оздоровити «сучасне суспільство», є лише різновидами сучасних утопій. Позитивне розв'язання тих проблем, що висувуються буржуазними футурологами, потребує конкретного підходу до соціальної системи, наукового її аналізу через призму класових, соціальних чинників. В цьому розумінні протилежність технофобів і технократів є лише уявною, оскільки і ті й інші нехтують вимогами наукового соціологічного аналізу. Водночас показовим є той факт, що ліберально-буржуазні соціологи (В. Пакард, У. Уайт, Д. Рісман, Р. Хафстадтер, Р. Джарел, О. Тофлер та ін.)¹⁵, приділяючи значну увагу висвітленню негативних наслідків науково-технічної революції, її дегуманізуючого впливу на особистість в умовах сучасного буржуазного суспільства, не забувають зауважити, що їх зусилля спрямовані на «оздоровлення» капіталістичної системи і призначені для профілактики основ буржуазного суспільства. Недоторканність соціально-економічних основ цього суспільства не підлягає для них сумніву. «Критично» настроєні буржуазні соціологи вважають, що методами «соціальної інженерії» можна подолати усі пороки «технічної цивілізації», не зачіпаючи підвалин соціально-економічних відносин капіталістичного суспільства. В подібних закликах з усією очевидністю виявляється ідеалістичний характер буржуазних соціально-футурологічних теорій, утопізм і обмеженість, суб'єктивізм «критичного мислення».

Деякі футурологи (наприклад Полак) вважають, що найбільш плідним підходом до проблем майбутнього розвитку капіталістичного суспільства є синтез принципів оптимізму і принципів песимізму, тобто так зване змішування жанрів, в якому буржуазні соціологи вбачають «новизну» теоретичного аналізу проблем майбутнього. Якщо такий синтез не здійснюється, то згідно з Полаком «суспільство не зможе створити динамічний образ майбутнього... Відсутність позитивних концепцій викликає «соціальний параліч», який призводить дане суспільство до загибелі»¹⁶. Наявність синтезу принципів оптимізму і пе-

¹⁴ Цит. за: Fourastié J. Lettre ouverte à quatre milliard d'hommes, p. 132.

¹⁵ Див.: Packard V. The hidden persuaders. N. Y., 1957; Riesman D. The lonely crowd. New Haven, 1950; Whyte W. The organisation of man. N. Y., 1957; Hafstadter R. Antiintellectualism in American life. N. Y., 1966; Jarell R. A cad heart at the supermarket, N. Y., 1959; Toffler A. Future shock. N. Y., 1970.

¹⁶ Див.: "Teilhard review". London, 1972, N1.

симізму подається Полаком як «реалістичний» підхід до проблем соціального прогнозування.

Крім утопічних концепцій соціального розвитку, в сучасній буржуазній футурології існує значна кількість так званих антиутопій (своєрідна метаморфоза утопій), в яких майбутнє уявляється кошмаром. Антиутопії свідчать про відмову буржуазних ідеологів від гуманістичних ідеалів минулих сторіч. Такі відомі з них, як «Апокаліптика ХХ ст.» Ф. Баумера, «Нова карта пекла» К. Еміса, «Остання ніч світу» Ч. Льюїса, «Від утопії до кошмару» Ч. Уоміна, «Заповіт майбутнього світу» Е. Мюреса, «Майбутнє як кошмар» М. Хіллегаса¹⁷ в концентрованому вигляді відображають характерні риси світовідчуття і світорозуміння буржуа за умов державно-монополістичного капіталізму. Яскравим прикладом антиутопії, як своєрідного літературно-соціологічного жанру, що виник на противагу оптимізму індустріально-техніцистських утопій періоду загальної кризи капіталізму, є «Новий прекрасний світ» О. Хакслі, виданий 1958 року і неодноразово перевиданий за останні роки в багатьох капіталістичних країнах.

О. Хакслі, малюючи похмуру картину майбутнього суспільства, в якому люди «полюблять власне рабство», що забезпечує стабільність соціальної системи і збереження приватної власності, відзначає, що нині світові загрожує перенаселення і тоталізація. Ця тенденція є наслідком науково-технічної революції. «Безособові сили перенаселення і переорганізації, соціальні інженери, які намагаються спрямовувати ці сили, штовхають нас в напрямі нової середньовічної системи»¹⁸. Що ж до позитивної програми, то О. Хакслі рекомендував усім індустріальним державам децентралізувати промисловість, різко скоротити виробництво і створити на цій основі щось в зразок фур'єрівських фаланг. Не менш важливим для О. Хакслі є встановлення контролю над народжуваністю дітей. Зрештою, для того, щоб уникнути «психологічного поневолення» через засоби масової інформації, він навіть пропонує розробити спеціальне законодавство. Необхідно, робить висновок О. Хакслі, відмовитись від оптимістичних технократичних утопій, якщо людство бажає вижити.

Суперечливий характер науково-технічного прогресу в сучасному капіталістичному світі теоретики технофобії намагаються подати як фатальну неминучість, як якусь «трагічну діалектику». Звідси заклики сповідувати релігію, без істин і моралі якої в світі нібито внаслідок науково-технічної революції виникнуть війна і морок. Навіть такі попозитивістському орієнтовані футурологи-технократи, як Ж. Фурастьє занепокоєні тим, що «в західному суспільстві, мірою того, як воно стає більш багатим і освіченим, людина все більше стикається з метафізичними проблемами... Все це порушує питання про те, як повернути людство до метафізики, релігії, тобто пояснити світ і людське існування, оскільки людина не може жити без віри»¹⁹. Деякі футурологи закликають шукати смисл майбутнього в духовних цінностях східних релігій, в «метафізичній культурі Азії і примітивних африканських племен». В них вбачається «джерело вічної мудрості, яка є більш істинною, ніж та, що наявна в статистичних таблицях і графіках, які стали нашим сгедо»²⁰.

¹⁷ Див.: "Survey", 1972, N1.

¹⁸ Huxley A. Brave New World. London, 1958, p. 36.

¹⁹ Цит. за: Offredo J. Le sens du futur. Paris, 1971, p. 43-44.

²⁰ Pессеі А. Faut-il orrêre le croissance? — "Express", 1972, 26 juin — 2 juillet, N1094, p. 73.

Ф. Хетман, наприклад, вважає виходом із «критичної ситуації» культивування простого селянського способу життя. «Людина,— пише він,— як і все, що живе на землі, має інстинкт території, і міська цивілізація позбавила її цієї території, вирвавши з сільського середовища. Місце діяльності людини зруйноване й замінене скопищем машин і каміння... Речі природи стають функціональними елементами суто утилітарного значення в її життєвому середовищі»²¹. Не більш оптимістичні прогнози майбутнього дає й інший французький соціолог Е. Мюрес. У праці «Заповіт для майбутнього» він пише: «Людство повинне повернутися в нове середньовіччя, яке... було епохою гармонійного прогресу»²². Не бачить ніякої перспективи на майбутнє і відомий французький технофоб Ж. Елльоль, який вважає, що нібито «там, де має місце техніка, неможливий розвиток цивілізації»²³.

Заклики повернутися в «золотий вік середньовіччя», до «домашинної епохи», відродити суспільство, де немає місця «технічним утопіям» — все це становить не що інше, як містифікацію відношення «людина — природа» за суперечливих умов реалізації досягнень науково-технічної революції в капіталістичних країнах. Звідси походять намагання технофобів зобразити минуле (до XVII ст.) як справжній туманістичний світ. Критика сучасного капіталізму з позицій технофобії не має ніякого прогресивного значення, оскільки спрямовує людину не в майбутнє, а в минуле. Отже, ідеалізація минулого технофобами є не меншою утопією, ніж індустріально-техніцистські концепції суспільного розвитку. В класовому, світоглядно-методологічному розумінні обидві форми утопічної свідомості — це дві сторони одного й того ж явища.

Протест проти спотворених форм індустріалізації в умовах сучасного капіталістичного світу, проти конкуренції монополій, що позбавляє людей стабільного існування, породжує в буржуазному суспільстві антиінтелектуалізм, заперечення усєї матеріальної і духовної культури. Найбільш чітко ці тенденції виявляються в ідеології дрібнобуржуазного анархізму. Бунт молоді в сучасному капіталістичному світі спрямований головним чином проти духовного вакууму, створюваного насадженням культу споживання і грошей. Неприйняття молодим поколінням офіційної ідеології капіталістичного світу пояснюється передусім її банкрутством, гострими суперечностями між нормами буржуазної моралі і повсякденною дійсністю. Абстрактно заперечуючи ідеологію споживання, ідеологи дрібнобуржуазного анархізму, подібно до маоїстів, висувають концепцію бідності. Проте їхні заклики до «скорочення споживання», відмови від комфорту сучасної епохи, до обмеження найбільш необхідним, повернення до ремісничо-мануфактурного виробництва становлять собою лише наївно-русоїстські лозунги, які державна машина сучасного капіталізму обертає собі на користь.

Як бачимо, сучасний дрібнобуржуазний анархізм, з одного боку, виступає проти індустріально-техніцистських концепцій суспільного розвитку і вимагає «гуманізації суспільства», висуваючи утопічні лозунги відмови від «репресивних потреб», «повернення до бідності», що начебто спроможні відродити справді гуманістичні відносини між людьми. З другого боку, є всі підстави твердити, що лідери дрібнобуржуазного анархізму залишаються послідовниками теорії «постіндустріального суспільства», доповнюючи її деякими положеннями, що вима-

²¹ Hetman F. *La maitrise du futur*, p. 14.

²² Muraise E. *Testament pour un monde futur*. Paris, 1973, p. 1.

²³ "Technology and Culture", 1962, London, vol. 111, №4.

гають «влити» в це «суспільство» деякі «нові форми»²⁴⁻²⁵. Незважаючи на всю «критичність» дрібнобуржуазного анархізму, він був і залишається апологетичною буржуазною теорією, яка захищає основи капіталістичного ладу і водночас вимагає лише «поліпшити» його. Ті соціальні рішення, які висувують теоретики дрібнобуржуазного анархізму, як відзначає Ж. Дюкло, «такі ж старі, як і сам утопічний соціалізм. Їхні проекти позначені чи то фур'єризмом, хоч вони і не вивчали Фур'є, чи то прудонізмом, хоч вони і не вивчали Прудона. Справді, утопічні проекти самі приходять в голову, тим часом як наукові рішення можуть бути лише результатом вивчення досвіду»²⁶.

Підсумовуючи, відзначимо, що теоретичні конструкції технофобів, незважаючи на їх позірний радикалізм і нігілізм щодо матеріальних і духовних цінностей капіталістичного суспільства, як і їх соціальна платформа, змикаються з проповіддю буржуазного реформізму. Це ж стосується і технократів, що закликають проводити соціальні реформи за допомогою досягнень науково-технічної революції. За лозунгами реформованого капіталізму стоять інтереси класу, найбільш захищеного в його збереженні. Саме страх перед революційною боротьбою робітничого класу, ігнорування ролі народних мас в суспільно-історичному процесі, поєднує як технофобів, так і технократів.

* * *

Возрождение социальных утопий, столь характерное для идеологии современно-го капитализма, является одной из форм фальсификации тех социальных процессов, которые имеют место в буржуазном обществе под воздействием достигнутых научно-технической революции. Общий подход буржуазных социологов к проблемам социального прогнозирования характеризуется абстрактным рассмотрением человеческого общества, игнорированием социально-исторических реальностей, в частности,—наличия двух противоположных социально-экономических систем. Такой абстрактный, внеисторический подход приводит к тому, что «рецепты» как технократов, так и технофобов, призванные оздоровить «современное общество», являются лишь разновидностями современных утопий, ибо они основываются на идеалистическом понимании истории и общественной жизни. Отсюда неспособность буржуазных социологов осуществить объективное исследование социальных явлений капиталистического общества.

²⁴⁻²⁵ Див.: Francois Perroux interroge Herbert Marcuse... qui repond. Paris, 1969, p. 18-19.

²⁶ Дюкло Ж. Кто же они, коммунисты? М., 1973, с. 93.

Про уявну конвергенцію між суб'єктивним ідеалізмом і наївним реалізмом

У Звіті ЦК КПРС XXV з'їзду партії міститься глибокий, науковий аналіз основних завдань партії в галузі ідейно-виховної роботи. Характеризуючи особливості цієї роботи, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що «позитивні зрушення у світовій політиці, розрядка створюють сприятливі можливості для великого поширення ідей соціалізму. Але, з другого боку, ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»¹. Ця вказівка партії потребує посилення наступального характеру марксистсько-ленінської критики буржуазних філософських концепцій.

Ці концепції відображують загальну кризу сучасного капіталізму, що пронизує всі сфери життя буржуазного суспільства: виробництво, виробничі відносини, політику, науку, культуру. Характерною особливістю кризи сучасної буржуазної філософії є неспроможність дати науково обгрунтоване пояснення розвитку природи, суспільства і пізнання. Щоб якимось вийти з цього скрутного становища, буржуазним філософам доводиться маскуватися під прихильників «чистої» науки, наївного реалізму тощо. Тому особливо значення набуває викриття справжньої суті тих напрямів буржуазної філософії, які під егідою нейтралізму і об'єктивізму претендують на роль методології наукового пізнання, з ідеалістичних позицій силкуються обгрунтувати «третю» лінію у філософії, «розмити» протилежність між матеріалізмом і ідеалізмом.

Зазнавши невдачі в ідеалістичній інтерпретації даних природничих наук, представники сучасного позитивізму (логічні емпіристи, загальні семантики, лінгвістичні аналітики) роблять ставку на конвергенцію між суб'єктивним ідеалізмом і наївним реалізмом. Цей тактичний прийом, спрямований на те, щоб довести сумісність тези «Існувати — отже бути у сприйнятті» з уявленням «здорового глузду» про світ як про об'єктивну реальність. Про намагання шукати уявний компроміс між суб'єктивним ідеалізмом і наївним реалізмом ми можемо судити на основі аналізу низки неопозитивістських концепцій. Так, за твердженням сучасного англійського буржуазного філософа і соціолога Е. Геллнера філософи, що заперечують існування матеріальних об'єктів, нібито не відкидають переконання буденної свідомості в реальності тих чи тих речей².

У більш очевидній формі ця думка виражається у положенні раннього Л. Вітгенштейна: «...Строго проведений соліпсизм збігається з чистим реалізмом»³, а також у твердженні американського філософа

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 83.

² Геллнер Э. Слова и вещи. М., 1967, с. 105.

³ Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. М., 1959, с. 82.

Р. Чізхольма: «...наші звичайні судження про фізичні об'єкти імплікують судження, що належать до чуттєвих сприйнять»⁴.

Намагаючись виправдати свої погляди, сучасний позитивізм з ідеалістичних позицій переосмислює відповідний історико-філософський матеріал, твердячи, що основу для конвергенції між суб'єктивним ідеалізмом і наївним реалізмом підготувала так звана шотландська школа, заснована Т. Рідом⁵.

Однак як могло статися, що наївно-реалістична установка шотландських мислителів, які вперше намагалися показати суперечність між здоровим людським глуздом і суб'єктивним ідеалізмом, тлумачиться буржуазними дослідниками як перша віха на шляху пресловутої конвергенції протилежних світоглядів?

З'ясування цього питання потребує розкрити непослідовність реалістичної концепції шотландських мислителів, нерозуміння ними суспільної практики, її ролі в науковому пізнанні, зокрема співвідношення чуттєвого досвіду і дійсності. Слід також показати, що сутність наївного реалізму, яка виражається у переконанні «усякої здорової людини, яка не побувала у божевільні або в науці у філософів-ідеалістів... в тому, що речі, середовище, світ існують незалежно від нашого відчуття, від нашої свідомості, від нашого Я і від людини взагалі»⁶ не піддається ніякому препаруванню в дусі конвергенції. Тому намагання розглядати реалістичну концепцію шотландських мислителів як попередницю «синтезу» реалістичної і ідеалістичної традиції позбавлене всякого ґрунту.

Розберемо коротко соціальні і гносеологічні передпосилки, що зумовлюють оживлення реалістичної традиції в концепції шотландської школи. Ми вживаємо тут слово «оживлення» для того, щоб підкреслити, що принцип «відповідності між речами і пізнанням», характерний ще для античної філософії, завжди мав важливе пізнавальне значення. Іноді він відступав на задній план, зокрема у пізньому середньовіччі. Так, на думку схоластиків, образи, що виходять від індивідуальних предметів і сприймаються людською свідомістю, є самостійними сутностями, внаслідок чого об'єктивне існування предметів пізнання в загальній концепції реальності (наприклад, у Петра д'Альї) вважалося чимось необов'язковим. Поряд з цим існувала і наївно-реалістична точка зору (скажімо, В. Оккам); згідно з нею виходило, нібито усі речі такі, якими вони пізнаються. Однак такий погляд обмежено витлумачував пізнавальну роль образів⁷. Ідеалістичні погляди Петра д'Альї, який абсолютизував роль чуттєвих образів, були одним із ідейних джерел беркліанства. Розвиток же оккамівської лінії «безпосереднього пізнання» підготував рідівську концепцію сприйняття.

Здебільшого погляди Т. Ріда розглядаються як реакція на крайності беркліанського ідеалізму і юмівського скептицизму, які заводять філософію у містицизм. Тому, на наш погляд, слід проаналізувати соціальні і ідейно-теоретичні передпосилки цих світоглядів, які зароджуються в період загострення боротьби буржуазії з феодалізмом, його ідеологією і філософією. Як відомо, філософським вираженням цієї боротьби було звернення до людського розуму, покликаного до того, щоб без опори на досвід дати філософське пояснення світу і критерій істинного пізнання. Пошук критерію істинності розсудкового пізнання привів Р. Декарта — родоначальника усієї нової традиції до положення:

⁴ Chisholm R. M. Perceivins. A. Philosophical Study. N. Y., 1957, p. 190.

⁵ Feibleman J. Inside the Great Mirror. H., 1958, p. 43.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 59.

⁷ Hawkins J. B. Crucial Problems of Modern Philosophy. L., 1959, p. 18.

«Мислю, отже, існую». Воно постулювалося Декартом як взірець інтуїтивно ясного знання. Однак прийняття його як основоположення гносеології наклало на неї відбиток суб'єктивізму, відкривало шлях до суб'єктивного ідеалізму. Відповідні умови для цього з'являються в Англії в другій половині XVIII ст., коли англійська буржуазія, досягнувши компромісу з дворянством, задовольнила свої політичні амбіції. Тепер на порядку денному перед ідеологами буржуазії стояло питання про досягнення аналогічного компромісу у філософії. Потрібен був такий компроміс, який би дозволив зберегти антисхоластичний метод мислення, необхідний для розвитку науки і водночас звільняв його від матеріалізму Гоббса, що стояв на заваді буржуазії, яка втратила свою революційність. Адже дальше поширення матеріалістичного світогляду сприяло б розумінню народом справжніх причин свого тяжкого становища і пробуджувало б його до діяльності, здатної обернутися проти буржуазного правопорядку.

Цей компроміс наявний у філософській творчості Дж. Локка, а також у його ставленні до декартівської спадщини.

Так, у першому томі свого «Нарису про людське пізнання» Локк критикує декартівське вчення про «природжені ідеї». Ця критика мала безумовно позитивне значення, оскільки, розкриваючи ненауковий характер декартівських уявлень про природжені ідеї, Дж. Локк підкреслював реальне джерело людського пізнання — досвід. Однак у розумінні природи самого досвіду Локк по суті не подолав суб'єктивізму Р. Декарта. Він повністю приймає декартівське положення про те, що єдиним і безпосередньо достовірним матеріалом пізнання є дані індивідуальної свідомості.

Поєднавши декартівське положення про інтуїтивно-достовірне знання з інтерпретацією пізнавальних ідей як чуттєвих образів, Дж. Локк звів процес пізнання до сприйняття «зв'язку і відповідності чи невідповідності наших окремих ідей»⁸.

Таке зведення функцій пізнання до реєстрації зв'язків між простими і складними ідеями не могло сприяти науковому пізнанню світу. Останнє потребує розкриття об'єктивних зв'язків і закономірностей, що не лежать на поверхні явищ, а тому й не можуть бути розкриті на рівні емпіричного спостереження фактів. Щоб з'ясувати їх сутність, потрібні теоретичне мислення і справді наукова методологія.

В локківській гносеології не знайшлося місця для правильної постановки проблеми співвідношення чуттєвого, емпіричного і теоретичного в пізнанні. Проте ця її обмеженість не викликала особливих заперечень ідеологів панівного класу. Більше того, вона їх цілком влаштувала. Адже в ній, з одного боку, зберігалася значущість емпіричної методології, потрібної для розвитку прикладного знання. З другого боку, з позицій локківського емпіризму — пізнання реальних суперечностей буржуазного суспільства було таким же нездійсненим завданням, як і пізнання внутрішньої сутності інших явищ, пов'язаних з практикою. Погляди Локка про пізнання цілком відповідали класовим інтересам буржуазії — забезпечити прогрес наукового знання, зберігши при цьому недоторканими підвалини буржуазного суспільства.

Незважаючи на свій компромісний характер, погляди Дж. Локка були суперечливими. Адже за Локком, первинним матеріалом пізнання є ідеї, які одержуються на основі відчуттів та ідеї рефлексії, що стосуються наших власних психічних станів. Але якщо «первинні» і «вторинні» якості однаково суть ідеї нашого досвіду, то чи можливо, щоб

⁸ Локк Дж. Избр. филос. произведения. М., 1959, с. 514.

ідеї первинних якостей були схожі з властивостями самих предметів, а ідеї вторинних якостей цієї схожості не мали? Щоб розв'язати цю суперечність, Локк мав би порівняти сприймані якості з самими предметами. Але це порівняння нездійсниме в рамках локківської гносеології.

Непослідовність Дж. Локка використав Дж. Берклі. Виходячи із локківських передпоминок, він намагався довести, що коли ми безпосередньо усвідомлюємо лише наші уявлення чи ідеї, ці останні не можуть відноситись ні до чого, крім самих ідей: «...ідея може бути схожою тільки з ідеєю». Звівши пізнання до самопізнання «мислячими духами своїх власних станів»⁹, Дж. Берклі дійшов до нерозв'язної в рамках ідеалістичної методології суперечності між «субстанціальністю людського духу», з одного боку, і «сенсуалістськими принципами», з другого. Цю суперечність беркліанства ще більше посилює Д. Юм, який намагався показати, що застосування сенсуалістського принципу до ідеї субстанціальності людських духів призводить до заперечення «суб'єктів сприймання», а застосування цього принципу до визначення поняття причинності підриває його логічну обгрунтованість. Так процес пізнання в ідеалістичному тлумаченні позбавлявся своєї необхідної умови — суб'єкта, що пізнає, і водночас об'єктивного світу з його причинно-наслідковими зв'язками, та зводився до безликого потоку відчуттів.

В умовах кризи суб'єктивно-ідеалістичного світогляду, що перебуває в різкій суперечності з потребою розвитку наукового знання, створюється сприятливий ґрунт для своєрідної реставрації концепції здорового глузду. Поширення останньої в другій половині XVIII століття є наслідком неспроможності суб'єктивно-ідеалістичного світогляду пояснити явища тогочасної суспільної практики і пізнання.

Філософському оформленню концепції здорового глузду сприяла праця філософа-ідеаліста Т. Ріда «Дослідження про людський дух за принципами здорового глузду», що вийшла в 1764 році. У ній робиться спроба виправдати погляди здорового глузу, включивши їх до сфери природжених ідей — суджень¹⁰. У цьому безперечна слабкість Т. Ріда, і, якби його праця не містила нічого іншого, крім «прообразів» думок сучасних неореалістів, то навряд чи варто було б про неї нагадувати.

Інтерес до праці Т. Ріда викликаний тим, що в ній з позицій ідеалізму зроблена спроба критикувати скептицизм Юма, в боротьбі з яким Т. Рід убачав своє головне завдання. Відповідно до цієї мети голова шотландської школи піддає переглядові принципи, на яких ґрунтувалися беркліанство і юїзм, що йшов за ним. На думку Т. Ріда, критика ідеалізму і скептицизму має здійснюватись як критика концепції, що вважає безпосередніми об'єктами пізнання образи і сприйняття. Шотландський мислитель показує, що ця концепція є неспроможною з таких причин. По-перше, суб'єктивно-ідеалістичні і скептичні висновки не є істинними через їх суперечність з повсякденним досвідом і здоровим глуздом. Справді, ці висновки ніким і ніколи не застосовувалися на практиці, в тому числі і їх прибічниками. По-друге, Т. Рід з погляду здорового глузду критикує ідеалізм, виходячи з уявлень того самого

⁹ Берклі Дж. Трактат о началах человеческого знания. СПб., 1905, с. 4.

¹⁰ Радянський філософ Б. Е. Биховський справедливо зауважив, що «...одвічні судження використовуються ним (Т. Рідом. — В. В.) не так в інтересах здорового глузду, як для захисту поширених передсудів» (Быховский Б. Э., Т. Рид. — «Философская энциклопедия», т. 4).

«особистого» і «безпосереднього досвіду», на якому традиційно ґрунтувалася ідеалістична спекуляція.

Здійснивши порівняльний аналіз предметних образів і самих предметів, Т. Рід доходить висновку, що «серед них немає жодної властивості, яка мала б хоч якусь схожу рису»¹¹. Обстоювана Т. Рідом відмінність між образом і предметом стосується не так гносеологічної функції відчуття, як онтологічної відмінності відчуття і сприйняття від оригіналу, як вторинних щодо відображеної в них дійсності.

Ця інтуїтивно вгадана, але не розкрита Т. Рідом відмінність образу від оригіналу, з класичною ясністю була науково обґрунтована В. І. Леніним. «Наші відчуття, наша свідомість є лише *образ* зовнішнього світу, і зрозуміло само собою, що відображення не може існувати без відображуваного»¹².

Т. Рід, незважаючи на слабкість своєї концепції, все ж підмітив уразливі місця суб'єктивно-ідеалістичної позиції внаслідок аналізу її з погляду наївного реалізму. Тому жодна теорія, яка ґрунтується на ідеалістичному емпіризмі, не може продовжувати рідівську традицію.

Оскільки суб'єктивний ідеалізм нерозривно пов'язаний з принципом верифікації, то заяви про конвергенцію вітгенштейнівської концепції з рідівським ідеалізмом слід визнати необґрунтованою. Адже саме Т. Рід не без успіху піддав критиці несумісність реалістичної тези про об'єктивне існування зовнішнього світу і суб'єктивно-ідеалістичної антитези, яка зводить реальність зовнішнього світу до реальності сприймання його суб'єктом. Тому концепція Т. Ріда — критика суб'єктивного ідеалізму і прибічника реалістичної тези буденної свідомості і концепція Л. Вітгенштейна — прибічника суб'єктивно-ідеалістичного верифікаційного принципу — не можуть бути примиреними.

Сучасний ідеалістичний емпіризм нерозривно пов'язаний з верифікаційною теорією значення і щоб довести причетність раннього британського неопозитивізму до ідеалістичного емпіризму, намагається встановити його зв'язок з принципом верифікації. Згідно з цим принципом, пізнавальне значення висловлювань ставиться в залежність від перевірюваності їх змісту в термінах по-суб'єктивістському тлумаченого досвіду. Тому слід з'ясувати, якою мірою «класичний» неопозитивізм в особі одного з його лідерів — Л. Вітгенштейна — причетний до створення принципу верифікації. В зв'язку з цим цікаво відзначити, що в буржуазній філософії була зроблена спроба приписати створення цього принципу, який є оновленим варіантом «принципової координації» Р. Авенаріуса, — логічним позитивістам, які з'явилися пізніше, і тим самим зняти з Л. Вітгенштейна відповідальність за авторство цієї сумнівної концепції. В середовищі буржуазних філософів розуміли, що цей принцип приводив до старого ідеалістичного висновку про залежність фактів від суб'єктів, що їх сприймають. Такий висновок міг би тільки «пошкодити» вітгенштейнівському положенню про те, що філософських проблем взагалі не існує, оскільки вони нібито виникають тільки через нерозуміння логіки нашої мови.

Л. Вітгенштейн обмежився в «Трактаті» розглядом моделі відношення ідеальної логічної мови до дійсності, не досліджуючи, на відміну від логічних позитивістів, умови реалізації цієї моделі в актах пізнання. Усе це, проте, не заважало йому сформулювати верифікаційний критерій значення в його найпростішій формі, як означення обставин, за якими елементарне речення «Р» стає істинним чи хибним, тобто має сенс.

¹¹ Цит. за: Пристли Д.ж. Избр. произведения. М., 1959, с. 152.

¹² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 59.

Суть цих обстежень, на думку Л. Вітгенштейна, має полягати в знаходженні елементарних речень, що відображають факти — конфігурації «простих» об'єктів. А ідея Вітгенштейна про «прості» об'єкти з'явилася не без впливу рідівської традиції, точніше кажучи, через незрозуміння Т. Рідом відображувальної сутності пізнавальних образів. Річ у тім, що апеляція до простих об'єктів була одним із уразливих місць у ранній вітгенштейнівській концепції.

За свідченням американського неопозитивіста Н. Малькольма, становище філософа ускладнювалося тим, що він не міг навести жодного прикладу елементарних об'єктів¹³. Ця обставина була підводним каменем для усєї системи. Виходило, що елементарні об'єкти, які утворюють, на думку Л. Вітгенштейна, субстанцію світу, не можуть бути знайдені в жодному уявлюваному досвіді. Важливою причиною, завдяки якій логічні позитивісти відмовилися від букви вітгенштейнівського погляду в ім'я збереження його духу — принципу верифікації, була також наявна в «Трактаті» ідея порівняння елементарних висловлювань з елементарними фактами — конфігураціями простих об'єктів. Вона була не до смаку через те, що порівняння висловлювань і фактів потребує реалістичного погляду на природу реальності як незалежної від змісту речень. А припущення про об'єктивну реальність фактів — це для позитивістів уже вихід за межі чуттєвих даних, «повернення» до «метафізики». Отже, логічні позитивісти відкинули два неприйнятних для себе моменти вітгенштейнівської концепції: її онтологічний фундамент і ідею порівняння висловлювань з реальністю. Проте це не завадило їм запозичити з його концепції сам верифікаційний принцип, який у різних формах використовувався на всіх етапах розвитку неопозитивізму. «Очищення» вітгенштейнівської концепції від елементів «метафізики» означало крок назад до суб'єктивного ідеалізму — до трактування в руслі юмівської традиції передачі змісту висловлювань у термінах чуттєвих даних.

Як показав досвід розвитку логіки науки, справжній прогрес цієї науки можливий лише на основі діалектико-матеріалістичного вчення. Що ж до кризи неопозитивізму, то це «...не криза формальних методів аналізу науки... це — криза старої, давно віджилої суб'єктивно-ідеалістичної філософської концепції науки»¹⁴.

Справді наукові відповіді на питання, порушені в ході полеміки між найвиміренішим реалізмом і суб'єктивним ідеалізмом, можуть бути дані тільки з позицій діалектичного матеріалізму.

Що ж до рідівської гносеології, то вона, як, наприклад, апріористське тлумачення суджень розсудку, мала досить серйозні хиби. Не зумівши правильно розв'язати проблему співвідношення уявлення, образу з відображуваною в них дійсністю, Т. Рід згодом довів до крайності наявні в них відмінності. В результаті, щоб уникнути скептичних висновків, неминучих в разі нездоланного розриву між образом і реальністю, шотландський філософ почав розглядати відчуття і сприйняття не як засоби, що відображують реальність, а як такі, що сприяють інтуїтивному наведенню на об'єкт. Цим було дано поштовх до виникнення різних інтуїтивістських теорій пізнання, різним відтінкам неореалізму і феноменології. Від рідівського «безпосереднього» сприймання явищ до ідеалістично-інтерпретованої феноменології — один крок.

Відомо, що впливу рідівської гіпотези безпосереднього сприймання

¹³ Malcolm N. L. Wittgenstein. A. Memoir. L., 1958, p. 58.

¹⁴ Попович М. В., Йолон П. Ф. Взаємодія філософського і формальнологічного аналізу в науковому дослідженні. — «Філософська думка», № 5, 1975, с. 57.

заснакли концепції англійських неореалістів: С. Александра, Дж. Тернера, Г. Прайса, Дж. Е. Мура, Дж. Остіна; американських неореалістів — Е. Холта, У. Марвіна, У. Монтегіо, Р. Перрі, У. Піткіна, Е. Сполдінга; критичних реалістів — Д. Дрейка, А. Лавджоя, Дж. Претта та інших. Пожвавлення на початку ХХ сторіччя інтересу буржуазних філософів до рідівської гносеології пояснюється занадто явною суперечністю ідеалізму з потребами розвитку наукових знань та кризою метафізичного матеріалізму в умовах революції в природознавстві. У філософів, що, з одного боку, намагалися будь-що довести свою прихильність до науки, а з другого — не могли примиритися з поступом матеріалізму, виникла думка реабілітувати наївно-реалістичні уявлення. Проте нащадки Т. Ріда залишили від реалізму лише визнання нетотожності чуттєвих образів з їх об'єктами. Але це крок назад до суб'єктивного ідеалізму, оскільки зазначена відмінність між сприйманням та елементами зовнішнього світу тлумачиться так званими неореалістами як така, що існує в рамках суб'єктивного досвіду. Щодо неореалістичних спекуляцій зберігає своє значення ленінська оцінка аналогічних спроб з боку позитивістів другого покоління. «Пресловуте усунення за допомогою слівця «досвід» протилежності матеріалізму (Сміт даремно говорить: реалізму) і ідеалізму, — писав В. І. Ленін, — відразу виявилось міфом, як тільки ми почали переходити до певних конкретних питань. Таким є питання про існування землі до людини, до всякої відчуваючої істоти»¹⁵.

Сучасний позитивізм, що претендує на реалізм, зводить реальність суб'єкта до значення «простих об'єктів». В ототожненні свідомості з елементами мови і її значеннями — реалізується, за Л. Вітгенштейном, збіг чистого соліпсизму і реалізму. По суті цей «збіг» є лише чергова спроба зняття гносеологічної протилежності матерії і свідомості і характерного для всіх форм неопозитивізму, «усунення» основного питання філософії.

Псевдокомпромісна теза Л. Вітгенштейна про збіг реалізму і соліпсизму пов'язана певною мірою з антинауковими, консервативними поглядами Ріда. Однак справжнє значення вітгенштейнівського соліпсизму, виражене в принципі верифікації, несумісне з сильною стороною рідівської концепції — критикою суб'єктивного ідеалізму і всіляких спроб примирити його зі здоровим глуздом.

Намагання буржуазних філософів знайти історико-філософське обґрунтування пресловутої конвергенції овідчить про необ'єктивність самих авторів. Їхня тенденційність полягає в тому, що суть концепції шотландської школи зводиться ними до помилкового розуміння «безпосереднього» сприйняття реальності, яке дещо обмежує відображальну роль ідеальних образів у процесі пізнання. Заперечуючи пізнавальну роль безпосереднього сприйняття, позитивізм намагається «подолати» відмінності між матеріальним і ідеальним, що в практиці наукового пізнання виявляється фактичною реставрацією засад суб'єктивного ідеалізму.

Потрібно відзначити, що «філософська конвергенція» слугує буржуазним ідеологам і засобом реставрації ідеалістичного розуміння історичного процесу. Тому критика гносеологічної конвергенції є водночас критикою гносеологічних основ деяких форм ідеалістичної соціології.

Одним з її різновидів є концепція деідеологізації. Як відомо, прибічники цієї доктрини (Белл, Бжезінський, Гелбрейт та ін.) залічують

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 62.

ідеологічну форму класової боротьби, як утім й ідеологію загалом, до явищ минулого. За аргумент для них править антинаукова теза про те, що ідеологія становить нібито тільки «донаукову» форму суспільної свідомості, несумісну з дедалі більшим зростанням значення об'єктивного наукового пізнання, що є буцімто єдиною умовою соціального прогресу. У цьому положенні відбилася нездатність буржуазних філософів підійти із справді наукових позицій до ролі ідеології у житті суспільства. Конвергенціоністські моделі стирання граней між матеріальним й ідеальним, постульовані стосовно суспільного життя, приводять до заперечення відмінностей між сферами суспільного буття і суспільної свідомості, у тому числі залежності суспільної свідомості від суспільного буття. Таке поплутання шкідливе як зі світоглядного, так і з методологічного боку, оскільки при цьому свідомо відкидається можливість вирізнити провідну роль виробничих відносин — базису, що визначає структуру надбудови як сукупності ідеологічних відносин, поглядів і установ.

Адепти деідеологізації відривають боротьбу ідей від соціально-економічного базису, що їх породив, замовчують справжні причини класової боротьби у капіталістичному суспільстві. Претензії доктрини конвергенції на надкласовість мають цілком певні класові засади. Вона виступає засобом ідеологічного роззброєння робітничого класу, заперечує наукову цінність його ідеології, а разом з тим і його історичну місію у боротьбі за соціалізм і комунізм.

Наївний реалізм у соціології, як виразник поглядів хибної буржуазної свідомості, виявляється абсолютно безпомічним у науковому аналізі законів розвитку суспільства. Він не спроможний пояснити зв'язок пізнання із суспільно-історичною практикою як основою і справжнім критерієм його істинності.

Цей зв'язок був розкритий і науково обгрунтований К. Марксом і В. І. Леніним. Люди, писав К. Маркс, починають з виробництва, з активного оволодіння за допомогою дії певними предметами зовнішнього світу для задоволення своїх потреб. «Завдяки повторенню цього процесу здатність цих предметів «задовольняти потреби» людей відбивається в їхньому мозку...»¹⁶⁻¹⁷. Отже, К. Маркс підкреслює органічний зв'язок між процесом відображення дійсності і її практичним перетворенням. З марксистського погляду об'єктивна передданість зовнішнього світу людині зовсім не означає, що людина не має безпосереднього доступу до нього. Питання про реальність цього доступу розв'язується у процесі практичної діяльності людини у перетворенні світу. Саме цей бік діяльності людини підкреслює К. Маркс у «Тезах про Фейербаха»: «У практиці повинна людина довести істинність, тобто дійсність і могутність, посебічність свого мислення»¹⁸. Тому гносеологічна протилежність образу й об'єкта, або опосередкованість пізнання ідеальним образом, не може бути перешкодою для встановлення істинності наших знань. Без переходу на позиції діалектичного матеріалізму неможливо розв'язати суперечність між ідеальним статусом пізнавальних образів і об'єктивним статусом самих предметів, що відображуються ними. Ця суперечність цілком пояснювана на основі лєнінської теорії відображення. «...Пізнання, — підкреслював В. І. Ленін, — є відображення людиною природи. Але це не просте, не безпосереднє, не цільне відображення, а процес ряду абстракцій, формування, утворення понять, законів etc., і ці поняття, закони etc. (мислення, наука — «логічна ідея») і охоплю-

¹⁶⁻¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 364.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

ють умовно, приблизно універсальну закономірність природи, що вічно рухається і розвивається»¹⁹. Ідеальний образ, будучи відображенням предмета, не тотожний йому ні в онтологічному, ні в гносеологічному розумінні. По-перше, образ як одна з форм теоретичного освоєння людиною дійсності у практиці є вторинним щодо реальності і предметно-практичної діяльності суб'єкта. По-друге, він протилежний реальності у гносеологічному розумінні, оскільки він ідеальний і суб'єктивний. Суб'єктивність відчуття, образу означає, що відображення дійсності в ньому відбувається у специфічній для людини формі, зумовленій її практичною діяльністю. Тому відображення дійсності у відчутті не може бути дзеркально точним. Однак ця обставина не применшує теоретико-пізнавального значення образу. Суб'єктивний за формою, тобто такий, що існує тільки у свідомості людини, пізнавальний образ за своїм змістом не залежить від суб'єкта. Визнання об'єктивної реальності зовнішнього світу є головною передумовою для розуміння об'єктивності змісту пізнавальних образів — відчуттів, сприйнять, уявлень та ін. Діалектичний матеріалізм розв'язує суперечності наївного реалізму, пов'язані з роллю відчуттів у процесі пізнання. Він виходить з того, що світ даний людині і пізнається нею у формах суспільної практики, що самі форми пізнання формуються на основі практики. Остання опосередковує відношення ідеального образу до реальності. Тому пізнавальні образи є не самодостатніми сутностями, а засобом освоєння людиною об'єктивного світу.

* * *

Стаття посвячена діалектико-матеріалістическому аналізу некоторых бытующих в буржуазной философии идеалистических воззрений о конвергенции между субъективным идеализмом и наивным реализмом. В этой связи рассматриваются классовые, гносеологические и историко-философские предпосылки «нейтрализма» так называемой позитивной философии, которая под эгидой «объективизма» пытается размыть противоположность между материализмом и идеализмом, обосновать третью «линию» в философии. Поиск позитивистами (Л. Витгенштейном, Ф. Чизхольмом и др.) союзника в лице наивного реализма является следствием проявления общего кризиса буржуазной философской мысли, находящего свое выражение в кризисе идеалистической методологии научного познания.

¹⁹ Ленин В. И. Полне зібр. творів, т. 29, с. 152—153.

Н. Ф. ГОРОВСЬКА

Проблема братерства народів

в ідейній спадщині А. Сен-Сімона

Творчість класика французького критично-утопічного соціалізму Анрі Сен-Сімона, 150 років від дня смерті якого минуло торік, привертає велику увагу дослідників. Одним з недостатньо, на наш погляд, розроблених питань в ідейній спадщині мислителя є питання про співвідношення загальнолюдського і національного. Пропонована стаття, не претендуючи на вичерпне висвітлення теми, становить спробу бодай частково заповнити цю прогалину.

Постановка Сен-Сімоном проблеми співвідношення загальнолюдського і національного, незважаючи на утопічну обмеженість його поглядів, містила в собі ідеї і думки, які підготували чималою мірою наукову розробку цього питання, здійснену марксистсько-ленінською теорією. У думках мислителя про загальнолюдську єдність, що ґрунтуватиметься на глибоких соціальних перетвореннях, угадується ідея про реальну тенденцію історичного розвитку до інтернаціоналізації, зумовлену об'єктивними наслідками прогресу машинного виробництва, утворення світового ринку як економічної основи єдиного, всебічно взаємопов'язаного процесу розвитку людства.

Історичною заслугою Сен-Сімона є те, що він не лише помітив прогресивну тенденцію розвитку машинного виробництва, але й зробив спробу, нехай і в утопічній формі, оцінити її значення для долі людства, а також зробив висновок про історичну неминучість ліквідації воєн і встановлення загального миру на землі.

Підкреслюючи значення утопістів-соціалістів, В. І. Ленін відзначав, що їхня перевага над дрібнобуржуазними утопістами на зразок Сімонді полягає саме в тому, що вони дивилися не назад, а вперед, «передхоплювали майбутнє, геніально вгадували тенденції тієї «ломки», яку пророблювала у них перед очима колишня машинна індустрія. Вони дивилися в той самий бік, куди йшов і дійсний розвиток; вони дійсно *випереджали* цей розвиток»¹. Це ленінське визначення цілком може бути застосоване і до Сен-Сімона.

В усіх теоріях утопічного комунізму і соціалізму, що передували Сен-Сімонові, комуністичний лад дістав своє втілення у якійсь відособленій фантастичній країні («Утопія» Т. Мора, «Місто Сонця» Т. Кампанелли, країна севарамбів у романі-мандрівці Д. Вераса «Історія севарамбів», «Базиліада» Мореллі тощо). Цієї традиційної обмеженості не були цілком позбавлені і пізніші теоретики утопічного комунізму, зокрема Е. Кабе, який змальовував ідеальний суспільний лад у вигаданій країні Ікарії, що її К. Маркс і Ф. Енгельс іронічно назвали «кишеньковим виданням нового Єрусалима»².

¹ Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 2, стор. 230.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, стор. 439.

Життя і діяльність представників раннього утопічного комунізму відбувалися за умов замкненого, натурального господарства, яке ще тільки починало розпадатись. Це і зумовило їхні уявлення про комуністичне суспільство як про явище суто місцевого, локального значення, певний феномен, ізольований від навколишнього світу. Через історичну обмеженість вони не могли піднятися до розуміння інтернаціонального характеру майбутніх революційних перетворень.

Г. Бабеф, наприклад, покладаючи собі практично здійснити суспільство загальної рівності у Франції, мав намір навіть звести між нею і її сусідами «колючі огорожі перешкод»³. Але водночас бабувісти гадали, що, здійснивши свої проекти, вони виконають і певне міжнародне завдання, оскільки подарують світові приклад мудрого державного устрою. Тому К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що комуністична ідея у Бабефа за умови її послідовної розробки — це вже «ідея нового світового ладу»⁴.

Представники критично-утопічного соціалізму, особливо Сен-Сімон, чимало зробили для переосмислення ідейної спадщини своїх попередників. Соціальна реорганізація, що розглядалася переважно з позицій історизму і детермінізму, виступала в них як загальнозначуще завдання певного ступеня цивілізації всіх націй і народів.

Сен-Сімон критикує сучасну йому історичну науку за поверхову описовість минулого окремих народів і країн, за її намагання всіляко прославити свою націю і знеславити інші. Мислитель прагнув піднятися над національною обмеженістю і розглянути історію людського роду як єдиний глобальний процес. Ідея закономірності соціального розвитку суспільства — стрижень соціальної філософії Сен-Сімона, яка, за висловом акад. В. П. Волгіна, «своїм послідовним детермінізмом, властивим їй уявленням про діалектичний характер процесу... торувала шлях матеріалістичному розумінню історії»⁵.

Вважаючи передбачувану ним нову суспільну систему неминучим результатом розвитку суспільства і з огляду на спільність умов існування цивілізованих країн Європи і Америки, Сен-Сімон доходить висновку про загальносвітовий характер майбутніх соціальних перетворень на основі єдиної централізованої господарської системи.

Тим часом як Р. Оуен і Ш. Фур'є думали змінити світ з допомогою організації маленьких самодостатніх общин і колоній всередині країни, сподіваючись, що приклад цих соціалістичних острівців наведе людство на новий шлях, Сен-Сімон вважав такі наміри неспроможними. Він геніально вхопив тенденцію розвитку капіталізму, яка поширювалась у всіх країнах земної кулі, — тенденцію до універсалізації зв'язків і спілкування між народами, і тому вважав неможливим ізольований, місцевий комунізм. Мислитель всіляко підкреслював, що сучасна йому соціальна криза жодною мірою не є особливістю французької чи якоїсь іншої нації, що вона має загальноєвропейський і навіть світовий характер. Він стверджував, що французький народ не можна розглядати і «лікувати» окремо, тому що засоби, які мають зцілити Францію, здатні перетворити й омолодити всю Європу. «Ми вступаємо в революцію, — писав він, — спільну всьому людському родові. Відбудеться загальна революція, що охопить всі цивілізовані народи»⁶.

³ Буонарроті Ф. Заговор во имя равенства, т. 1. М.-Л., 1950, стор. 352.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, стор. 126.

⁵ Волгин В. П. Социальное учение Сен-Симона. У кн.: Сен-Симон. Избр. соч., т. 1, М.-Л., 1948, стор. 85.

⁶ Сен-Симон. Избр. соч., т. 2, стор. 74.

Однак тут потрібне застереження: прагнучи максимально розширити горизонт історичних досліджень як у часі, так і у просторі, дати всеосяжний огляд історії людства, мислитель сам опинився в полоні панівних на той час антинаукових уявлень, згідно з якими поняття людства обмежувалось населенням країн Західної Європи, а Східна Європа, Азія, Африка не включалися в загальний рух світової історії як щось примітивне, позбавлене внутрішнього динамізму і розвитку. Причому «застойний» характер історії країн Сходу Сен-Сімон неправомірно пояснює недосконалістю їх релігій — буддизму, ісламу та ін., тим часом як прийняття європейськими народами християнства — релігії, яка, за його словами, «абсолютно перевершує інші», — проголошується запорукою їх дальшого соціального і духовного прогресу.

Отже, ідеалістичні погляди завадили йому зрозуміти, що еволюція окремих народів, держав і цивілізацій відбувається у відповідності з соціально-економічним розвитком суспільства, виявити матеріальні підвалини цього розвитку як головну причину багатоманітності духовного життя народів.

Думка про глобальний характер майбутніх соціальних перетворень, висловлена Сен-Сімоном, була лише прозорливою здогадкою, а не продуманою, систематизованою теорією. Для Сен-Сімона загальнолюдська значущість і універсальність нового ладу полягає в його історичній закономірності. Але сама історична закономірність виступає в нього як одвіку дане моральне завдання. Тому економічна зумовленість окремих явищ, яку він нерідко посилено підкреслює, частогусто випадає з його уваги і замість матеріальних причин, що породили чи породжують той чи той суспільний лад, Сен-Сімон починає говорити про визначену наперед мету історії.

Правильно угледівши загальноєвропейську кризу, він шукає її джерела у незв'язності ідей, відсутності загальноєвропейської доктрини, якою для античності був, нібито, політеїзм, а для феодалізму — християнство. Згідно з ідеалістичною концепцією Сен-Сімона, потрібна нова універсальна теорія, відповідна рівневі сучасних знань, на якій і буде побудована нова загальноєвропейська, а згодом — і всесвітня суспільна система. Та й сама «революція», що має привести до цього, в його розумінні — мирний переворот. Перехідний період від старої соціальної системи до нової уявлявся соціалістові-утопісту як процес порівняно нетривалий і безболісний.

Своє справді наукове обґрунтування положення про єдність світового революційного процесу дістало тільки у класиків марксизму-ленінізму. Докорінно переробляючи ідейну спадщину своїх попередників, у тому числі і Сен-Сімона, вони відзначали, що розвиток продуктивних сил створює умови для універсального, всесвітньо-історичного буття людей, становлячи першопричину єдності суспільного устрою, духовного обличчя, спільності історичних доль. Класики марксизму-ленінізму також підкреслювали величезну трудність, складність, суперечливість і тривалість переходу людства до соціалізму і комунізму.

Отже, ідея єдності людства на основі повного знищення національних і соціальних антагонізмів, створення всесвітньої асоціації людського роду з цілковитою підставою може вважатися одною з центральних у теоретичній спадщині Сен-Сімона. Важливим мірилом суспільного прогресу в нього виступає кількість людей, об'єднаних соціальною асоціацією. Послідовно простежуючи в історії людства тенденцію до кількісного зростання асоціацій, Сен-Сімон ототожнює її з суспільним прогресом.

Виходячи із цієї основоположної концепції, він відмовляється, скажімо, від ідеалізації античності, оскільки в ту епоху особливо відчувалася відособленість і ворожість народів, до того ж невеликих за чисельністю, а почуття єдності людського роду виявлялося надто слабко. Сен-Сімон підкреслює обмеженість античного гуманізму, який поширювався тільки на вільних членів суспільства, тим часом як представники інших народів були позбавлені людських прав. «Римляни,— пише Сен-Сімон,— називали варварським усе, що не було римське, і казали: «для варварів кайдани або смерть!». Такий антигуманний принцип панував і у стародавніх греків, які вбачали в усіх іноземцях ворогів і вважали усе, що тим належало, тільки доброю здобиччю»⁷. Не останньою причиною загибелі античних суспільств Сен-Сімон вважав те, що вони опинилися у становищі ворогів людства, протиставивши себе йому.

У середні віки, за Сен-Сімоном, відбувається дальше зростання асоціацій, утворення більших за чисельністю спільностей, посилення економічного і морального зв'язку між народами. Наступний законмірний крок на шляху до всесвітньої асоціації покликане зробити сучасне йому цивілізоване суспільство. Така у загальних рисах історична схема, запропонована Сен-Сімоном.

Систематизуючи його погляди, учні Сен-Сімона сформулювали навіть своєрідний закон історичного розвитку, який характеризується послідовним розширенням асоціації з одночасним і постійним зменшенням антагонізмів. Сенсімоністи не заплющують очі на те, що причини незгод продовжують існувати в рамках асоціації, наприклад, суперництво між містами і провінціями, які входять до складу однієї нації, між різними класами всередині одного й того самого суспільства і навіть розбрат всередині маленької родинної організації. Але якнайважливіше для них — показати тенденцію до послаблення антагонізмів і розширення меж асоціації.

Сен-Сімон і його послідовники стояли, ясна річ, значно вище за буржуазних прогресистів на зразок Кондорсе, які уявляли суспільний прогрес як плавний і прямолінійний процес. Однак вони ще не могли піднятися до розуміння всієї складності і суперечливості історичного розвитку. Їхні запевнення в тому, що антагонізми дедалі більше згладжуються, позбавляються колишньої гостроти, що нібито навіть війни між народами вже не мають такого руйнівного і кривавого характеру, абсолютно безпідставні, ілюзорні.

А проте цій концепції не можна відмовити в оригінальності і значущості, багато в чому зумовлених історичним підходом її авторів до обґрунтування неминучості встановлення всесвітньої асоціації. Але історичний детермінізм примхливо поєднується в них з історичним ідеалізмом і не позбавлений телеологічного забарвлення. Вони так і не змогли розкрити об'єктивну основу поступального розвитку людства, що нею є послідовна зміна способів виробництва матеріальних благ і яка становить глибинну причину утворення і розширення «асоціацій». Матеріальний, економічний фактор залишається у них вторинним щодо розвитку духовного, морально-релігійного начала. Проте вади філософсько-історичної концепції Сен-Сімона і його школи не повинні затуляти раціональне зерно їхнього вчення. Телеологічна лузга й ідеалізм не заважають їм звертати велику увагу і на вторинний, в їхньому уявленні, «промисловий ряд».

⁷ Сен-Сімон. Избр. соч., т. 2, стор. 284.

Саме прагнення до всесвітньої асоціації людства Сен-Сімон, а пізніше його учні, не тільки намагається обґрунтувати абстрагованими моральними принципами, а й робить спробу виявити також її економічну необхідність і доцільність, роблячи крок назустріч марксизмові, щодо якого В. І. Ленін вважав слушними слова: «етичну точку зору» він підпорядковує «принципові причинності»⁸.

Єдиною справді розумною метою людського суспільства, за Сен-Симоном, є виробництво корисних речей за умови відмовлення від взаємного знищення і зосередження уваги на оволодінні навколишнім природним середовищем. Панування людини над людиною, одного народу над іншим має бути замінене універсальною експлуатацією земної кулі. Тоді об'єднане працею людство здійснить безперервний прогрес в усіх галузях суспільного життя, перетворюючи і приборкуючи природу, підкорюючи її собі. «Нині,— пише Сен-Сімон,— коли розміри нашої планети уже відомі, треба наказати людям науки, художникам і промисловцям подати до виконання загальний план робіт, що має на меті зробити земельні володіння людини якомога приємнішими для життя з усіх боків»⁹.

Водночас мислитель-гуманіст підкреслює, що головна мета його соціальної програми полягає в тому, щоб поліпшити долю того класу, в якого немає інших засобів до існування, крім власних рук, тобто пролетаріату, що зароджувався. «Моя мета,— писав він,— полегшити долю цього класу не тільки у Франції, але й в Англії, Бельгії, Португалії, Іспанії, Італії, в усій іншій Європі і в усьому світі»¹⁰.

За визначенням К. Маркса, Сен-Сімон в останній своїй праці «прямо виступив як виразник інтересів робітничого класу і оголосив його емансипацію кінцевою метою своїх прагнень»¹¹. У цьому принципова відмінність погляду великого мислителя на загальнолюдське начало від буржуазного космополітизму і пацифізму, які використовують об'єктивну тенденцію капіталізму до інтернаціоналізації, щоб «присвоїти ім'я загального братерства експлуатації в її космополітичному вигляді»¹².

У зв'язку з цим становлять інтерес погляди Сен-Симона і сенсімоністів на сутність патріотизму. Називаючи патріотизм найблагороднішим почуттям, Сен-Сімон відзначає, що «воно було надзвичайно обмежене внаслідок малої протяжності території і незначного населення міст-держав давнини»¹³. На його думку розширення асоціації зумовить посилення почуття патріотизму, аж поки воно не стане тотожне людинолюбству. Сен-Сімон, а за ним і його учні висловлювали глибоку впевненість в остаточному торжестві ідеї єдиного людства. Розвиваючи цю думку, сенсімоністи писали: «Ми не пролемо навіть сліз, бачачи, як згасає виняткова любов до Вітчизни, тому що в наших очах вона становить тільки егоїзм націй і тому що це чисте почуття, що викликає стільки великодушних жертв, повинне поступитися більш плідному — любові до всесвітньої сім'ї людської»¹⁴.

Таке, дещо нігілістичне, судження про патріотизм стає зрозуміле, якщо зважити, що його автори жили в добу згасання прогресивних тенденцій буржуазного патріотизму, коли боротьба між капіталістич-

⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 1, стор. 410.

⁹ Сен-Сімон. Избр. соч., т. 1, стор. 402.

¹⁰ Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin... v. 1—47, P., 1865—78, т. VI, с. 81.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 2, стор. 142.

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, стор. 403.

¹³ Сен-Сімон. Избр. соч., т. 2, стор. 296.

¹⁴ Изложение учения Сен-Симона. М.-Л., 1947, стор. 138.

ними і напівкапіталістичними державами часто-густо прикривалася псевдопатріотичними лозунгами, а патріотизм пролетаріату ще не був усвідомлений і приведений у дію.

Та було б необачно розглядати заклик соціалістів-утопістів до утворення якнайбільших державних об'єднань, що ведуть врешті-решт до всесвітньої асоціації, як антинаціональний, а тим паче космополітичний крок. Відомо, як палко вітали вони національно-визвольні рухи народів і їхню боротьбу проти насильного об'єднання з метрополіями, як шанобливо ставилися вони до національного суверенітету. Сен-Сімон, наприклад, вважав, що головною умовою об'єднання народів Європи є виведення французьких окупаційних військ з усіх насильно приєднаних територій. Він закликає «відмовитися від протекторату над Рейнським союзом, вивести війська з Італії, повернути свободу Голландії, припинити втручання у справи Іспанії, одне слово — увійти у свої природні кордони»¹⁵.

Сен-Сімон глибоко любив свою вітчизну, пишався її свободолюбними і демократичними традиціями. Він казав, що Франція досягла повноліття і проголосила його у ніч на 4 серпня 1789 року, цілком ліквідувавши всі установи, пов'язані своїм походженням з рабством. У цьому він убачав її головну перевагу перед іншими країнами, зокрема перед США. Із задоволенням відзначає він, що Франція є авангардом людства і що «найзначущішим моральним результатом Французької революції було те, що вона викликала прагнення до вдосконалення, яке виявляється тепер в усій Європі»¹⁶.

Спочатку посієм національної гордості французького народу у Сен-Сімона виступає весь третій стан, який він принципово протиставляє «привілейованим трутням» (першому і другому станам) і проголошує єдиним антифеодальним фронтом. Для нього третій стан — «цвіт французького суспільства» і «душа нації»¹⁷. Але мірою зростання його симпатій до найчисленнішого бідного класу він всіляко підкреслює значення французького пролетаріату як повноправного члена суспільства, на противагу ідеологам буржуазії, що третирували пролетаріат як «чорнь», як «нових варварів», «загрозу сучасній цивілізації». На відміну від свого колишнього друга і учня буржуазного історика О. Тьєррі, який вбачав у пролетаріаті втілення «всієї людської негідності», Сен-Сімон шукає в ньому критерій національної гордості. Він пише: «Французька нація випередила всі інші нації головним чином завдяки цивілізації її найчисленнішого класу, порівняно з найчисленнішими класами інших націй»¹⁸. Не можна, однак, обминути той факт, що пасивність, відсутність в цього класу здатності до активних революційних дій та інші слабкості періоду його становлення піднесені Сен-Симоном у ранг громадянської добродетності. Мораль, проповідувана ним пролетаріатові — це мораль класового примиренства, щоправда, на умовах стерпного існування. Замилувано змальовує соціаліст-утопіст уміння французького робітника тамувати свої природні бажання — «вони здатні страждати від голоду біля хлібного зерна». Неабияким філістерством відгонить і його захоплення тим, що французький пролетаріат, на відміну від англійського, не намагається, нібито, розпочати війну бідних проти багатих, а «виявляє відданість і благоприхильність до багатих промисловців»¹⁹.

¹⁵ Сен-Сімон. Избр. соч., т. 1, стор. 221.

¹⁶ Там же, т. 2, стор. 84.

¹⁷ Там же, стор. 429—430.

¹⁸ Там же, стор. 324.

¹⁹ Сен-Сімон. Избр. соч., т. 2, стор. 324.

Нагадаємо, що для Сен-Сімона пролетаріат і буржуазія — це по суті один клас, з однаковими інтересами, а суперечності між ними — це легко поправні непорозуміння.

Революційна теорія К. Маркса і Ф. Енгельса, що була відображенням самої життєвої реальності, коли робітничі маси виступають на історичну сцену як самостійна сила, остаточно спростувала філантропічні ілюзії Сен-Сімона. Насамперед марксизм різко протиставляє пролетаріат і буржуазію як класи-антиподи. У праці «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельс пише: «Це два цілком відмінні народи, які так само відрізняються один від одного, як коли б вони належали до різних рас...»²⁰. Довівши, що «історія готує з цих «варварів» нашого цивілізованого суспільства практичний елемент для емансипації людини»²¹, марксизм стверджує, що рух пролетаріату втілює в собі загальнонаціональний рух, що тільки пролетаріат є гідним носієм національної гордості, що на цьому класі тримається вся сила нації і її здатність до дальшого розвитку. Основоположників марксизму захоплювало у пролетаріаті саме те, що насторожувало і лякало Сен-Сімона й інших утопістів-соціалістів, — те, що пролетаріат черпає свідомість і почуття своєї людської гідності тільки в найгарячішій ненависті, в невгамовному внутрішньому обуренні проти буржуазії, що стоїть при владі²².

Сен-Сімон один із перших побачив потенціальну суперечність між глобально-гуманістичними тенденціями розвитку міжнародного економічного співробітництва й егоїзмом вузько-національних інтересів, висловивши впевненість у тому, що лише народи, основою життя яких буде вільна праця, зможуть об'єднати зусилля і перетворити світ на «загальну майстерню».

Але, надаючи важливого значення економічним відносинам, які об'єктивно ведуть до світової єдності, Сен-Сімон не наважується визнати їх головним рушієм історичного процесу. Духовний фактор лишається в його вченні самостійним моментом, що завжди збігається з економікою, але ніколи не породжується нею.

Вирішальним фактором, покликаним здійснити духовне об'єднання людей і народів, виступає у Сен-Сімона теологічний зв'язок. Фетишизм (ідолопоклонство) — політеїзм — монотеїзм (у формі християнства) розглядаються ним як послідовні прогресивні етапи на шляху до духовної і моральної єдності різних народів, яка дедалі більше розширюється. І якщо язичька релігія зводила нездоланні мури між різними племенами і народами, то первісне християнство прагнуло, на думку Сен-Сімона і його послідовників, об'єднати все людство. «За допомогою цієї єдності, — пише Сен-Сімон, — виявилось можливим об'єднати усі народи в одну сім'ю»²³. Сен-Сімон, таким чином, ідеалізував роль релігії у створенні духовної єдності людей.

Відомо, що марксизм зважає на значення релігії на певному етапі суспільного розвитку. Ф. Енгельс, наприклад, писав: «Світогляд середніх віків був переважно теологічним. Європейський світ, що фактично не мав внутрішньої єдності, був об'єднаний християнством проти спільного зовнішнього ворога — сарацинів. Західноєвропейський світ, що являв собою групу народів, розвиток яких відбувався в умовах взаємовідносин, що весь час змінювались, об'єднувався католицизмом. Ця теологічна єдність була не тільки ідейною. Вона дійсно існувала

²⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, стор. 341.

²¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 27, стор. 367.

²² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, стор. 333.

²³ Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin... v. 1—47, т. III, s. 34.

і не тільки в особі папи, монархічного осереддя цієї єдності, але на-самперед в особі церкви, організованої на феодальних і ієрархічних началах»²⁴.

Марксизм не заперечує і певні загальнолюдські моменти, властиві ранньому християнству, які зумовили перетворення його на світову релігію. Але у Сен-Сімона ці моменти гіперболізовані і перетворені на цілу систему. Великий російський революціонер-демократ М. Г. Чернишевський, загалом високо оцінюючи ідеї Сен-Сімона, критикував його саме за «фальшиву ідеалізацію католицизму»²⁵.

Ілюзорною є й спроба Сен-Сімона «увіпхнути» матеріальну і духовну єдність народів в історично віджилу теологічну оболонку. У зв'язку з цим цікаво зіставити ідеї Сен-Сімона з поглядами утопічного соціаліста Р. Оуена. Якщо перший, порушивши питання про співвідношення національного і релігії, намагається довести якусь об'єднувчу роль релігійного начала і створює універсальну релігію-мораль, то Р. Оуен, навпаки, стверджує, що релігійні погляди протягом віків тільки розпалювали національну ворожнечу, спричиняли і посилювали міжнаціональне відчуження. Р. Оуен писав: «Євреї вважають, що християни прорікають нісенітницю, християни вважають, що її прорікають індуси, індуси вважають, що магометани безумці; отже, всяке марновірство засліплює розумі здатності своїх жертв, дозволяючи їм тільки збагнути грубу нерозумність чужих марновірств»²⁶.

Сен-Сімон і його послідовники зводили соціальне виховання до виховання почуттів, що об'єднують людей. Уводячи «нове християнство» як релігійну доктрину майбутнього, яку сповідають усі, вони прийшли до відновлення культу як надійного виховного засобу, гадаючи, що ця нова, очищена релігія зможе згуртувати під своїми прапорами не тільки народи Європи і Америки, але й народи Азії і Африки. Звідси їхній висновок, що організація майбутнього буде формуватися не лише під впливом матеріальних факторів і економічної необхідності, але і під впливом нової релігійної моралі як найвищої санкції майбутнього суспільного ладу.

Цей ідеалістичний погляд сенсімоністів був пізніше науково спростований марксизмом. Ф. Енгельс у фрагменті «Про асоціацію майбутнього» зазначав, що прагнення асоціацій, які існували досі, до єдиного суспільства врешті-решт мали завжди економічні цілі, але вони були завуальовані і приховані ідеологічними аксесуарами. І тільки капіталістичні суспільства цілком тверезі і практичні, але зате й вульгарні. «Асоціація майбутнього,— підсумовує він,— поєднає тверезість останніх з піклуванням стародавніх асоціацій про загальне благо членів суспільства і таким способом досягне своєї мети»²⁷.

Майбутнє суспільство буде засноване на високій моралі дружби і взаємодопомоги, але ці зв'язки скинуть із себе містичний і туманний покрив, вони будуть «тверезі», тому що відносини практичного повсякденного життя виражатимуться у прозорих і розумних зв'язках²⁸.

Незважаючи на окремі матеріалістичні здогадки і передбачення майбутнього, Сен-Сімон усе ж не зміг вийти за рамки свого часу, тих умов, за яких він спостерігав становлення буржуазного ладу у Франції, коли антагонізм праці і капіталу ще достатньо не виявився і буржуазія відіграла загалом прогресивну роль у боротьбі проти пере-

²⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, стор. 473.

²⁵ Чернышевский Н. Г. Избр. философ. соч., т. 3. М., 1951, стор. 141.

²⁶ Оуэн Р. Избр. соч., т. 2. М.-Л., 1950, стор. 17.

²⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, стор. 387.

²⁸ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, стор. 87.

житків феодалізму, а пролетаріат ще не піднявся до політичної активності. І як наслідок нерозвиненості суспільних капіталістичних відносин, незрілості класової боротьби — глибоко помилкове уявлення, що ініціатором духовної й економічної єдності народів виступає так званий клас індустріалів, що обіймає, за найвним переконанням Сен-Сімона, всіх членів суспільства, причетних до промисловості, — не тільки найманих робітників, а й фабрикантів, банкірів, купців. До промислових капіталістів він здебільшого і звертається. Отже, припускаючись помилки у вихідному пункті своєї програми, Сен-Сімон пропонованими ним засобами зводять нанівець і всі свої благородні і глибоко гуманістичні цілі.

Як неодноразово зазначали класики марксизму-ленізму, мислитель не розумів сутності найманого рабства за капіталізму, природи капіталістичного виробництва. Всупереч реальності, він вважав фабрикантів і заводчиків такими ж трудящими, як і наймані робітники, а одержуваний ними прибуток — заробітною платою. Звідси і його заклик до промисловців зміцнювати міжнародну єдність, по-перше, в ім'я дальшого розвитку виробництва для блага людства, по-друге, для успішної боротьби проти «трутнів», тобто нетрудящих, паразитичних класів (старого і нового дворянства, а також буржуа-рантье). Звідси і його лозунг: «Індустріали всіх країн, єднайтеся!».

Утопічність його поглядів тим очевидніша, що промислова буржуазія в сучасну йому епоху була найпершим носієм ідей великодержавності і шлях її до влади був позначений численними війнами і агресивністю в міжнародних відносинах. До речі, засуджуючи загарбницькі війни свого часу (наполеонівські походи), криваву боротьбу провідних європейських держав за світову гегемонію, Сен-Сімон не піднісся до розуміння їх класового змісту.

Висловивши своє положення про те, що загальнолюдська єдність ґрунтується на планетарній єдності праці, він, проте, робить фатальну помилку, адресуючись до класу, об'єктивно ворожого такій єдності. Він хибно вбачав колективізм і солідарність там, де могли бути тільки або групівщина, заснована на вузько-егоїстичних приватновласницьких інтересах, або невтримний націоналізм, або національна байдужість і космополітизм²⁹. На цю двоїстість ідейної спадщини Сен-Сімона звертав увагу Ф. Енгельс, відзначаючи, що в нього «поряд з пролетарським напрямом зберігає ще певне значення напрям буржуазний»³⁰.

Для правильного розуміння різниці між науковим комунізмом і утопічним соціалізмом XIX ст. треба підкреслити, що прозорливі передхоплення соціалістів-утопістів (в тому числі здогадки про знищення національної замкненості і відособленості, про утворення єдиного світового господарства) доводилося не стільки розвивати, скільки переробляти, переплавляти заново, змінюючи не лише словесну форму, а й внутрішній зміст.

У 1890 р. Ф. Енгельс, звертаючись з першотравневим вітанням до французького пролетаріату, писав: «Ваш великий співвітчизник Сен-

²⁹ У сенсімоністів спостерігаємо більш правильне ставлення до промисловців. Для промисловця, пишуть вони, «його особисте багатство — ось його людство, його Всесвіт, його бог» («Изложение учения Сен-Симона, стор. 118»). Щоправда, розчарувавшись у достеменності інтернаціональної природи індустріалів і не угледівши її в пролетаріата, сенсімоністи більше сподіваються на релігійно-духовну єдність, яка проголошується «новим християнством», як на цементуючу сутність загальнолюдської спорідненості.

³⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, стор. 187.

Сімон був першим, хто передбачав, що союз великих західних націй — Франції, Англії, Німеччини — є перша міжнародна умова для політичного і соціального визволення всієї Європи»³¹. І тут же додавав, що такий союз буде здійснений пролетаріатом цих націй всупереч шовінізму буржуазії.

Тільки марксизм, спираючись на матеріалістичне розуміння історії, дав справді наукове обґрунтування діалектики національного й інтернаціонального у розвитку світового революційного процесу. Основоположники наукового комунізму відзначали, що сучасний їм капіталістичний спосіб виробництва надає глобального характеру розвитку продуктивних сил. Набуття процесом нагромадження капіталу міжнародного масштабу об'єктивно веде до інтернаціоналізації боротьби робітничого класу, сприяє її ефективності і організованості. Міжнародній експлуатації можна протиставити тільки міжнародну солідарність пролетаріату.

Марксизм-ленінізм наполегливо обстоює класовий підхід до розв'язання національного питання, відзначаючи, що шлях до інтернаціонального братерства і міжнародного співробітництва лежить через соціалістичну революцію. К. Маркс писав, що доля національних революцій «була поставлена в залежність від долі пролетарської революції, зникла її позірна самостійність і незалежність від великого соціального перевороту»³².

Основоположники наукового комунізму виявили об'єктивні закони, які ведуть до утворення всесвітнього господарства, до інтернаціоналізації економічних, політичних і культурних відносин між народами. Вони також виявили діалектичну суперечливість цього процесу, його складність і тривалість. Вони довели, що найсприятливіші можливості для інтернаціоналізації всіх сторін суспільного життя створює соціалізм, який на якісно новій основі посилює і розвиває цю тенденцію і доводить її до цілковитого завершення.

Розкривши могутню життєдайну силу пролетарського інтернаціоналізму, показавши, що шлях до згуртування робітників усіх країн, до зближення всіх народів лежить через їх національне і соціальне визволення, марксизм-ленінізм надав гуманістичній мрії соціалістів-утопістів про єдність людства науковий, дійовий характер. «Соціалістичний рух,— писав В. І. Ленін,— не може перемогти в старих рамках вітчизни. Він творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всюкої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності при умові знищення теперішніх національних перегородок»³³.

* * *

Идейное наследие классика критически-утопического социализма А. Сен-Симона содержит представляющее значительный интерес рассмотрение вопроса о соотношении общечеловеческого и национального, о путях утверждения дружбы и братства между народами. Сен-Симон, в отличие от своих предшественников, пытался рассматривать социальную реорганизацию с позиций исторического детерминизма.

³¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, стор. 86.

³² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, стор. 30.

³³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 26, стор. 34.

Однако, в силу исторической ограниченности, мыслитель не смог подняться до понимания всей сложности и противоречивости общественного развития. Социальная закономерность для него так и осталась причудливым сочетанием детерминированности общественных явлений с идеалистическими и телеологическими воззрениями на исторический процесс.

Лишь марксизм-ленинизм дал научное обоснование всеобщности мирового революционного процесса. Опираясь на материалистическое понимание истории, основоположники марксизма-ленинизма показали, что будущность человечества закономерно и неизбежно связана с построением бесклассового коммунистического общества.

Марксизм показал, что путь к ликвидации межнациональной вражды и утверждению братства народов лежит через социалистическую революцию и установление политической власти пролетариата и его союзников.

Дослідження проблем історії марксистсько-ленінської філософії в УРСР (1968 — 1975 роки)

За останні роки, що минули після постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», в СРСР, в тому числі й на Україні, з'явилось чимало ґрунтовних праць з світоглядних, логіко-гносеологічних, методологічних, соціологічних та історико-філософських проблем; провадилися наукові конференції і наради з актуальних філософських питань; більш предметною і дійовою стала критика ідеалістичних засад буржуазної філософії. Великим поштовхом в активізації філософської думки в Українській РСР були рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України та постанова ЦК Компартії України «Про заходи по дальшому розвитку наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшенню її викладання у вузах республіки» (1969 р.).

Велику увагу радянські філософи приділяють питанням історії філософії. І це природно. Адже співвідношення між філософією та її історією полягає в тому, що остання не втрачає свого значення у розв'язанні актуальних проблем сьогодення. Плідна розробка філософських проблем сучасності органічно включає осмислення досвіду, набутого протягом попереднього розвитку філософії. Марксизм постійно розвивається на ґрунті творчого осмислення кращих здобутків духовної культури попередніх епох. «Зразком того, як з'явився комунізм із суми людських знань, є марксизм»¹, — підкреслював В. І. Ленін.

В цьому огляді ми акцентуємо увагу на тому, як досліджується історія марксистсько-ленінської філософії.

Славетні ювілеї, що широко відзначав увесь радянський народ, усе прогресивне людство світу: 50-і роковини Радянської влади, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, 150 років з дня народження К. Маркса й Ф. Енгельса, золотий ювілей СРСР, — активізували радянських учених у дослідженні історії марксистсько-ленінської філософії. Саме в цей час виходить у світ низка праць, що підбивають підсумок багаторічної роботи радянських науковців у вивченні історії створення, роз-

витку й поширення філософії діалектично-історичного матеріалізму. До них слід залічити насамперед такі колективні монографії: «К. Маркс і сучасність» (М., 1968); «Ленін як філософ» (М., 1969); «Ф. Енгельс — теоретик» (М., 1970); «Ленінізм і розвиток марксистської філософії за кордоном» (М., 1970); «В. І. Ленін і російська суспільно-політична думка XIX—початку XX ст.» (Л., 1969); «Ленінізм і сучасні проблеми історико-філософської науки» (М., 1970); «Ф. Енгельс і сучасні проблеми філософії марксизму» (М., 1971); два томи «Історії марксистської діалектики» (М., 1971; М., 1973); «Ленинская теория отражения и современность» (Москва—София, 1970); праці П. М. Федосеева, М. Т. Иовчука, Б. М. Кедрова, П. В. Копина, С. С. Волка та ін.²

У написанні деяких з цих колективних монографій взяли участь філософи Радянської України. Актуальні питання розвитку марксистсько-ленінської філософії були предметом всебічного обговорення на республіканській науковій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, що відбувалася у м. Чернівцях у жовтні 1969 року. На ній виступали учені провідних наукових центрів нашої країни.

Філософи республіки брали участь у всесоюзному симпозиумі з актуальних проблем історії філософії та ленінського етапу її розвитку (Москва, лютий—березень 1967 р.), науковій конференції «Ленінський етап у розвитку марксистської філософії» (Ленінград, грудень 1969), симпозиумі з методологічних проблем історії філософії і суспільних наук (Ленінград, грудень 1974 р.), а також у симпозиумі «Маркс і сучасність», що проводився за ініціативою ЮНЕСКО в Парижі з нагоди 150-річчя від дня народження К. Маркса.

² Див.: Федосеев П. Н. Марксизм в XX в. М., 1972; Иовчук М. Т. Ленинизм, философские традиции и современность. М., 1970; Кедров Б. М. Энгельс и диалектика естествознания. М., 1970; Копин П. В. Философские идеи В. И. Ленина и логика. М., 1969; Волк С. С. К. Маркс и русские общественные деятели. Л., 1969.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 289.

Важливим добробком у справі дослідження проблем історії марксистсько-ленінської філософії є праці, що вийшли протягом останнього десятиріччя в республіці. Значна частина їх присвячена вивченню філософської спадщини засновників діалектичного та історичного матеріалізму — К. Маркса й Ф. Енгельса. Цій темі присвячено ряд збірок, брошур і статей, де аналізуються важливі філософські питання, що знайшли свою розробку у творчості К. Маркса та Ф. Енгельса, показано значення їх для розв'язання актуальних проблем сьогодення³.

На жаль, названі праці, що вийшли друком у республіці, являють собою тільки збірки статей, кожну з яких присвячено конкретним питанням, або популярні брошури, що за своїм призначенням не можуть претендувати на поглиблене висвітлення проблеми загалом.

Протягом останніх років, після постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їхньої ролі в комуністичному будівництві» (1967), філософи нашої республіки не створили фундаментальних наукових монографічних досліджень, які б відобразили цілісну картину становлення і розвитку філософських поглядів основоположників марксизму. Провідна тенденція у вивченні творчого добробку К. Маркса та Ф. Енгельса, як можна судити про це з наявних публікацій, полягає у висвітленні окремих конкретних проблем. Але все це, на нашу думку, є добрим ґрунтом для створення в республіці узагальнюючих праць, присвячених філософським поглядам К. Маркса та Ф. Енгельса.

Теоретична розробка питань з історії марксистсько-ленінської філософії значно активізувалася з часу поновлення видання в республіці філософського журналу. На його сторінках систематично друкуються статті, огляди, рецензії, повідомлення з важливих світоглядно-теоретичних і методологічних питань. Опубліковано чимало матеріалів, де висвітлюється велике історичне значення філософської спадщини класиків марксизму-ленінізму. Значна увага в роботі журналу приділяється обстоюванню світоглядної та методологічної функції діалектичного та історичного матеріалізму, боротьбі з фальсифікаціями марксизму-ленінізму з боку буржуазних ідеологів та філософських ревізіоністів.

Розглядаючи літературу, в якій йдеться про перший період історії марксистської філософії, звернемо увагу ще на одну тему, яка майже не досліджувалася в республіці протягом останніх років. Йдеться про аналіз філософської спадщини соратників К. Маркса і Ф. Енгельса, популярні-

заторів і захисників їх учення — представників марксистської думки в Західній Європі. Без такого аналізу висвітлення історії марксистської філософії не може вважатися повним. Окремі публікації з цього питання, які вийшли в нашій республіці⁴, не охоплюють всієї багатогранності теми.

Найбільша кількість публікацій з питань історії марксистсько-ленінської філософії протягом останнього десятиріччя присвячена вивченню філософської спадщини В. І. Леніна, показові її значення для розвитку сучасної філософської науки.

Обмежимося характеристикою найголовніших з них. Відзначаючи 100-річний ювілей від дня народження В. І. Леніна, науковці Інституту філософії АН УРСР, викладачі філософських кафедр вузів республіки опублікували ряд ґрунтовних колективних монографій, тематичних збірок, де розглядається ленінська теоретична спадщина. Помітним явищем в ідейному житті республіки став вихід у світ таких праць, як: «В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності» (К., 1969); «Ленінська теорія соціалістичної революції і світовий революційний процес» (К., 1970); «В. І. Ленін про розвиток соціально-класової структури радянського суспільства» (Харків, 1970); «В. І. Ленін і критика буржуазної ідеології» (К., 1969); «В. І. Ленін і проблеми науково-технічної революції» (К., 1969); «В. І. Ленін і деякі проблеми соціології» (К., 1969); «Ленінський етап у розвитку наукового комунізму» (К., 1969); «Ленін і деякі питання сучасного суспільного розвитку» (К., 1969); «В. І. Ленін і деякі питання сучасної науки» (К., 1971); «Ленінська філософська спадщина і сучасне природознавство» (К., 1971).

Характерною особливістю названих праць, а також монографій, брошур, статей, що вийшли друком на Україні протягом останніх років, є єдність історико-філософського та власне філософського підходів до розв'язання тих чи інших питань. І це цілком зрозуміло, адже теоретична спадщина В. І. Леніна є науково-методологічним фундаментом, на якому ґрунтується сучасний філософсько-соціологічний аналіз.

Удосконалюючи методологічні аспекти дослідження, історики філософії звертаються до осмислення ленінських історико-філософських ідей. У публікаціях з цієї теми простежена розробка В. І. Леніном

³ Див.: «Великий теоретик комунізму». Львів, 1970; «Ф. Енгельс і методологія сучасної науки». К., 1971; журнал «Філософська думка», 1970, № 5 (останній цілком присвячено 150-річчю від дня народження Ф. Енгельса).

⁴ Див.: Голубкін Ю. О. Франц Мерінг про Лютера. — «Вісник ХДУ». Харків, 1975, № 62, вип. 5; Кедровський О. І. Самюел Мур — друг і соратник К. Маркса і Ф. Енгельса; Лавров С. Г. К. Маркс і Карл Шорлеммер; Логвин М. О., Федінченко В. А. Едвін Рей Ланкестер — друг і соратник К. Маркса; Петрусенко А. М., Лисицина О. О. К. Шорлеммер — поширювач діалектико-матеріалістичного методу К. Маркса на органічну хімію. У зб.: «Філософські проблеми сучасного природознавства». К., 1968, вип. 11.

марксистського принципу партійності філософії, як найважливішої методологічної застави в історико-філософському дослідженні, лєнінських настанов щодо критики буржуазної філософії⁵. Спеціальна увага надається лєнінському поняттю кола в історії філософії як важливої форми руху реальності і відтворення її в знанні, як концентрованому вираженню ідеї системності науки, аналізові В. І. Лєніним двох типів сумніву в історії філософії та ін.⁶. Марксистсько-лєнінська концепція історії філософії, як відомо, формувалася на основі наукового спростування поглядів на розвиток філософської думки, властивих представникам буржуазної філософії. Тому звернення до історико-філософської спадщини В. І. Лєніна передбачає дослідження методологічних основ лєнінської критики домарксистських та немарксистських історико-філософських поглядів, зокрема — гегелівської концепції історії філософії. Ця тема в радянській літературі представлена достатньо широко. Зазначимо, що важливими публікаціями, що вийшли протягом останнього часу у нашій республіці, є й ті, де висвітлюється також критика В. І. Лєніним емпіризму, буржуазного об'єктивізму, вульгаризації історії філософії⁷.

Вивчення лєнінської історико-філософської концепції є актуальним не лише з огляду завдань всебічного висвітлення творчого доробку В. І. Лєніна як дослідника історії філософії; воно має велике методологічне значення для дальшого розвитку історико-філософських досліджень.

Тому цілком зрозумілим є звернення науковців республіки до лєнінської оцінки німецької класичної філософії. Останнім часом на Україні опубліковано ряд монографій, де спеціальну увагу приділено до-

слідженню спадщини основоположника німецької класичної філософії Канта, розкрито лєнінською оцінкою учень Фіхте, Шеллінга, Гегеля та Фейєрбаха⁸. Низка статей присвячена оцінці В. І. Лєніним філософії махізму⁹. Особлива увага надається лєнінському аналізу вітчизняної історії філософії¹⁰.

Наведений огляд літератури переконує у тому, що в республіці є всі умови для видання великих узагальнюючих праць, які всебічно розкривали б історію марксистсько-лєнінської філософії. У вивченні цієї проблеми протягом останнього десятиріччя досягнуто певних успіхів. Початок таким дослідженням було покладено у розділах «Нарису з історії філософії на Україні» (К., 1966), у колективних монографіях «Розвиток філософії в Українській РСР» (К., 1968) та «Торжество лєнінських філософських ідей на Україні» (К., 1969). Ці праці становлять першу спробу систематичного викладу історії марксистсько-лєнінської філософії на Україні.

Книжка «Розвиток філософії в Українській РСР» є комплексним дослідженням корінних питань розвитку історії філософської думки на Україні за півстолітній період Радянської влади. Предметом особливої уваги авторів є показ того, як у гострій ідеологічній боротьбі розроблялися кардинальні проблеми філософії марксизму-лєнінізму. Досить докладно характеризуються основні етапи розробки важливих проблем діалектичного та історичного матеріалізму в дослідженнях фахівців-філософів, суспільних діячів, представників різних галузей науки і культури. У період створення економічного фундаменту соціалізму, коли стояло питання «хто кого?», філософські ідеї марксизму відіграли надзвичайно важливу роль у боротьбі проти ідейних ворогів революції, за перемогу лєнінізму. В цей час відбувалася широка пропаганда філософських ідей марксизму-лєнінізму, активізувалися підготовка й ви-

⁵ Див.: Даниленко В. І., Савчук М. П. Про розвиток В. І. Лєніним методології наукової критики. К., 1969; Ключников В. П. Методологічні основи критики В. І. Лєніним ідеалізму. К., 1969; Нагорна Л. А. В. І. Лєнін про непримиренність соціалістичної і буржуазної ідеології. К., 1969, а також статті: Аврахов М. О. Сутність лєнінського обґрунтування принципу партійності філософського світогляду. У кн.: В. І. Лєнін і будівництво комунізму в СРСР. Дніпропетровськ, 1970; Шерстнюк В. П. В. І. Лєнін про партійність філософії. «Вісник ХДУ» № 56, серія філософії, вип. 6. Харків, 1970.

⁶ Див.: Булатов М. О. В. І. Лєнін про діалектичні принципи побудови системи знання. «Філософська думка», 1969, № 1; Шапо Л. С. В. І. Лєнін про два типи сумніву в історії філософії. У кн.: Одеський університет ім. Мечникова. Наукова конференція молодих вчених. Одеса, 1969.

⁷ Див.: Гнатенко П. І. Аналіз В. І. Лєніним історико-філософської концепції Гегеля. У кн.: Лєнінський етап в розвитку марксистської філософії. Дніпропетровськ, 1969.

⁸ Див.: Шинкарук В. І. Теорія познання, логика і діалектика І. Канта. К., 1974; Булатов М. А. Лєнінський аналіз німецької класичної філософії. К., 1974.

⁹ Шкода В. В. Критика махізму: В. І. Лєнін і класики нової фізики. «Вісник Харківського університету», № 56. Серія філософії, вип. 6. Харків, 1970; Гриценко В. П. В. І. Лєнін про гносеологічні функції махістського принципу економіки мислення. «Вісник Харківського політехнічного інституту», № 69, філософія, вип. 3. Харків, 1972; Левченко В. П. Критика В. І. Лєніним софістики махістів. «Проблеми філософії». К., 1972, вип. 25.

¹⁰ Див.: Фереємєва О. П. В. І. Лєнін про ідеологію революційного демократизму. Львів, 1971; Манько В. М. Лєнінська оцінка філософсько-атеїстичної спадщини Г. В. Плєханова. К., 1969; Полтавцев А. С. Філософське мировоззрення Л. Н. Толстого. Харків, 1974.

дання філософських праць, в яких основні положення діалектичного та історичного матеріалізму обстоювалися й обґрунтовувалися на новому науковому та історичному матеріалі. Вирішальне значення щодо цього мали праці В. І. Леніна, зокрема стаття «Про значення воєнного матеріалізму», де дана програма розвитку марксистської філософії. Автори книжки «Розвиток філософії в Українській РСР» аргументовано виклали позитивний зміст, теоретичне та суспільно-політичне значення основних здобутків філософської думки на Україні в розглядуваній період. Аналіз виданої в 20-30-х роках філософської літератури розкриває теоретичну роботу філософів України у справі дослідження ідейної спадщини класиків марксизму-ленізму, розробці питань діалектичного та історичного матеріалізму, методологічних проблем науки. Належну увагу в цей час приділялося вивченню й критичному аналізу теоретичних джерел марксистської філософії, особливо філософії Гегеля.

Але окремі розділи цієї праці містять істотні недоліки. Розділ про діалектичний матеріалізм значною мірою відірваний від реального історичного ґрунту і конкретних завдань, що стояли перед філософами-марксистами в 20—30-х роках. Розділ з проблем історичного матеріалізму не повністю охоплює питання, які розроблялися філософами України у післявоєнний період, залишає поза увагою чимало праць, де досліджуються важливі аспекти матеріалістичного розуміння історії. У ряді випадків виклад хвибує на емпіризм, описовість та ілюстративність.

Серйозні хибі містять у собі також окремі розділи колективної монографії «Торжество ленінських філософських ідей на Україні», хоч задум авторів — широке висвітлення ролі ленінської теоретичної спадщини в розробці філософських питань — й заслуговує на позитивну оцінку. Зауважимо, що автори висвітлюють далеко не всі питання, які треба було б розкрити. Йдеться насамперед про історичний матеріалізм, проблеми якого майже зовсім не зачіпаються. Недопустимою є та обставина, що в монографії наявні неточності, певні викривлення в інтерпретації окремих моментів, що характеризують філософське життя в республіці (див., наприклад, 32—34 с.).

Як відомо, марксизм починає проникати в нашу країну саме тоді, коли в ній ще не склалися достатні соціально-економічні передумови для виникнення пролетарської ідеології. Відзначена обставина зумовила своєрідний період, який відзначався поширенням окремих положень марксизму в творчості представників революційного демократизму. Це спонукало дослідників до вивчення проблеми «Революційні демократи і марксизм», передумови для розв'язання якої були закладені в більш ранній період численними публікаціями, присвяченими характеристичні філософських та соціально-політичних поглядів російських та

українських революційних демократів. Останнє десятиріччя позначене виходом у світ ряду публікацій, що продовжують висвітлення цієї теми¹¹.

Розкриттю цього періоду значною мірою присвячені й окремі дослідження з історії вивчення поширення марксистських ідей в нашій країні¹².

Названі праці не лише продовжують раніше розпочате вивчення теми, а й сприяють виявленню нових, недосліджених проблем. Тому, на нашу думку, заслуговує на увагу, по-перше, більш розширене розкриття впливу марксизму на вітчизняну суспільно-політичну думку. Йдеться насамперед про ґрунтовне висвітлення ролі представників ідеології народництва в процесі поширення марксизму. По-друге, характеризуючи діяльність революційних демократів, недостатньо обмежуватися переліком фактів про їх знайомство з марксистською літературою та популяризацією її. Важливо ширше показати роль всієї творчості революційних демократів у створенні сприятливого ідейного ґрунту для засвоєння марксизму. По-третє, потребують конкретнішого підходу й оцінки питання про близькість революційно-демократичних діячів до марксизму. В нашій літературі іноді подібується неточне тлумачення ленінської оцінки Герцена, який підійшов до діалектичного матеріалізму і спинився перед історичним матеріалізмом. Нам здається не зовсім доречним поширювати цю оцінку без попередніх уточнень на діяльність усіх революційних демократів наступного періоду, тобто кінця XIX — початку XX ст. Нарешті має важливе значення розкриття відмінностей того внеску у поширення ідей марксизму, що його зробили вітчизняні діячі, які не поділяли пролетарської ідеології загалом, від внеску тих вітчизняних представників суспільно-політичних

¹¹ Див.: Острянин Д. Х. Розвиток матеріалістичної філософії на Україні. К., 1971; Возняк С. М. «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса в оцінці та творчості І. Франка. Зб.: Проблеми філософії. К., 1969, вип. 13; Дроздова Г. Д. В. І. Ленін і революційно-демократична етика на Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Зб.: Етика і естетика. К., 1970, вип. 7; Лозинський І. М., Шамарін Є. В. М. О. Добролюбов — попередник наукового соціалізму в Росії. Зб.: Питання наукового комунізму. К., 1972, вип. 16; іх же: В. Г. Белінський — попередник наукового соціалізму в Росії; Шинкарук В. И., Пашкова А. А., Ассанова Н. Т. Освещеніє історії революційно-демократической ідеології. «Вопросы философии», 1965, № 7.

¹² Жученко В. С. М. І. Зібер — коментатор і популяризатор економічного вчення Карла Маркса. К., 1968; Лысенко А. Талантливий ученик Карла Маркса. Взгляды Зиберы на социальные прогресс. «Радуга», 1968, № 7.

рухів, які в цілому стояли на позиціях марксистського світогляду.

У загально-методологічному плані більшість з цих питань уже з'ясовані в нашій літературі. Але в практиці конкретного дослідження вони ще не знайшли свого повного втілення, що іноді заважає визначити якісну відмінність поширення філософії марксизму як пролетарської ідеології від попереднього періоду своєрідного його «відображення» в немарксистській літературі. Так, наприклад, у книжці Д. Х. Острянина «Розвиток матеріалістичної філософії на Україні» (К., 1971), в одному розділі «Поширення марксистської філософії на Україні» йдеться і про діяльність І. Г. Кауфмана, що не піднявся вище буржуазного об'єктивізму, і революційного народника І. Ф. Фесенка, і марксистів Г. В. Плеханова, Ю. Д. Мельникова, П. К. Запорожця та ін.

Недостатньо послідовне дотримання вимог марксистсько-ленінської методології під час висвітлення світогляду діячів періоду поширення марксизму на Україні приводить до помилкових висновків. Так, правильно відзначаючи великий вплив вчення К. Маркса і Ф. Енгельса на соціологічні погляди українських революційних демократів останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст., деякі автори висувають необгрунтовані твердження про те, що, крім історичного матеріалізму, існував ще якийсь «новий матеріалізм» в розумінні явищ суспільного життя, який був властивий, зокрема, світоглядю С. Подолінського і І. Франка. Справді, революційні демократи України другого етапу розвитку революційно-демократичної ідеології чимало питань суспільного життя розглядали з правильних позицій, але суті матеріалістичного розуміння історії вони не усвідомили і загалом розв'язували основне питання філософії стосовно суспільних явищ ідеалістично. Недовраховання цього може спричинити поверховні, без глибокого осмислення всієї ідейної спадщини підхід до окремих буржуазно-демократичних діячів визвольного руху на Україні, який призводить до перебільшення їхнього значення в ідейному житті українського народу, до безпідставного зближення їх поглядів з марксизмом. Таке спостерігається, наприклад, у монографії В. С. Дмитриченка¹³.

За останні два десятиріччя в республіці видано чимало праць, в яких аналізуються окремі питання ідейної спадщини вітчизняних представників марксизму, соратників В. І. Леніна, діячів Комуністичної партії — Г. І. Петровського, В. В. Вороб'яського, М. О. Скрипника, А. Р. Луначарського, В. П. Затонського та деяких інших, які відіграли велику роль у поширенні та

пропаганді марксистсько-ленінської філософії¹⁴.

Але зроблене можна розглядати лише як підхід до всебічного висвітлення важливої теми. Теоретична спадщина багатьох визначних діячів Комуністичної партії, що зробили вагомий внесок у справу пропаганди марксизму-ленінізму в нашій країні, досі лишається осторонь уваги істориків філософії. Коли йдеться про діяльність С. Гусева, Р. Землячки, В. Невського, Г. Петровського, П. Смідович, Д. Ульянова, О. Цюрупи, О. Шліхтера, А. Ярославського та деяких інших, то в кращому випадку справа не просувалася далі простого переліку імен. Іноді до пропагандистів марксизму залічували осіб, діяльність яких насправді була далека від боротьби за втілення марксистсько-ленінських ідей. (Це спостерігалось в окремих публікаціях С. М. Злупка, М. М. Олексюка, К. Г. Плаксюка та ін.¹⁵). Їхні погляди висвітлюються іноді поверхово. Недостатнє врахування конкретно-історичного підходу не дає змоги дослідникам науково відтворити в усій складності, а іноді й суперечливості, світогляд окремих діячів Комуністичної партії. Сказане стосується, зокрема, деяких публікацій, присвячених діяльності М. О. Скрипника. Актуальність глибокого, з позицій марксистсько-ленінської методології, розкриття його поглядів зумовлена також ідеологічною боротьбою з українським буржуазним націоналізмом, який спекулює на окремих помилках в національній політиці, що спостерігається у певний період діяльності М. О. Скрипника, намагається спотворити сутність його світогляду загалом. Безперечно, ані замовчування, ані прагнення будь-що, всупереч фактам, «вирівняти» образ цього діяча Комуністичної партії не відповідають потребам наукового висвітлення історії марксистсько-ленінської філософії. «Партія, — відзначає В. Ю. Маланчук — відмела всі суб'єктивні нашарування навколо особи М. О. Скрипника і віддає належне його заслугам. Разом з тим ми не замовчуємо помилки, яких дійсно припускав М. О. Скрипник у своїй діяльності. На них зверталась увага і в партійних документах, і в пресі ще за

¹⁴ Цим питанням починає приділятися спеціальна увага лише з 1967 року в книгах: Бабко Ю. В., Білокобильський І. О. Микола Олексійович Скрипник. К., 1967; Демиденко Г. Г. За завданням В. І. Леніна (до 100-річчя від дня народження В. Д. Бонч-Бруєвича). К., 1973; Зав'ялов Б. Дмитро Захарович Мануїльський. К., 1967; Кольяк Т. Влас Якович Чубар. К., 1967; Меленевський А. Ф., Курій Г. М. Григорій Іванович Петровський. К., 1968; Рівощ Е. Ю. Павло Петрович Постишев. К., 1967, а також у численних статтях і публікаціях.

¹⁵ Див. самокритичний виступ М. Олексюка «Лєвінський без маски». «Жовтень», 1972, №. с. 109—112.

¹³ Докладніше про це див.: Горський В. С., Іванько І. В., Маизенко П. Т. Серйозні хибні в дослідженні важливої теми. «Філософська думка», 1974, № 6.

життя М. Скрипника. Врешті, не заперечував їх і сам М. О. Скрипник»¹⁶.

Характеризуючи стан вивчення історії розвитку й поширення марксистсько-ленінської філософії в нашій країні, слід, крім вже згадуваних раніше узагальнюючих колективних монографій, відзначити й ряд публікацій, що висвітлюють поширення і розвиток філософії в республіці у дожовтневий період і за роки Радянської влади. Ряд статей присвячено розробці марксистсько-ленінської теорії на Україні протягом 20—30-х років. У них досліджуються актуальні проблеми взаємозв'язку філософії й політики, важливі питання діалектичного та історичного матеріалізму, атеїзму тощо. Розпочато вивчення доробку визначних діячів Комуністичної партії та Радянської держави по творчому розвитку марксизму в цей період.

Досягнуто певних успіхів в дослідженні розвитку марксистської філософії на землях Західної України, що, як відомо, тоді не входила до складу УРСР. Вивчається історія розробки філософських проблем фізики, математики, біології, психології, розвитку логіки, естетики, історико-філософської науки на Радянській Україні. Чимало публікацій присвячено питанням розробки проблем марксистської філософії в окремих наукових закладах республіки¹⁷. Важливе значення в справі критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій

історії марксизму-ленізму мають вже опубліковані праці¹⁸, присвячені викриттю ідеології українського буржуазного націоналізму.

Але зробленого ще вкрай недостатньо, слід подолати фрагментарний характер, властивий наявним дослідженням розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні за роки Радянської влади. Досі окремі важливі питання, пов'язані із вивченням діяльності визначних діячів Комуністичної партії України у справі розвитку й поширення ідей марксистсько-ленінської філософії, невиправдано лишаються поза увагою учених. Потребують більш глибокого аналізу й відповідного уточнення оцінок ряд моментів, що характеризують розвиток філософії на Україні протягом 20—30-х років.

Треба продовжити дослідження такого важливого в історико-філософському процесі явища, як філософські дискусії. Грунтовних праць, присвячених висвітленню їх суті і значення для дальшого розвитку філософської думки, в республіці ще немає. Потребують дослідження також позиції окремих учасників цих дискусій, оскільки в наявних публікаціях, статтях, де характеризується цей період, спостерігаються нечистоти, спірні твердження та односторонні оцінки.

Значних зусиль потрібно докласти й для того, щоб всебічно висвітлити шляхи реалізації в нашій республіці ленінських настанов про необхідність тісного союзу філософів з природознавцями. А дослідження такого важливого питання, як розвиток філософських проблем суспільних наук на Україні, взагалі ще не розпочато.

Підкреслимо, що на сьогоднішній день вже створені необхідні умови для написання узагальнюючих праць, в яких на ґрунті конкретного вивчення має бути відтворена цілісна картина розвитку вітчизняної марксистсько-ленінської філософської думки. Створення таких досліджень передбачає, по-перше, розробку наукової періодизації історії діалектичного та історичного матеріалізму на Україні, по-друге, всебічну критику буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій процесу утвердження й розвитку філософії марксизму-ленізму в нашій республіці; по-третє, всебічне висвітлення умов, закономірностей поширення й розробки марксистської філософії на Україні на всіх етапах її історичного розвитку, особливо — роз-

¹⁶ Маланчук В. Ю. Ідейне джерело літератури. «Вітчизна», 1972, № 12, с. 12.

¹⁷ Гончаренко Н. М., Шугайлін О. В. Про розробку філософських проблем природознавства в Київському університеті в період побудови соціалізму; Пясковський Б. В. З історії боротьби матеріалізму з ідеалізмом у математиці на Україні за 50 років Радянської влади; Лисицина О. О., Семерик В. С., Шугайлін О. В. Боротьба за матеріалістичне тлумачення квантової механіки на Україні за останні 20 років; Гуцало П. І., Яценко О. І. Філософія діалектичного матеріалізму та розвиток вчення про онтогенез рослин за 50 років; Логвин М. О. Діалектичний матеріалізм — філософська основа розвитку радянської фізіології на Україні. — «Філософські проблеми сучасного природознавства», вип. 10, 1968; Абрамов А. П. Распространение марксизма среди студенческой молодежи на Украине в конце 80-х — начале 90-х годов XIX века. Вісник Харківського політехнічного інституту. Серія суспільних наук, вип. 1, 1968, № 33; Блюдов Я. С. Дещо про розвиток марксистсько-ленінської філософії у Харківському державному університеті у 1920—1935 роках. Вісник Харківського університету, № 43, Серія філософії, вип. 5, Харків, 1969; Загороднюк П. О. Деякі методологічні питання висвітлення філософської думки на Україні в 20—30-х роках XIX ст. Проблеми філософії, вип. 21, 1971 та ін.

¹⁸ Див.: Варварцев М. М. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму. К., 1974; Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. К., 1968; Нагорна Л. О. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні. К., 1971; Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації. К., 1974 та інші.

криття історичного значення повної перемоги філософських ідей ленінізму.

Аналіз стану написання кандидатських і докторських дисертацій (за даними бібліотеки Інституту філософії АН УРСР) показує, що з поданих 22-ох дисертацій з історії марксистської філософії тільки п'ять присвячені проблемам розвитку філософії марксизму в нашій країні. Серед цих останніх немає жодної, яка б розкривала поширення і розробку найважливіших питань історичного матеріалізму, тільки одна висвітлює стан розв'язання в країні проблем діалектичного матеріалізму. Усі п'ять дисертацій обмежуються розглядом публікацій лише 20—30-х років.

Особливості поширення марксистсько-ленінської філософії на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції, історія розробки актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму за весь післяжовтневий період ще чекають на ґрунтовне висвітлення.

Потребують всебічного вивчення питань взаємозв'язків і взаємовпливів духовної культури українського народу з культура-

ми інших народів в кінці XIX — першій половині XX ст. Важливим завданням науковців республіки є розкриття тих заходів, які здійснювались філософами Радянської Росії у підготовці філософських кадрів, розгортанні наково-дослідної роботи, у розв'язанні корінних філософських проблем, перетворенні марксистсько-ленінського філософського вчення в теоретичну основу світогляду всього українського народу.

Нині в Інституті філософії АН УРСР провадиться активна робота щодо створення монографічного дослідження, в якому в світлі рішень XXV з'їзду КПРС на основі узагальнення позитивного досвіду дослідників вітчизняної історії філософії буде здійснений систематичний виклад історії поширення і розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні в дожовтневий і післяжовтневий періоди.

ВІДДІЛ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ
І КРИТИКИ СУЧАСНОЇ
БУРЖУАЗНОЇ ФІЛОСОФІЇ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Соціологія науки: досягнення і перспективи

XXV з'їзд КПРС приділив велику увагу дальшому розвитку суспільних, природничих і технічних наук, їх практичній ролі в комуністичному будівництві. У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» підкреслюється, що «тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути вирішені кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»¹. В матеріалах з'їзду зазначається, що останніми роками істотно поглибився союз науки і виробництва, зріс науково-технічний потенціал країни, а впровадження наукових результатів у всі галузі народного господарства стало предметом всенародного піклування. Зростає вимоги до технічного рівня виробництва зумовлюють потребу підвищення ефективності науки, дальшого поглиблення процесу органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. З цього випливає актуальність логіко-гносеологічних, історико-наукових, економічних, соціологічних проблем наукової діяльності, розробки методів і засобів її інтенсифікації.

Методологічною основою соціологічних досліджень науки є марксизм-ленінізм, який вперше висунув науки принципи аналізу взаємодії науки і суспільства, з'ясував матеріальні основи розвитку науки, її соціальну сутність, місце в системі духовної культури, шляхи впливу на виробництво.

За ініціативою В. І. Леніна ще в 20-х роках активно досліджувались питання про організацію науки, її планування на різних рівнях, соціологічні аспекти наукової творчості. Останніми роками у нашій країні сформувався комплексний підхід до вивчення науки: об'єднаними зусиллями багатьох окремих галузей — економіки науки, логіки наукового пізнання, соціології

науки та ін. — досліджуються об'єктивні закономірності розвитку науки з метою підвищення ефективності науково-дослідної діяльності. Особливо активно вивчались соціологічні проблеми наукової творчості, зокрема у працях наукових колективів Інституту філософії, Інституту соціологічних досліджень та Інституту історії природознавства і техніки Академії наук СРСР*.

Буржуазна соціологія науки так і не склалася у цільну наукову галузь. Більше того, самі буржуазні соціологи (скажімо, Б. Барбер, Н. Сторер) не вірять у її здатність вплинути на розвиток науки. З позицій буржуазного світогляду неможливе розв'язання назрілих соціологічних питань сучасної науки. Ще й тому важливим і своєчасним є видання у нашій країні праць, де на основі марксистсько-ленінської теорії досліджуються фундаментальні проблеми соціології науки, соціальні функції науки у суспільстві, питання організації і управління наукою в умовах розвинутого соціалізму, закономірності формування і розвитку наукових колективів.

У роботі «Соціологічні проблеми науки» до кола питань, що вивчаються соціологією науки, залічені такі, як взаємодія науки і суспільства (наука і продуктивні сили, відношення ідеології і науки, наука як феномен культури, соціальні функції суспільних наук за соціалізму), форми і методи її організації та управління (соціальна роль науки та політика держави в галузі науки, мобільність і демографічні проблеми наукових кадрів, територіальне розміщення науки, система наукових комунікацій, методи перспективного планування наукових досліджень і розробок), наукові колективи та діяльність учених (науковий колектив, його структура, типологія і функції, особистість вченого і науковий колектив). Автори книжки «Питання теорії і практики управління та організації науки» вважають, що до соціології науки належать також питання про соціальне управ-

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

* Основные принципы и общие проблемы управления наукой. М., 1973, 319 стор.; Социологические проблемы науки. М., 1974, 488 стор.; Вопросы теории и практики управления и организации науки. М., 1975, 358 стор.

ління науково-дослідною діяльністю, аналіз форм підготовки наукових кадрів, методів підвищення ефективності наукової роботи в дослідних інститутах та вищих навчальних закладах.

Соціології науки присвячено багато праць: тільки протягом останнього десятиріччя видано понад п'ятсот монографій, брошур, збірників статей. Проте в літературі ще не склалася єдина думка про її предмет. У рецензованих працях зроблено крок вперед щодо розуміння сутності соціологічного підходу в дослідженні науки. Послідовно проводиться думка, що цей підхід є комплексним, системним, з його позицій наука повинна розглядатися як соціальний інститут, який має економічні, соціальні, правові, інформаційні, ідеологічні та інші аспекти. Такий підхід зумовлений тим, що наука творчість, — за словами К. Маркса, — всезагальна, суспільна продуктивна сила і водночас елемент духовної культури суспільства.

Соціологічне дослідження науки здійснюється на трьох взаємопов'язаних рівнях: на рівні соціальних систем, суспільних груп, класів; на рівні малих груп, наукових колективів; на рівні окремого індивіда — наукового працівника. Комплексний підхід до вивчення соціологічних аспектів науки дозволяє об'єднати соціально-філософський (загальносоціологічний), гносеологічний і конкретно-соціологічний аналіз в єдине ціле.

Позитивною рисою рецензованих праць є те, що в них велика увага приділена методологічним питанням соціології науки. Глибоким і ґрунтовним є аналіз соціальних функцій суспільних наук за соціалізму, здійснений С. Р. Миклулінським, Д. М. Гвішіані, В. Ж. Келле, Ю. А. Замошкіним, Н. В. Мотрошиловою та іншими вченими. Автори підкреслюють, що функції, які виконує соціальне знання в суспільній системі, впливають із соціальної сутності цієї системи. В умовах соціалізму, що розвивається планомірно, на наукових засадах, соціальне знання стає обов'язковим компонентом функціонування соціальної системи на всіх рівнях її організації, необхідним інструментом розв'язання соціальних проблем. Соціальне знання за соціалізму реалізується через систему соціального управління, головною ланкою якою є Комуністична партія, розроблювана нею довгострокова політика. Значення суспільних наук як одного з регуляторів діяльності людей в межах соціалістичної системи полягає в тому, що практичне використання її досягнень надає процесові суспільного розвитку свідомого, цілеспрямованого характеру.

У книжці «Соціологічні проблеми науки» підкреслюється, що соціологія науки має як теоретичне, так і прикладне значення. З погляду теорії, дослідження особливостей соціальної діяльності у сфері науки дає можливість науково пояснити важливу частину суспільних відносин, взаємо-

дію науки як соціального явища з іншими соціальними інститутами. З погляду прикладних завдань, соціологічний аналіз науки надзвичайно важливий для соціального регулювання, впорядкування та оптимізації наукової діяльності. Як відомо, в умовах науково-технічної революції роль так званого людського фактора зростає в усіх сферах діяльності суспільства. Саме через зміни у способі життя, у характері праці людини науково-технічна революція справляє вирішальний вплив на всі сторони суспільного розвитку. У галузі науки значення людського фактора особливо помітне. Ефективність наукової діяльності безпосередньо залежить від добору кадрів, рівня їх кваліфікації, природи тих мотивів і стимулів, що виступають спонукальними регуляторами наукової творчості. Навіть невеликі за масштабом заходи, вжиті для вдосконалення управління розвитком науки за рекомендаціями соціологічних досліджень, дають відчутний економічний ефект.

У соціології науки особлива увага приділяється вивченню реальних відносин у наукових колективах, організації їх діяльності, розробці рекомендацій для поліпшення управління науковими установами. Тому, напевно, разом з наукознавцями, такими як С. А. Кугель, Ю. С. Мелешенко, В. П. Архангельський, А. С. Консон, Ю. В. Пошехонов, до авторських колективів увійшли відомі організатори радянської науки, провідні спеціалісти в галузі теоретичного узагальнення практики управління науково-дослідним процесом — В. А. Трапезников, Д. М. Гвішіані, С. Р. Миклулінський, А. О. Зворнкін, А. І. Гриньков, Г. А. Лахтін, В. Г. Шорін та ін.

У колективній монографії «Основні принципи і загальні проблеми управління наукою» аналізується створена в нашій країні загальнодержавна система управління науковою діяльністю, заснована на використанні переваг соціалістичних виробничих відносин, планового ведення господарства. У праці висвітлюється діяльність КПРС та Радянської держави, спрямована на реалізацію ленінських принципів державного управління розвитком науки і техніки, подається огляд розвитку організаційної структури науки в нашій країні, міжнародних науково-технічних зв'язків Радянського Союзу. Аналіз організації наукової роботи в Академії наук СРСР, вузах і в промисловості, фінансування наукових досліджень, підготовки наукових кадрів, територіального розміщення наукових установ, державної політики технічного забезпечення досліджень завершується рекомендаціями щодо вдосконалення практики.

В умовах науково-технічної революції особливого значення набуває розробка наукової політики, довгострокове програмно-цільове планування розвитку найперспективніших наукових напрямів. У книгах аналізується соціальна сутність наукової політики в розвинутому соціалістичному

суспільстві, її зв'язок з соціальними, економічними, ідеологічними та управлінськими проблемами суспільного розвитку. Фінансове і технічне забезпечення наукових досліджень, прогнозування наукової діяльності, територіальне розміщення наукових центрів — усі ці питання нині є не тільки економічними, а й політичними. Орієнтація радянської науки на прискорення побудови матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин та забезпечення умов для всебічного і гармонійного розвитку особи — одна з важливих переваг соціалістичної системи організації наукової діяльності.

Коллективна праця «Питання теорії і практики управління і організації науки» становить логічне продовження монографії, яка щойно розглядалася. Якщо в першій книжці систематизується досвід управління наукою переважно на рівні галузі народного господарства, науково-дослідного інституту, вузу і первинного наукового колективу, то в другій — переважно на рівні загальнодержавному. Більшість авторів книжки «Питання теорії і практики управління і організації науки» очолюють наукові установи або їх структурні підрозділи.

Важливе місце у цій колективній праці посідає соціологічний аналіз тематичної, функціональної та змішаної організаційних структур наукових колективів, управління⁰ розробками нової техніки, форм та методів підготовки планів наукових досліджень в галузі й окремі наукові установи.

Зростання ролі керівництва науковою діяльністю спонукало авторів звернутися до питань про соціальну мотивацію й стимулювання праці вчених. На основі узагальнення результатів конкретно-соціологічних досліджень, здійснених в наукових колективах Москви, Свердловська, Києва, Донецька та інших міст, пропонується мотиваційний підхід у реалізації заходів стимулювання наукової праці. У книжці також йдеться про шляхи поліпшення добору та виховання наукових і інженерно-технічних працівників науково-дослідних інститутів, особливості праці керівника малого наукового колективу, роль соціально-психологічного клімату в інтенсифікації діяльності вчених. У ній дається ґрунтовний аналіз соціальної мобільності у сфері науки. Автори цілком слушно підкреслюють, що піднесення творчої активності, результативності праці наукових колективів значною мірою залежать від рівня ідейно-виховної роботи, створення атмосфери смі-

ливого творчого пошуку, виховання партійної принципності, комуністичного ставлення до праці.

Соціологічний аналіз організації соціального управління в науці, мотивів, потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціально-психологічних установок учених багатьох наукових колективів дозволив авторам переконливо показати, що вже нині радянська соціологія науки може запропонувати ефективні методи інтенсифікації наукової діяльності. Впровадження цих методів у практику управління наукою є важливим резервом підвищення її ефективності.

Поряд з досягненнями у рецензованих працях трапляються й недоліки. Важливим народногосподарським завданням, як відомо, є прискорення процесу впровадження наукових досліджень у виробництво. Проте ще недостатньо вивчені шляхи скорочення циклу «дослідження — виробництво», організаційні форми поєднання наукових установ з промислово-виробничими, характерні для умов соціалізму. Про динаміку і структуру наукових кадрів є чимало праць, але в них, як і в тих, що рецензувалися, немає аналізу того, в яких контингентах науковців виникне потреба, якими повинні бути методи визначення рівня кваліфікації наукових кадрів в окремих галузях промисловості, у вузах. Чекають на увагу дослідників і такі питання, як місце і роль системи вищої освіти в забезпеченні науки кадрами, організація наукових досліджень в так званому заводському секторі науки. Потребують уточнення такі категорії соціології науки, як «творча активність», «наукова кар'єра», «науково-ідейна ситуація», «природні, інтелектуальні, соціальні потреби» у сфері наукової праці, «соціальна оцінка ефективності наукової діяльності» та ін.

Завдання, які випливають з рішень XXV з'їзду КПРС, передбачають істотне підвищення якості соціологічних досліджень діяльності наукових колективів, їх орієнтацію на розв'язання практичних завдань з удосконалення організації та управління науковою творчістю. Соціологія науки покликана бути важливим знаряддям інтенсифікації науково-дослідної діяльності. Рецензовані праці намічають нові перспективні шляхи підвищення дієвості наукознавчих теоретичних розробок.

О. В. КОРОЛЬ,
В. В. КОСОЛАПОВ,
О. І. ЩЕРБАКОВ

Про матеріалістичне розуміння історії

Видання кожного нового посібника для тих, хто самостійно вивчає марксистсько-ленінську філософію, як на нашу думку, доцільне лише в тому разі, коли він вигідно відрізняється од своїх численних попередників. Саме такий ракурс ми й обрали для аналізу нової книжки про матеріалістичне розуміння історії¹.

Насамперед слід відзначити, що автори відмовилися від побудови викладу, прийнятої в більшості посібників з історичного матеріалізму і в навчальній програмі з марксистсько-ленінської філософії для вищої школи. І зроблено це не заради оригінальності, а щоб підпорядкувати виклад матеріалу змістові матеріалістичного розуміння історії, отже, й полегшити його засвоєння читачами. Вихід рецензованої книжки — добра нагода поміркувати про структуру історичного матеріалізму як навчального предмета. Нагадаємо, що у 1963—1967 роках на сторінках журналу «Вопросы философии» відбулася дискусія, в якій обговорювалася структура курсу історичного матеріалізму². Її результатом було створення програми вузівського курсу, згідно з якою побудована переважна більшість навчальних посібників. Ця програма й досі не зазнала суттєвих змін, хоч потреба в цьому виникла вже давно. Вдалу, на нашу думку, спробу продовжити дослідження питання про структуру викладу історичного матеріалізму зробили автори рецензованої книжки.

Послідовність викладу в ній матеріалістичного розуміння історії повністю відповідає сутності діалектико-матеріалістичної концепції розвитку і добре узгоджується з призначенням навчального посібника, полегшує засвоєння марксистського вчення про суспільство.

Ця послідовність в книжці така: розвиток суспільства як природноісторичного процесу; рушійні сили цього розвитку; характер суспільно-історичних спільностей людей як суб'єктів історичного процесу; сутність влади і управління як засобів соціальної організації; суспільна свідомість, її структура, форми і функції. І нарешті — роль матеріалістичного розуміння історії як теоретичної основи комунізму. Така логіка викладу діалектико-матеріалістичного розуміння історії дає можливість розкрити сутність і характер функціонування суспільства як особливої сфери буття, викласти зміст історичного матеріалізму як складової частини марксистсько-ленінської філософії, висвітлити природу його світогляд-

но-ідеологічної, революційно-перетворюючої і методологічної функцій.

Проте структура рецензованої книжки має й певні недоліки. Зокрема, соціально-історичні спільності людей розглядаються після аналізу рушійних сил і критеріїв історичного прогресу, перед проблемою влади і управління. Як нам здається, доцільніше це робити після з'ясування сутності суспільства як природноісторичного процесу, адже соціально-історичні спільності людей є елементами соціальної структури суспільства. Зауважимо, що на відміну від усіх інших підручників і навчальних посібників у рецензованій книжці зачіпається проблема сім'ї як така, що належить до історичного матеріалізму. Але, на жаль, такі соціально-історичні спільності, як рід, плем'я, народність, розглядаються побіжно (лише одна сторінка тексту). Не розкриті економічні основи цих спільностей, роль поділу праці в їх розвитку тощо.

Виклад матеріалістичного розуміння історії в книжці вдало поєднує теоретичну глибину, ґрунтовність і популярність з політичною гостротою. Це має велике значення для формування сталих політичних переконань і наукового світогляду. Автори широко пропагують теоретичну спадщину класиків марксизму-ленізму і найважливіші положення партійних документів. Вони зміло доносять до читачів сутність ленінських ідей, значення праць В. І. Леніна для розвитку матеріалістичного розуміння історії, для теоретичного пізнання і практичного перетворення суспільного життя.

Аналіз теоретичних проблем історичного матеріалізму автори постійно пов'язують з практикою комуністичного будівництва в нашій країні, зі світовим історичним процесом, з завданнями визвольної боротьби трудящих світу. Вони надають аргументованій критиці антинаукові тлумачення історичного процесу, розкривають класові і гносеологічні корені ідеалістичних і вульгарно-матеріалістичних соціологічних учень.

У перших двох розділах йдеться про сутність, основні етапи розвитку і недоліки домарксистської соціології, а також висвітлюється процес виникнення і розвитку історичного матеріалізму. Відзначимо, що в рецензованій праці ці питання розкриваються досить ґрунтовно, що дозволяє авторам розглядуваного посібника краще, порівняно з іншими, показати сутність перетворення у соціології, здійсненого основоположниками марксизму.

Гадаємо, автори мали рацію, подавши критичний аналіз сучасної буржуазної соціології не в кінці книжки, як це звичайно робиться, а в окремому параграфі на її початку. Правильно і те, що тут вони дають лише загальну, принципову характе-

¹ Головаха І., Стогній І. Про матеріалістичне розуміння історії. К., 1975, 204 с.

² Див.: «Вопросы философии», 1963, № 7, 12; 1964, №№ 8, 11; 1965, № 7; 1966, № 1; 1967, № 2.

ристинку класової і філософської сутності буржуазної соціології в цілому, а детальну критику конкретних буржуазних антинаукових соціологічних концепцій здійснюють паралельно з викладом матеріалістичного розуміння історії. Справді, недоцільно в навчальному посібнику такого роду зосереджувати увагу читача на буржуазній соціології як предметі спеціального інтересу.

У третьому розділі книжки визначається предмет марксистської соціології і сутність матеріалістичного розуміння історії. Тут розглядається співвідношення історичної необхідності і свідомої діяльності людей, свободи і необхідності, що дає можливість з самого початку розкрити світоглядне, практично-перетворююче значення матеріалістичного розуміння історії. При цьому автори викривають антинаукову сутність буржуазних (зокрема екзистенціалістських) концепцій свободи і необхідності, переконливо показують, що в практиці соціалістичного будівництва трудящі діють на основі свідомого використання історичної необхідності.

Визначення предмета і сутності історичного матеріалізму в рецензованій книжці точніше, ніж в інших посібниках, проте й тут можна зробити зауваження. Так, характеризуючи співвідношення діалектичного й історичного матеріалізму, автори повторюють формулу, вживану в усіх підручниках: «Історичний матеріалізм — це той самий діалектичний матеріалізм, поширений на суспільне життя як вищу форму руху матерії» (с. 62). Це твердження неправильне. По-перше, предмет історичного матеріалізму відрізняється від предмета діалектичного матеріалізму; по-друге, без історичного матеріалізму не існує діалектичного матеріалізму. Перший іманентний другому, а не є його «поширенням». Взагалі потрібно було ґрунтовніше розкрити взаємну детермінацію цих складових частин марксистсько-ленінської філософії.

Оскільки розвиток суспільства розглядається як природноісторичний процес, авторам належало показати його (суспільство) як біосоціальну систему, як певну сферу буття взагалі. Проте вони обминають питання про залежність суспільства від природи (дуже актуальне тепер), про роль географічного середовища і механізму самовідтворення людини як виду. Отже, проблема співвідношення природи і суспільства в книжці зовсім не дістала висвітлення.

Там, де йдеться про сутність способу виробництва матеріальних благ, автори пропонують цікаве тлумачення матеріальної природи продуктивних сил (с. 83). Але їхні структури, як і структура виробничих відносин, залишилися незрозумілими. Неповним є також і аналіз закономірностей розвитку матеріального виробництва, зокрема зовсім не згадується його основний закон — закон співвідношення (відповідності) продуктивних сил і виробничих відносин.

Взагалі, на нашу думку, увага авторів до окремих аспектів проблеми розвитку суспільства як природноісторичного процесу не завжди відповідає їх дійсній значущості. Наприклад, аналіз сутності, структури і закономірностей функціонування матеріального виробництва посідає три сторінки, а базис і надбудова — сім. До того ж, як в останньому випадку, автори іноді надто широко висвітлюють політичний аспект проблеми на шкоду філософському. Відзначимо побіжно, що ототожнення базису із «структурою суспільства» (с. 87, 88) викликає заперечення. В такому разі численні суспільні явища опиняються поза межами «структури суспільства», бо, згідно з авторським тлумаченням, вона охоплює його не цілком, а частково.

Раніше вже відзначалася доцільність того, що в книжці аналіз рушійних сил розвитку суспільства починається зі з'ясування ролі народних мас як суб'єкта історичного процесу. Проте категорію «народні маси» і питання про їхню роль в суспільному розвитку автори розглядають у відриві від категорії «особа», хоч і згадують про їх співвідносність (с. 106). У викладі проблеми особи автори, на жаль, не відходять від поширеної в навчальній літературі надто спрощеної схеми, за якою інтерпретується тільки роль видатної особи в історії. Проблемі особи як соціологічній (філософській) у цій схемі місце не відведене. Ми переконані, що вичерпно показати роль народних мас в історичному процесі можна тільки на основі соціологічного аналізу проблеми особи як «атома» суспільства. Варто було б також пов'язати розгляд сутності класів з проблемою соціальної структури суспільства, співвіднести їх з іншими елементами цієї структури. Викликає подив те, що в книжці немає спеціальної постановки і тлумачення такої важливої проблеми матеріалістичного розуміння історії, як проблема соціальної структури суспільства.

Заслужовує на схвалення запропоноване в книжці трактування проблеми влади, управління і політичної організації суспільства. Особливо вдалим є розгляд сутності і функцій держави, а також політичної організації радянського суспільства, перспектив їхнього розвитку. Єдине, що викликає заперечення, це безпідставне ототожнення влади, управління і організації суспільства. Остання охоплює значно ширше коло суспільних явищ і взаємодій, ніж влада чи управління. Слід було б розглянути проблему організації ширше, у загальносоціологічному аспекті, як всезагальний атрибут найвищої форми руху матерії — соціокультурної сфери буття.

Суспільна свідомість, її форми і функції в рецензованій книжці висвітлюються традиційно і більш стисло, ніж у деяких інших підручниках з історичного матеріалізму. Що ж до розкриття форм суспільної свідомості, маємо відзначити таке. Неправомірно об'єднуючи в одну форму сус-

пільної свідомості «політичні і правові погляди» (с. 167), автори спиняються тільки на змісті «політичної ідеології», між тим правосвідомість, ні навіть політичну свідомість з нею ототожнювати не можна. Остання не завжди наявна на рівні ідеології і не вичерпує (у загальносоціологічному розумінні) політичної свідомості. У книжці зовсім відсутній аналіз сутності і соціальних функцій правосвідомості як окремої форми суспільної свідомості. Вона ж виконує надзвичайно важливу регулятивну функцію в житті суспільства. Не можна погодитися і з неправомірним ототожненням емпіричного рівня свідомості, буденної свідомості з суспільною психологією (с. 167). З того тлумачення буденної свідомості, яке подибуємо в авторів, випливає, що до виникнення останньої свідомість людей зводилась до суспільної психології. Те саме, виходить, має і тепер

характеризувати велику масу людей, що не піднялися до теоретичного рівня свідомості.

Питання про роль ідей у розвитку суспільства в книжці розглядається без з'ясування того, якими факторами визначається перетворююча роль ідей.

Хочемо ще раз підкреслити, що в завершальному розділі добре показане значення матеріалістичного розуміння історії як загальнотеоретичної і методологічної основи практичної діяльності комуністичних партій, світового комуністичного руху.

На закінчення зазначимо, що автори в цілому успішно справилися із завданням, яке поставили перед собою. Їх книжка, безперечно, стане у пригоді тим, хто самостійно вивчає марксистсько-ленінську філософію, сприятиме її пропаганді серед трудящих.

В. Ф. БЕЗПАЛЬЧИЙ

Діалектико-матеріалістична методологія та пізнання законів еволюції

Розвиток сучасної біології істотно залежить від того, наскільки ефективними є її основні ідеї і методи, якими вона послуговується. Труднощі, пов'язані зі створенням загальнобіологічних теоретичних методів, спонукають учених щоразу звертатися до аналізу шляхів розвитку біологічного пізнання. Щодо цього значне місце посідає дослідження різних аспектів реалізації еволюційних ідей у теоріях еволюції органічного світу. Останнім часом у нашій філософській та біологічній літературі з'явилось чимало книжок, присвячених цій темі, зокрема монографія І. М. Смирнова «Еволюція живої природи як діалектичний процес»*.

Аргументуючи актуальність даної проблеми, автор цілком слушно підкреслює, що великий інтерес до питань теорії еволюції значною мірою визначається загальним поступом науки. З часом все чіткіше виявляється фундаментальний характер еволюційної теорії, її причетність до розв'язання майже всіх часткових проблем сучасного біологічного пізнання, її інтегративна функція щодо всього комплексу біологічних знань. Даліше вивчення законів еволюції живого, як зазначається у рецензованій праці, необхідне також і для розв'язання найзлогіднішої проблеми су-

часності — подолання небажаних наслідків екологічної кризи.

Підкреслюючи особливу роль біології в розв'язанні низки сучасних проблем, автор досить скептично ставиться до поширеної в сучасній літературі думки про настання «віку біології». Цей скепсис небезпідставний, бо сама біологія не подолала ще істотних утруднень, головним чином теоретичного і методологічного характеру, і тому не «доросла» до того, щоб стати лідером природознавства на сучасному етапі його розвитку.

Головну мету своєї праці І. М. Смирнов вбачає в тому, щоб «показати значення діалектико-матеріалістичної методології для розробки природничонаукових проблем, в даному випадку проблем еволюційної теорії» (с. 8).

Значне місце в книжці і займає розгляд теорії еволюції органічного світу під кутом зору марксистської теорії розвитку. Діалектико-матеріалістична теорія розвитку, що народилася в безперервній боротьбі між матеріалізмом та ідеалізмом, діалектикою та метафізикою, є основною методологічною підвалиною розв'язання проблеми розвитку живої природи. Особливо наочно це виявляється, як зазначає автор, в сучасній біогеоценології, де «втілюється новий підхід до органічного світу як єдиної і диференційованої системи біологічних об'єднань різних рівнів організації, що взаємодіють між собою та з ґрунтово-кліматичними умовами» (с. 15).

* Смирнов І. Н. Эволюция живой природы как диалектический процесс. М., 1975, 161 с.

Заслужують на увагу спроби І. М. Смирнова дещо деталізувати особливості понятійного апарата теорії еволюції, зокрема поняття «еволюція», «розвиток» і «революція». Цікавою, на наш погляд, є думка про те, що не слід ототожнювати поняття «еволюційне вчення» та «еволюційна ідея» (с. 27—30). Ці поняття, як справедливо зазначає автор, тотожні лише на перший погляд. Еволюційні ідеї властиві будь-якому історичному періоду розвитку науки та практики, зокрема коли ще не створилися умови, необхідні для формування еволюційної теорії. Еволюційні теорії та еволюційні вчення характеризують більш свідомий і організований етап розвитку біології.

Автор робить короткий екскурс в історію біології та філософії від Арістотеля до Дарвіна, розглядає становлення та генезис еволюційного вчення як цілісної теоретичної системи, головним завданням якої є «пояснення механізму виникнення життя та змінності реальних видів тварин і рослин, що населяють Землю» (с. 48).

У рецензованій праці наголошується, що в основу еволюційної теорії були покладені чинники мінливості (головним чином невизначеної) та спадковості, що дозволило Дарвіну виявити основні і рушійні сили еволюції та завдати нищівного удару механіцизму і ідеалізму в біології. Теорія еволюції виявила матеріалістичні закономірності розвитку живого, пояснила їх появу і послідовний розвиток з випадкових (невизначених) змін. Аналіз надзвичайно складного процесу добору, природного і штучного, що має як руйнівні, так і творчі функції, робить непотрібним «включення» надприродних та телеологічних чинників для осмислення процесу еволюції живого. Саме тому становлення теорії еволюції стало важливою зброєю в боротьбі проти ідеалізму.

Як основна загальнобіологічна теорія і як евристичний метод дослідження, що має надзвичайну ефективність, теорія еволюції не втратила своєї актуальності і нині, і саме ця обставина потребує її дальшого розвитку. Аналізуючи шляхи розвитку еволюційної теорії, автор виділяє як фундаментальну проблему чинників еволюції, навколо якої розгорнулася дискусія, що триває і тепер. У зв'язку з цим він піддає аргументованій критиці різні напрями неоламаркізму, від механоламаркізму (Г. Спенсер, К. Негеллі) до психоламаркізму (Е. Коп), що формально претендували і претендують на дальший розвиток дарвінізму.

Відзначається, що еволюційна теорія проникає в наш час майже у всі біологічні дисципліни, відіграючи тут організуючу і теоретизуючу роль. Сучасна теорія еволюції охоплює такі невластиві для класичної біології методи, як теорія ймовірностей, теорія ігор та моделювання, що значно посилює її інтегративну функцію.

Змінюється загальний стиль мислення, яким користується сучасна теорія еволю-

ції. І. М. Смирнов відзначає, що «нині дедалі частіше робляться спроби розглянути еволюційне вчення з позицій сучасної популяційної генетики, а також сформулювати основні поняття теорії еволюції на основі того нового, що було внесено в дарвінівську еволюційну теорію розвитком ряду інших розділів біології. Ці поняття повинні відобразити елементарні чинники та явища еволюційного процесу. Така конкретизація в описові еволюції допомагає наблизити цей розділ загальної біології до точних наук» (с. 70—71).

Виділяючи чотири головних «елементарних еволюційних чинників» (мутаційний процес, популяційні хвилі, ізоляція та природний добір), автор дає докладну характеристику кожному з них.

Значне місце у книжці відведено питанню про роль категорій матеріалістичної діалектики, зокрема одиничного та загального, зовнішнього та внутрішнього, дискретного і неперервного. Висновок про те, що «під час дослідження еволюції живої природи неможливо обійтися без категоріального апарата матеріалістичної діалектики» (с. 80), аргументується на всьому матеріалі розвитку теорії еволюції. В цьому зв'язку автор вказує на важливі методологічні настанови, зокрема про неправомірність необмеженої екстраполяції закономірностей еволюції живого, одержаних під час дослідження якогось одного рівня організації органічної матерії, на вивчення інших. Відомо, наприклад, що абсолютизація організованого рівня (ролі окремого організму в процесі еволюції) призвела багатьох еволюціоністів до хибних висновків. Автор також зазначає, що «якщо в галузі дослідження еволюції окремих видів досягнуто певних успіхів, то проблеми еволюції на рівні біосфери ще чекають свого розв'язання» (с. 82).

У монографії дається глибокий аналіз цілісності живих систем. Показується, що органічне ціле «складається не із зовнішньо координованих в часі і просторі частин: його характеризує функціональна взаємопов'язаність та взаємозалежність компонентів, кожний з яких є специфічним і виступає результатом внутрішнього диференціювання цілого» (с. 103). Цілісність постає в сучасній науці як результат дії певних процесів регуляції та саморегуляції, які становлять сутність кореляційних зв'язків. Тільки на ґрунті діалектичного матеріалізму, підкреслює І. М. Смирнов, можливе наукове розв'язання проблеми цілісності біологічних систем. Заглиблення в суть таких надзвичайно складних біологічних явищ, як кореляційні зв'язки між усіма без винятку складовими частинами органічної системи, взаємозв'язок генотипу та фенотипу, діалектика мінливості та спадковості тощо, потребує діалектичного мислення, яке реалізується в біології у різних напрямках дослідження, зокрема в еволюційному підході.

Особливе місце у книжці посідає висвітлення ролі ідей академіка І. І. Шмаль-

гаузена, зокрема його концепції стабілізуючого добору, яка суттєво поглиблює принцип історизму, що стоїть в центрі будь-якої побудови теорії еволюції. «Вплив стабілізуючого добору на вироблення регуляторних кореляцій,— зауважує автор,— є повним підтвердженням того, що теорія, як і описувані нею процеси, має цілісний характер, бо сприяє виявленню реально існуючих чинників еволюції та визначенню їх дійсного місця серед її надзвичайно суперечливих процесів» (с. 124—125).

Аналізові проблеми використання методів точних наук у вивченні еволюційного процесу присвячений останній розділ книжки. Значна кількість літератури щодо застосування математики та кібернетики в біологічному дослідженні створює ілюзію, що математизація сучасної біології йде повним ходом. Проте, як показує автор, це не так. Якщо і є окремі успіхи щодо цього, то вони стосуються лише деяких вузких, часткових біологічних проблем. Тому питання використання точних дисциплін в сучасній біології є актуальною методологічною проблемою. Її розв'язання залежить як від розвитку самої біології, так і розвитку точних наук в напрямі створення адекватних методів відображення специфіки живого. На сьогодні, вказує автор, ще немає такої математичної теорії, яка змогла б достатньо ефективно відобразити закономірності органічної еволюції. Роблячи короткий екскурс в історію застосування математики в біологічних дослідженнях, який починається з аналізу механічної моделі переміщення тварин, створеної в 1680 році італійським ученим Бореллі, аж до праць з математичної екології (А. Лотка, В. Вольтера та ін.), автор робить висновок, що розвиткові математизації біології перешкоджає відсутність «фундаментальних вихідних принципів математичної біологічної теорії» (с. 132). Зокрема, пише Смирнов, невіршенням є питання про статус математики в біології. В рецензованій монографії висувуються переконливі аргументи проти поширеного в літературі погляду, згідно з яким математизація біології повністю визначає її перетворення в теоретичну дисципліну. Математику не слід робити «папачею від усіх бід» (с. 133). Очевидно, основний шлях теоретизації — це розроблення методів самої біології.

З другого боку, біологія не може поки що достатньо підвищити свій теоретичний рівень за рахунок тільки власних методів дослідження. Тому включення сучасних методів математики та кібернетики в канву біологічного пізнання є одним із реальних шляхів до перетворення біології з описової в точну науку. Точкою дотику математики та кібернетики з біологією, на думку автора, має бути моделювання. При цьому зазначається, що методика моделю-

вання біологічних об'єктів значно відрізняється від методики моделювання об'єктів точних наук (хімії, фізики), що пояснюється також і складністю біологічних об'єктів. Саме тому моделювання в біології потребує «принципової методологічної переорієнтації» (с. 138), розробки специфічних підходів, адекватних пізнанню живого. Автор робить слушне зауваження, що кібернетика і математика є необхідними стимуляторами процесу перетворення біології в точну науку, але сама математизація не зможе розв'язати всі проблеми, які стоять перед сучасним біологічним дослідженням.

Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що у рецензованій монографії серйозно обговорюються найбільш актуальні та теоретично значущі питання поставленої теми. Однак можна висловити деякі побажання і зауваження щодо змісту книжки.

Насамперед треба було ґрунтовніше розглянути питання про спрямованість еволюції, можливі шляхи її реалізації. У праці говориться про місце і значення кібернетичного підходу у вивченні органічної еволюції. Проте така важлива проблема, як використання теорії інформації, лишається майже не порушеною.

Можна зробити деякі зауваження щодо структури та змісту монографії. Зокрема, не завжди чітко простежується логічний зв'язок окремих її розділів, наявні також стилістичні недоробки. Викликає сумнів протиставлення революційного стрибка, як докорінної зміни якісної структури явища та появи нової сутності і еволюційного стрибка, що характеризується появою нової якості в рамках старої сутності (с. 25). Під час аналізу еволюційного процесу в живій природі, який обов'язково включає зміни якості і зміни сутності, краще потрібна особлива точність у таких визначеннях.

Неповно розбирається питання про характер співвідношення організму й середовища. Очевидно, потребує істотних зауважень та уточнень характеристика ролі середовища лише як чинника, що діє в напрямі знищення організму й обмеження його репродуктивної функції (с. 54).

Недостатнім також є визначення функції біогеоценосу в процесі еволюції як основного регулятора еволюційного процесу (с. 146). Незрозумілим лишається в даному випадку значення популяційного мислення як основного в сучасній теорії еволюції.

Загалом рецензована праця містить не лише цікаву постановку багатьох методологічних питань сучасної теорії еволюції, але й спирається на багатий фактичний матеріал, що робить її корисною як для філософів, так і для біологів.

Н. П. ДЕПЕНЧУК, М. М. КИСЕЛЬОВ

Дослідження соціально-психологічних аспектів управління виробничим колективом

Успішне розв'язання завдань, пов'язаних з величезними перетвореннями в економіці, соціальних відносинах, духовній культурі, в усіх сферах життя розвинутого соціалістичного суспільства, потребує посиленої уваги до розробок проблем управління.

У Звіті ЦК КПРС XXV з'їзду партії наголошується, що в сучасних умовах комуністичного будівництва «вирішальною ланкою стає організація, тобто даліше вдосконалення управління економікою в найширшому розумінні слова»¹.

Автори рецензованої книжки* поставили перед собою завдання дослідити деякі питання соціально-психологічного аспекту проблеми управління виробничим колективом.

Як підкреслюється у книжці, «наукове дослідження функцій управління виробництвом передбачає вивчення всієї сукупності відносин між людьми у процесі виробництва, до товаришів по роботі і т. п. Досліджуючи питання технологічного управління, не можна забувати й про те, що в центрі систем управління перебувають людина і колективи людей, які є об'єктом і суб'єктом управління» (с. 4).

У книжці подано проблемний огляд нової літератури щодо визначення основних напрямів вивчення проблеми соціального управління в зв'язку із запровадженням нової системи планування, морального і матеріального стимулювання, з практикою планування соціального розвитку колективів. Автори виходять з того, що кожна соціальна галузь потребує наукового керівництва. А це вимагає всебічного «врахування керівниками тих якісних змін, які відбуваються в характері виробничих відносин соціалістичного суспільства під впливом динамічного розвитку комуністичного способу життя, глибоких наслідків науково-технічної революції» (с. 6).

Предметом дослідження обрано первинний виробничий колектив промислових підприємств, особливості якого з погляду принципів управління полягають у тому, що трудівники його мають безпосередній контакт між собою, а між керівником і виконавцями не існує проміжних ланок керівництва (бригада, зміна, дільниця, яку очолює майстер). Знання соціально-психологічної структури виробничого колективу і процесів, що спостерігаються в ньому, є обов'язковою умовою компетентного керівництва.

Розглядаючи колектив як об'єкт і суб'єкт

управління, автори монографії дають загальну характеристику виробничого колективу як осередка соціалістичного господарювання, з'ясовують сутність соціально-психологічних зв'язків і відносин, що існують у ньому. Значна увага приділяється викриттю антимарксистського апологетичного характеру буржуазних концепцій «групової взаємодії».

Поняття «колектив» є поняттям не лише виробничим, а й соціальним. Сутність соціалістичного трудового колективу, його принципова відмінність від функціонально подібних об'єднань людей у буржуазному суспільстві полягає в тому, що характер його визначається соціалістичними відносинами — відносинами товариського співробітництва і дружньої взаємодопомоги, принциповою єдністю особистих і суспільних інтересів людей (с. 15).

У книжці розбираються основні відмітні риси соціалістичних виробничих колективів. Підкреслюється, що управління за соціалізму «в широкому плані є відношенням членів колективу один до одного як рівноправних виробників, що виконують різні, але пов'язані між собою функції в рамках єдиного завдання. Дане відношення реалізується і через діяльність спеціальних осіб — керівників і організаторів, що мають виступати від імені держави та в інтересах колективу, і через діяльність спеціальних керівних служб та установ, і через участь членів колективу як у виконанні завдання, так і в його розробці» (с. 24). Така корінна особливість управління колективним виробництвом була визначена В. І. Леніним у відомому принципі демократичного централізму, що поєднує єдиначальність з широким розвитком активності мас.

Загальна характеристика соціально-психологічного аспекту керівництва у виробничому колективі подається головним чином на основі конкретного матеріалу з досвіду промислових підприємств УРСР та Ленінграда. При цьому розглядаються дані соціологів Інституту філософії АН УРСР про дослідження соціальної структури колективу локомотивного депо Київського відділку Південно-Західної залізниці, а також ціннісна орієнтація ефективності впливу засобів офіційного і неофіційного контролю.

Аналіз наведених даних свідчить про те, що соціалістичний трудовий колектив є ареною не лише виробничої, а й багатоманітної суспільно-політичної діяльності людей.

В сучасних умовах домогтися більших успіхів у всіх сферах життєдіяльності зможе тільки такий колектив, який ставить собі за мету не лише забезпечення безпе-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 65.

* Грищенко К. К., Сакада М. О. Колектив, керівник, управління. К., 1974, 160 с.

ребійного виробництва, а й виховання в кожного члена колективу комуністичного ставлення до праці. Розв'язання цих завдань значною мірою залежить від ролі керівника у робітничому колективі.

У монографії аналізується питання про соціальні функції керівника, про стиль і тип керівника, джерела та критерії його авторитету. Автори зосереджують увагу на тому, що система управління є одним із істотних чинників розвитку виробництва і значною мірою визначає технічний прогрес і вдосконалення організації виробництва. Нова система планування та економічного стимулювання суспільного виробництва внесла серйозні зміни не лише в організаційні методи управління соціалістичною промисловістю, у методи планування і господарювання, але й у сферу особистих відносин. Вона створила сприятливі умови для дальшого вдосконалення господарського управління і розвитку внутрішньокolleктивних відносин. Відображаючи об'єктивні закони суспільного розвитку, заходи партії викликають глибокі зміни у психології і поведінці людей, в їх ставленні до суспільної власності, праці, один до одного. Автори підкреслюють, що «дальше зростання продуктивної праці визначається вже не тільки досягненнями в галузі вдосконалення засобів праці, а й послідовним розвитком і вдосконаленням соціальних відносин людей. Соціальне управління включає і цілеспрямовану зміну людни як через зміну соціального середовища, в тому числі виробничого, так і через виховну, культурно-ідеологічну роботу партійних, громадських і господарських організацій» (с. 83—84). Це засвідчує, що ефективність управління пояснюється не винятковими здібностями однієї особи, керівника. Діяльність останнього не існує поза діяльністю колективу, проте вона повинна визначатися правильним співвідношенням його особистих і суспільних потреб та інтересів. Орієнтація на суспільні інтереси звичайно пов'язана зі здатністю керівника робити на людей емоційно-вольовий вплив, що виявляється в його громадській активності, здібності надихати, в умінні створювати творчу атмосферу праці.

Питання про природу авторитету і його впливу в особі керівника виробничого колективу висвітлюються в плані поєднання загальнотеоретичного і соціально-психологічного підходів до обраної теми. Основні положення роз'яснюють, що авторитет будь-якого керівника зумовлений як функцією, яку він здійснює, так і наявністю соціально значимих якостей його особистості. У керівникові колектив має вбачати як досвідченого спеціаліста, так і принципово-

го, вимогливого і водночас справедливого й доброзичливого товариша.

В книжці розглядається практичне значення соціологічного дослідження, що було проведено співробітниками Інституту філософії АН УРСР на одному з підприємств м. Києва на тему: «Бригадир і майстер очима робітника». Відповідність методів і стилю керівництва соціальним очікуванням членів колективу є однією з головних заporук набуття керівником статусу лідера виробничого колективу. У зв'язку з цим привертає увагу розгляд понять, що стосуються опису процесу офіційного керівництва і лідерства на рівні первинних контактних колективів (с. 119—120).

У центрі уваги авторів — аналіз тих досліджень, які були проведені під час вивчення соціальної структури колективів Львівського телевізійного заводу, Одеського швейного об'єднання ім. В. Воровського. К. К. Грищенко і М. О. Сакада цілком правильно стверджують, що завдання радянського керівника охоплюють «не тільки регулювання виробничих процесів, а й сферу духовного життя колективу. Політика і моральне виховання підлеглих, відповідальне ставлення до їх долі, справ і вчинків є невід'ємною функцією керівництва соціалістичним колективом» (с. 157).

Зазначимо окремі хибні рецензованої монографії. Праця значною мірою виграла б тоді, коли б автори зробили спробу показати на більш широкому матеріалі специфіку управлінської діяльності таких ланок керівництва, як майстер, начальник цеху, директор підприємства. На наш погляд, слід було б чіткіше вичленити типологію керівника залежно від характеру діяльності колективу, а також субординацію вимог, які ставляться до керівника на сучасному етапі розвитку соціалістичних виробничих відносин. Ці вимоги часто визначаються рівнем соціальної зрілості самого колективу, тенденцією його розвитку.

У книжці К. К. Грищенка і М. О. Сакади «Колектив, керівник, управління» ще недостатньо конкретно узагальнюється практичний досвід громадських організацій у вивченні ініціативні членів колективу в створенні оптимальної системи управління.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що в книжці ґрунтовно розкривається роль виробничого колективу за соціалізму, розглядаються основні риси оптимальних відносин керівника і підлеглих первинного виробничого колективу, подаються практичні рекомендації, що становлять певний науковий інтерес як для соціологів, так і для практиків.

П. Д. КОРАЛЬ, В. Д. ТИХОНЕНКО

Інтернаціональне і національне у світовій соціалістичній системі

У сучасну епоху, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, головною, вирішальною силою є світова соціалістична система. Її утворення докорінно змінило співвідношення сил на міжнародній арені. «Утворення і зміцнення світової соціалістичної системи,— зазначає Л. І. Брежнєв,— стало могутнім прискорювачем історичного прогресу, початок якому поклав Великий Жовтень. Відкрились нові перспективи для торжества соціалізму в усьому світі»¹.

Сила впливу світового соціалізму визначається передусім єдністю братніх соціалістичних країн. Значною мірою згуртування соціалістичної співдружності залежить від правильного співвідношення інтернаціонального і національного. Зважаючи на таку закономірність, багато радянських учених і їхніх колег із соціалістичних країн наполегливо досліджують проблеми єдності інтернаціонального і національного в житті соціалістичного суспільства, світової системи соціалізму. Цьому, зокрема, присвячена і книжка А. І. Доронченкова*.

Автор на великому фактичному матеріалі розглянув об'єктивне становище в системі виробничих відносин капіталізму. Як відзначав К. Маркс, звільнення праці являло собою не місцеву і не національну проблему, а соціальне завдання, яке охоплювало всі країни, де існує буржуазне суспільство. Мірою посилення всебічної залежності націй одна від одної, мірою інтернаціоналізації матеріального життя виник міжнародний пролетаріат, якому, незважаючи на всю багатоманітність національної культури і національних традицій, притаманні одні й ті самі інтереси.

Співвідношення інтернаціонального і національного простежується на найважливіших етапах становлення світової соціалістичної системи.

У монографії велика увага приділена аналізу національних особливостей у розвитку революційного процесу, досліджуються конкретно-історичні вияви соціально-економічної структури суспільства, з'ясовується ступінь політичної зрілості робітничого класу, міцність його союзу з трудящим селянством та іншими революційними силами, показується керівна роль марксистсько-ленінської партії у підготовці і здійсненні соціалістичної революції, аналізується фактор єдності всіх прогресивних сил суспільства, їхня готовність до рішучих класових битв, висвітлюється міжна-

родне становище країни та ін. (стор. 96). Розглянувши інтернаціональні і національні передумови здійснення соціалістичної революції, автор розкриває єдність цих сторін, яка досягається завдяки провідній ролі робітничого класу, що репрезентує звичайно всі нації і народності країни.

Аналіз показує, що, хоча об'єктивні умови суспільного життя зумовлюють збереження національно-специфічних рис класової боротьби, ця боротьба розвивається насамперед завдяки інтернаціональній єдності пролетаріату, що є провідним, визначальним фактором зміцнення національних загонів робітничого класу.

У книжці на великому фактичному матеріалі досліджується процес формування єдності інтернаціонального і національного у процесі побудови соціалізму в СРСР й інших країнах соціалістичної співдружності. Автор показує інтернаціональний характер соціалістичного будівництва, що виявляється передусім у великому міжнародному впливі соціалізму на світовий революційний процес і тому, що у боротьбі за соціалізм беруть участь усі загони міжнародного робітничого і комуністичного руху, і самий процес соціалістичного будівництва за своєю суттю визначається єдиними, спільними для всіх країн закономірностями, які були сформульовані, зокрема, на московській Нараді комуністичних і робітничих партій у 1957 р.

Революційні перетворення в нашій та інших соціалістичних державах розглядаються у монографії як багатоманітність форм переходу до соціалізму, формування національних держав пролетарської диктатури, як вияв єдності інтернаціонального і національного в житті народів. Підкреслюється, що конкретні вираження загальних закономірностей переходу до соціалізму і побудови розвинутого соціалізму не можуть бути абсолютно ідентичними у різних країнах. Наприклад, націоналізація промисловості, банків, транспорту, оптової торгівлі в СРСР була здійснена у вигляді експропріації на користь держави. У країнах народної демократії аналогічний процес відбувався дещо іншими шляхами. У книжці наводяться й інші приклади, на основі яких робиться висновок про те, що «комуністи не закликають до уніфікації конкретних політичних форм соціалістичного суспільства. Вони прекрасно розуміють, що національна своєрідність є таким же наслідком об'єктивного розвитку країн і народів, як і загальна інтернаціональна сутність соціалізму» (стор. 113).

Формування нової політичної організації, що відбувається в процесі соціалістичного будівництва, автор аналізує з погляду

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 3. К., 1972, с. 188.

* Доронченков А. И. Интернациональное и национальное в мировой социалистической системе. К., 1975, 246 с.

загального і особливого у політичній системі соціалізму, національній політиці марксистсько-ленінських партій. Він пропонує формулювання поняття політичної системи соціалізму, в яке введене положення про співвідношення інтернаціонального і національного. На основі творів класиків марксизму-ленінізму, партійних документів, аналізу фактів сучасної дійсності автор показує, в чому конкретно виявляється інтернаціональний і національний характер соціалістичної держави, як марксистсько-ленінські партії реалізують в національній політиці принципи пролетарського інтернаціоналізму.

А. І. Доронченков ретельно досліджує національні відносини, робить цікаву спробу типізації соціалістичних країн за їхнім національним складом, об'єднуючи їх у кілька груп. Перша включає країни переважно однонаціональні. Другу групу становлять держави, які мають значну кількість національних меншостей. До третьої залічені країни, де є дві національності, і до четвертої — багатовіціональні. У кожній із цих груп країн, підкреслюється в книжці, національна політика має певну специфіку, але водночас у їхньому житті простежуються загальні закономірні тенденції. Це становить об'єктивну основу інтенсивного обміну досвідом соціалістичного будівництва, розквіту і зближення соціалістичних націй. Так, у розв'язанні політико-правових і соціально-економічних завдань, розвитку національних відносин марксистсько-ленінські партії братніх країн неодноразово звертались до багатющого досвіду КПРС, Радянської держави.

У книжці показано, що становлення і розвиток соціалістичних націй органічно пов'язані з розвитком соціалістичних виробничих відносин. Соціалістичний спосіб виробництва зумовлює таку зміну соціальної сутності націй, коли буржуазія, як частина її, ліквідується, а робітничий клас стає провідним класом, класом, що визначає зміст нових національних відносин. Так створюється основа для зближення не тільки різних соціальних груп, але й національностей і народностей, що входять до складу соціалістичної нації. Цей об'єктивний процес скеровується національною політикою, що спрямована на забезпечення економічної, політичної і культурної рівності всіх націй, на подолання нерівномірності в розміщенні і розвитку продуктивних сил, яка склалася історично.

Розв'язання цих проблем, як слушно зазначає автор, має внутрішній і міжнародний аспект. Перший охоплює процес вирівнювання рівнів розвитку націй всередині держави, другий — аналогічні явища в межах світової соціалістичної системи.

Важливе місце у монографії посідає дослідження інтернаціонального і національного в економічному співробітництві соціалістичних країн. Інтернаціональною основою зближення народів соціалістичної

співдружності є соціалістична інтеграція, що виявляється як у політичній, так і в економічній сферах. У монографії доводиться, що сучасний етап міжнародного соціалістичного поділу праці породжує передумови міжнародної соціалістичної власності на засоби виробництва. Автор відзначає, що спільні індустріальні підприємства стануть міжнародною власністю тоді, коли соціалістичні держави будуть разом будувати їх, спільно управляти ними, разом визначати обсяг і технологію виробництва, реалізовувати продукцію, дбати за внутрішні виробничі нагромадження.

Однією з найактуальніших проблем сучасного етапу розвитку соціалістичного суспільства є інтернаціоналізація досвіду трудящих. Це питання спеціально розглядається у третьому розділі монографії. А. І. Доронченков показує, що у здійсненні соціалістичної інтеграції велике значення має усвідомлення трудящими важливості об'єднання зусиль, спрямованих на зміцнення могутності соціалістичного табору. Розуміючи це, буржуазні ідеологи всіляко намагаються посіяти розбрат між ними, зводять наклепи на міждержавні відносини нового, соціалістичного типу. Вони висувують різні концепції і «теорії», вдаються до ідеологічних диверсій. Про шляхи і методи викриття буржуазних фальсифікацій сутності і цілей соціалістичної інтеграції йдеться у четвертому розділі монографії «Захист завоювань соціалізму — інтернаціональній обов'язок трудящих світової соціалістичної системи».

Звичайно, у праці не все рівноцінне за змістом. Недостатня увага в ній приділена проблемі неантагоністичних суперечностей в рамках світової соціалістичної системи і питанню про умови їх подолання. Л. І. Брежнев підкреслював, що сьогоднішній світ соціалізму — це ще молодий, ростучий організм, що його розвиток, природно, іде через боротьбу нового зі старим, через розв'язання внутрішніх суперечностей. І одне з важливих завдань дослідників у галузі розвитку національних відносин полягає у вивченні основних виявів цих суперечностей, відшуканні шляхів їх розв'язання в дусі єдності корінних інтернаціональних і національних інтересів трудящих.

Автор монографії неодноразово звертається до аналізу змісту категорій, що він ними оперує у книжці. На жаль, це виходить у нього не завжди вдало. У прагненні поглибити і диференціювати категоріальний апарат досліджуваної проблеми він іноді вдається до надмірного абстрагування. Наприклад, видаються зайвими деякі міркування з приводу термінів і категорій, тому що вони відвертають увагу читача від основної суті співвідношення інтернаціонального і національного. Водночас у книжці, де фактично досліджуються закономірності становлення світової соціалістичної співдружності націй як нової

історичної спільності, немає теоретичного аналізу такої важливої категорії як «історична спільність людей».

Не дістала висвітлення і проблема співвідношення інтернаціонального і національного в духовному житті трудящих соціалістичного табору, а також питання про вплив міждержавного зближення соціалістичних країн на формування не тільки політичної, а й моральної єдності народів братніх країн.

У книжці відсутня прогностична спрямованість в аналізі шляхів і методів дальшого зміцнення єдності інтернаціонального і національного на завершальному етапі побудови розвинутого соціалізму в країнах соціалістичної співдружності.

Загалом же праця А. І. Доронченкова є позитивним внеском у розробку питання про розвиток інтернаціонального і національного за соціалізму.

С. М. КОМУНАРОВ

Корисний посібник з логіки*

За останні роки радянські і зарубіжні автори створили кілька навчальних посібників з сучасної формальної логіки. У цих працях ґрунтовно викладена теорія і техніка логічних числень і застосування її у математичних дисциплінах. Однак у підручниках з логіки мало приділяється уваги методологічним і філософським питанням, слабо висвітлюється неklasична логіка, лишається поза увагою такий напрям, як логіка науки, який певною мірою будується засобами сучасної формальної логіки. У навчальних посібниках із сучасної формальної логіки ще недостатньо враховуються і ті аспекти логічних курсів, які кінче потрібні для студентів гуманітарних факультетів вищих учбових закладів.

У праці В. М. Костюка «Логіка» по суті робиться перша спроба створення такого підручника, де логічна наука була б подана у ширшому плані. У ній викладається не тільки числення висловлювань і числення предикатів, а також семантика, теорія доведення і, що особливо важливо, вводиться новий розділ: «Логіка наукового пізнання і логіка норм». Якщо перші розділи праці В. М. Костюка присвячені теорії і техніці логічних числень, то в останньому розділі, за задумом автора, показується функціонування логічного апарата, його «робота» по конструюванню наукових знань і їх продукуванню.

Загалом структура навчального посібника В. М. Костюка цілком прийнятна. У ній накреслюється та схема викладу, за якою далі мають будуватися і розроблятися підручники з сучасної формальної логіки.

У книжці В. М. Костюка заслуговує на увагу сам виклад поставлених питань. В основному вони подані змістовно, переконливо і послідовно. Матеріал тут розгортається за принципом переходу від простого до складного. Так, розділи «Семан-

тика логіки предикатів» і «теорія доведення логіки предикатів» виступають як дальше поглиблення і розширення питань, розглянутих у розділах «Семантика пропозиційної логіки» і «Теорія доведення пропозиційної логіки».

В. М. Костюк чітко висвітлює такі загальноvizнані теми логічних курсів, як пропозиційне числення і числення предикатів. Тут, зокрема, звертають увагу ті методологічні міркування, які розвиває автор під час викладу проблеми розв'язності цих числень. «Розв'язність пропозиційного числення,— підкреслює В. М. Костюк,— свідчить про його тривіальність у такому розумінні: усі теореми цього числення можуть бути доведені автоматично, з допомогою жорстко фіксованої єдиної програми. Але вже числення предикатів нетривіальне в цьому значенні. І саме з числення предикатів починається справжня логіка» (с. 29). Це положення має певний сенс.

Справді, логіку не можна зводити до таких процедур, за якими доведення будуються автоматично. Логіка передбачає творчий момент. Сама проблема розв'язності, наприклад, у численні предикатів не може бути подана єдиним способом встановлення довідності чи недовідності для усіх предикатних формул. «Проблеми, що виникли у зв'язку з цим,— відзначає автор,— мають як загальнологічний, так і філософський характер, вони перешкоджають уявленню людського пізнання у вигляді якоїсь механічної процедури» (с. 64).

У книжці В. М. Костюка немає складних формальних доведень. Із усіх відомих доведень теорем, наприклад, теореми дедукції чи повноти автором були підібрані найпростіші. В цьому контексті аналізуються і самі теореми. В. М. Костюк, зокрема, показує, що теорема дедукції у відповідному значенні виступає однією із форм зв'язку аксіоматичної і неаксіоматичної побудови логічних числень (с. 24).

Незважаючи на малий обсяг книжки, автору вдалося досить ґрунтовно висвітлити

* Костюк В. Н. Логика. Киев — Одеса, 1975, 112 с.

теорію доведення, проаналізувати способи доведенень не тільки в аксіоматичному формулюванні логічних числень, а й у таких формах їх викладу, як природний вивід і метод аналітичних таблиць. При цьому досить чітко визначається специфіка кожної з указаних формулювань. У праці В. М. Костюка показується, що «на відміну від правил виводу аксіоматичного числення, які застосовуються тільки для виведення доведених положень із доведених, у природному виводі правило виводу може бути застосоване до будь-якого речення» (с. 31). Але оскільки речення вивідне із недоведеного положення ще не доведене, то в природному виводі передбачається процедура виключення використовуваних припущень (недоведених речень). Це здійснюється, на думку автора, двома правилами: правилом введення імплікації і правилом введення заперечення, з якими у свою чергу пов'язується встановлення відмінності прямого і непрямого доведення.

Нетривіально автор розглядає питання про побудову логічних числень (і зокрема доведень) у формі аналітичних таблиць. У книжці показується, як з допомогою цих таблиць визначаються значення істинності окремих компонентів складної формули в ситуаціях, коли істинність усіх формул уже відома. Аналітичні таблиці можна використати, щоб виявити правильність чи неправильність міркувань, а також, щоб встановити, чи є будь-яка формула наслідком даної скінченної множини формул; вони цілком зручні для доведення теорем про несуперечливість і повноту пропозиційного числення.

В аналізі проблем логіки наукового пізнання заслуговує на увагу розгляд гіпотетико-дедуктивного методу як однієї із простих схем застосування логіки до вивчення розвитку науки. Тут ґрунтовно аналізується положення: «хитрість наслідку заперечує гіпотезу, і істинність наслідку не гарантує її істинності» (с. 85). Усе це пов'язується з ідеєю вирішальних експериментів у науці.

У книжці В. М. Костюка показано, що в рамках гіпотетико-дедуктивного методу здійснюються такі важливі наукові процедури, як пояснення і передбачення. Аналізується логічна структура цих процедур (методів) і встановлюється, що їх схожість цілком умовна.

Оригінально автор викладає теорію індуктивного міркування та індуктивну логіку. Порівнюючи особливості схем індукції з формами дедукції, він відзначає, що індуктивні міркування на відміну від дедуктивних не можна розглядати як логічне виведення. Це пов'язане, на думку автора, з тим, що в індуктивних міркуваннях не виділяються посилки і висновки за ознакою переносу істинності від вихідних положень до похідних. Місце посилки в

них займають свідчення, а місце висновку — емпірична гіпотеза (с. 89). Основними поняттями індуктивного міркування виступають «підтвердження» і «прийняття», що характеризують обґрунтованість гіпотези. В результаті цього аналізу автор приходить до такого: «Висновок приймається тому, що він слідує із посилки і посилки істинні, а гіпотеза приймається тому, що вона більш обґрунтована даним свідченням, ніж альтернативні гіпотези» (с. 91). Така постановка питання є новою і продуктивною, хоча потребує дальшого обґрунтування.

У рецензованій праці є певні недоробки, пов'язані з неточністю окремих формулювань і недостатнім висвітленням змістової сторони деяких логічних проблем. Наприклад, у книжці не проаналізовані такі важливі категорії логіки, як «поняття», «судження». Дуже поверхово розглянуті закони логіки, хоча, на думку автора, вони «відіграють особливу роль в історичній традиції, а також у внутрішній побудові самої логіки» (с. 12).

Для повноти визначення предмета сучасної формальної логіки слід проаналізувати її відношення до діалектичної логіки. До речі, це передбачається програмою з логіки, виданої МВССО в 1972 р. Нам здається, що автор дає вузьке визначення логіки наукового пізнання як результату застосування сучасної формальної логіки до вивчення процесу пізнання. Логіка науки є не просто результатом застосування формального апарата до вивчення процесу пізнання, але й виражає деякі загальні принципи, закономірності і форми побудови наукових знань. Це не тільки інструмент, що зовні належить до наукового знання, але і його певна змістова сторона.

У рецензованій праці є неточності, друкарські помилки. Так, замість терміна «теорема дедукції» говориться про «теорію дедукції» (параграф 2, с. 22). На цій же сторінці подається неправильний запис формули.

Відомо, що традиційна логіка налічує 19 правильних модусів. На с. 70—71 у автора виходить, що в традиційній логіці 24, а не 19 правильних модусів. Очевидно, що в навчальних посібниках з сучасної формальної логіки слід ширше використовувати філософський аналіз поставлених питань, більшою мірою враховувати специфіку гуманітарних факультетів, де для студентів читається курс логіки.

Загалом книжка «Логіка» В. М. Костюка написана цікаво і творчо. Читач (і насамперед студент) знайде в ній багато важливих узагальнень, висновків. Вона є потрібним і корисним посібником для вивчення сучасної логіки.

В. Т. ПАВЛОВ, І. С. СЕМЕНОВ

Діалектико-матеріалістична філософія — методологічна основа сучасної науки

Наприкінці 1975 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулася республіканська науково-теоретична конференція на тему «Діалектико-матеріалістична філософія — методологічна основа сучасної науки», організована Міністерством вищої і спеціальної середньої освіти УРСР, філософським факультетом університету та Інститутом філософії АН УРСР.

У роботі конференції взяли участь філософи, природознавці, суспільствознавці, викладачі вузів України, учбових і наукових центрів Москви, Ленінграда, Мінська, Талліна. Працювало чотири секції: діалектичний і історичний матеріалізм як філософська теорія і метод пізнання; діалектико-матеріалістична філософія — методологія сучасного суспільствознавства; діалектико-матеріалістична філософія — методологія сучасного природознавства; діалектико-матеріалістична філософія і розвиток технічних наук в умовах сучасної науково-технічної революції. На конференції було заслухано 25 доповідей і 89 повідомлень.

Ректор Київського державного університету, член-кореспондент АН УРСР М. І. Білий підкреслив велике значення марксистсько-ленінської філософії в розвитку наукового пізнання, у формуванні комуністичного світогляду радянських людей, важливість діалектико-матеріалістичної методології в осмисленні практики комуністичного будівництва і досягнень науково-технічної революції, поєднання науково-технічних здобутків з перевагами соціалістичного господарювання.

У доповіді директора Інституту філософії АН УРСР члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука «Матеріалістична діалектика як метод суспільного пізнання» йшлося про місце матеріалістичної діалектики в загальній системі марксистсько-ленінської філософії як методології наукового пізнання, а також про методологічну функцію законів і категорій матеріалістичної діалектики в суспільно-історичному пізнанні. Зауважуючи, що діалектичний матеріалізм становить філософський метод пізнання, доповідач розкрив необхідність цілісного підходу до марксистсько-ленінської філософії у визначенні її світоглядної і методологічної функцій, акцентував увагу на розширенні і поглибленні досліджень діалектики су-

спільних процесів у загальному комплексі розвитку діалектичного матеріалізму як цілісної філософської теорії, включаючи і розвиток діалектичної логіки, яка як методологія суспільного пізнання історично складалася як логіка «Капіталу» К. Маркса. В зв'язку з цим потребує всебічного дослідження питання про єдність і внутрішній зв'язок діалектичного матеріалізму з матеріалістичним розумінням історії. В. І. Шинкарук спинився на основних етапах історичного становлення марксистської філософії. Зв'язок матеріалізму і діалектики генетично опосередкований загальнофілософським і світоглядним змістом історичного матеріалізму, який є загальносоціологічною теорією.

Діалектичний матеріалізм як єдино можлива основа наукового світорозуміння синтезує знання про природу і суспільство, акумулює в системі категорій всю суспільно-історичну практику і виступає щодо історичного матеріалізму загальнофілософською методологією. Категорії матеріалістичної діалектики здійснюють своєрідне «перенесення» знання всезагального на пізнання особливого. Останнє в суспільно-історичному розвитку має різні ступені загальності. Доповідач розрізняє такі об'єкти суспільно-історичного пізнання: суспільство в єдності його матеріального і духовного життя; сучасний суспільно-історичний розвиток як процес революційного переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму в окремих країнах і у всесвітньому масштабі (закономірності цього процесу вивчає науковий комунізм); історія людського суспільства як розгортання конкретно-історичних явищ у часі, як історія різних народів і країн; різні сфери та інститути суспільного життя, форми суспільних відносин і суспільної свідомості, взяті в їх відносній самостійності (це — предмет вивчення конкретних суспільних і гуманітарних наук). У вивченні цих об'єктів матеріалістична діалектика виконує свою методологічну функцію як через категорії історичного матеріалізму, так і безпосередньо, через спеціальну методологію і категоріальний апарат цих наук.

Питанням марксистсько-ленінської партійності філософії і боротьби ідей в сучасній науці присвятив свою доповідь проф. М. В. Дученко (Київ). Наука

як соціальний інститут, підкреслив він, є моментом реалізації певного способу виробництва, опосередкована соціально-економічними відносинами, а тому визначається характером суспільно-економічного базису виробництва. Тому принцип партійності є необхідним для наукової діяльності. Доповідач розкрив цей принцип у його філософсько-гносеологічному і соціально-ідеологічному аспектах. Реалізуючись у діалектико-матеріалістичних принципах наукового пізнання, в послідовному проведенні лінії матеріалізму, марксистсько-ленінський принцип партійності спрямовує пізнання до найбільш адекватного відображення об'єктивної реальності і збігається з науковим підходом до дійсності. В соціально-ідеологічному плані партійність означає відкрите і свідоме служіння науки інтересам трудящих. Характеризуючи різні аспекти вияву партійності, доповідач підкреслив важливість вивчення зв'язку між її філософсько-гносеологічною і соціально-ідеологічною сторонами, наголосив на актуальності подальшої розробки філософами-марксистами питання про комуністичну партійність та її роль у боротьбі з буржуазною ідеологією.

На значенні діалектико-матеріалістичного аналізу революції в природознавстві спинився у своїй доповіді професор П. С. Дишлевий (Київ). Виходячи з положень Ф. Енгельса і В. І. Леніна про характер природничонаукових революцій, доповідач показав, що сутність об'єкта розкривається не лише за допомогою принципів теорії, але і на основі тих теоретичних передпосилок, на яких будується теорія. Тому основним змістом революцій у природознавстві є не лише зміна самих фундаментальних теорій, а й принципова перебудова теоретичних передпосилок. П. С. Дишлевий відрізняє такі головні елементи теоретичних передпосилок природничонаукового пізнання: філософські принципи і категорії, що становлять змістовий логічний каркас і методологічну основу природничонаукового пізнання; «мова спостереження» певної теоретичної системи; засоби логічного оперування ідеалізованими об'єктами і засоби математичної формалізації, панівні на даному етапі розвитку природознавства; природничонаукова картина світу, включаючи фундаментальні поняття і теорії; принципи опису як система методологічних установок і спосіб опису знання з інших галузей (зокрема — суспільствознавства), які створюють загальний інтелектуальний фон, що впливає через систему ціннісних установок на зміст природничонаукового пізнання.

У доповіді професора М. Е. Омеляновського (Москва) «Філософська боротьба ідей навколо проблеми об'єктивного і суб'єктивного в сучасній науці» підкреслено, що тільки на основі матеріалістичної діалектики можливе правильне розуміння тих революційних перетворень, які відбуваються в сучасній науці, зокрема у фізиці. Нехтування діалектикою не

дозволяє адекватно зрозуміти процес зміни фундаментальних понять фізики і народження нових теорій. На аналізі поглядів В. Гейзенберга доповідач показав, що нехтування об'єктивним змістом фундаментальних понять квантової теорії призводить до суб'єктивістського розуміння її принципів, залишає поза увагою діалектику зміни фундаментальних понять квантової механіки. М. Е. Омеляновський дав змістовий аналіз тих фундаментальних перетворень, які відбуваються в сучасній фізиці.

Робота секції «Діалектичний і історичний матеріалізм як філософська теорія і метод пізнання» присвячувалась актуальним питанням діалектичного та історичного матеріалізму. Особлива увага була приділена висвітленню методологічних аспектів марксистсько-ленінської філософії, закономірностей її функціонування як методу наукового пізнання. У виступах і повідомленнях розкривалася методологічна роль діалектико-матеріалістичної філософії, теоретико-пізнавальне значення її основних принципів і категорій. Промовці піддали гострій критиці різні напрями сучасної буржуазної філософії, що ідеалістично перекручують характер наукового пізнання. Зокрема, І. В. Бичко (Київ) показав, що буржуазні філософи намагаються спотворити діалектичний метод, надати йому ірраціоналістичного тлумачення і, отже, позбавити його значення як теоретичного методу сучасної науки. Він спинився на фальсифікованій «діалектиці» Сартра, довівши її ненауковий, обмежений характер.

Професор М. В. Попович (Київ) («Проблеми логіки і методології емпіричного знання») піддав критичному аналізу традиційне в позитивізмі уявлення про те, що наукові теорії складаються з двох частин: логіко-математичної, яка має силу доведення, і фактичної частини, що має ілюстративне значення. Такий поділ, на думку М. В. Поповича, неправильний, оскільки процес логічного виведення — активний процес пізнання, який включає постановку питань і пошуки можливих відповідей. Він нездійснимий без звернення до фактів. Обгрунтовуючи таке розуміння процесу теоретичного виведення, доповідач запропонував поняття «семантична інформація», суть якого полягає в тому, що два твердження мають той самий теоретичний зміст, несуть у собі одну й ту ж «семантичну інформацію», якщо вони однаково впливають на вірогідність можливої відповіді (гіпотези). Отже, факти виступають не тільки як аргументи в процесі доведення (вони впливають на вибір відповіді), але й регулюють зміст теоретичних термінів. Принцип спостережності в цьому разі виявляє нове, дуже важливе для теоретичних побудов значення.

Одній з актуальних логіко-методологічних проблем, що висуваються бурхливим розвитком наукового пізнання, була присвячена доповідь Л. Б. Баженова (Мос-

ква) «Діалектико-матеріалістичний аналіз причинності». Розвиток науки постійно розкриває нові й нові закономірності об'єктивного світу, що сприяє розширенню змісту традиційних понять. Критикуючи безпідставність ототожнення поняття причинності з традиційними схемами причинного зв'язку (схема породження і схема однозначної залежності), доповідач наголосив на необхідності збереження фундаментальних понять науки (і, зокрема, поняття причинності). Водночас, твердив Л. Б. Баженов, треба враховувати зміну їхнього змісту, що відбувається з прогресом пізнання.

У виступах Ф. М. Канака (Київ), М. А. Маковського (Харків), Б. В. Плесьського (Одеса) та ін. підкреслювалось важливе методологічне значення марксистсько-ленінської філософії для сучасної науки.

Велика увага приділялася з'ясуванню методологічної ролі окремих принципів і категорій матеріалістичної діалектики, висвітленню їх теоретичного значення для природничих і суспільних наук. Про місце діалектичного принципу сходження від абстрактного до конкретного в сучасному природознавстві йшлося у виступі В. О. Чумака (Донецьк). В. І. Передерій (Чернівці) розглянув питання про методологічні функції діалектико-матеріалістичного принципу детермінізму. Проблема застосування основних принципів діалектики в науковому пізнанні (принцип зміни, принцип зв'язку і принцип розвитку) була предметом виступу В. П. Лисого (Львів). Про методологічні функції діалектичного принципу суперечності йшлося у повідомленні В. І. Гусева (Київ).

Теоретико-пізнавальні проблеми, що висувуються сучасним науковим пізнанням, були предметом філософського аналізу у виступах І. З. Цехмістра (Харків), В. Ю. Даваца (Київ), Х. П. Самардинського (Нижин), І. П. Проценка (Чернівці), В. Н. Порус (Москва), В. В. Романенко (Чернівці), О. О. Закардонця (Київ), Л. І. Бондаренко (Харків).

Про наукову революцію у фізиці і астрономії мовили у своїх виступах В. В. Казюгинський (Москва) і Ю. М. Ломсадзе (Ужгород), М. О. Тарасенко (Київ), В. М. Найдиш (Київ). В обговоренні цих проблем взяли участь Ю. І. Серов (Москва), Л. Б. Баженов (Москва).

Проблеми творчого застосування діалектичного та історичного матеріалізму в суспільствознавстві, конкретного взаємозв'язку історичного матеріалізму з іншими суспільними науками стояли в центрі уваги роботи секції «Діалектико-матеріалістична філософія — методологія сучасного суспільствознавства» (керівники — проф. О. Я. Лисенко, проф. М. В. Дученко). У виступах підкреслювалося, що історичний матеріалізм як загальна соціологічна теорія і методологічна основа суспіль-

них наук може ефективно виконувати свої функції за умови цілісного підходу до суспільствознавства, систематичної розробки його частин. Проблемі дослідження об'єктивної діалектики комуністичної формації присвятив свій виступ В. М. Шевченко (м. Москва). На думку доповідача, матеріалістична діалектика і історичний матеріалізм органічно пов'язані. Історичний матеріалізм поєднує об'єктивний зміст діалектичних законів і багатство фактичних даних, що характеризують різні сторони соціальної дійсності. Тому подальший розвиток матеріалістичної діалектики як науки, ефективність її застосування в суспільних науках залежить від аналізу конкретного механізму взаємозв'язку історичного матеріалізму з іншими соціологічними дисциплінами. На методологічних питаннях викладення історії КПРС, наукового комунізму, політичної економії спинився у своєму виступі С. М. Жданов (Київ).

Проблемі системного дослідження суспільних явищ присвятила свою доповідь Г. І. Горак (Київ). Системна природа суспільства, на думку доповідачки, знаходить своє відображення в історичних формах єдності суспільствознавства і ґрунтується на матеріалістичному розумінні історії. В доповіді розглядалися принципи, на основі яких відбувається виділення елементів системи суспільних наук: 1. Предметно-об'єктний принцип, згідно з яким суспільствознавство диференціюється відповідно до досліджуваних сторін суспільного життя. 2. Функціональний принцип, за допомогою якого окремі сторони суспільствознавства співвідносяться з потребами суспільної практики. 3. Принцип загальності, в межах якого різні рівні загальності суспільних наук взаємодоповнюють один одного.

Про місце конкретно-соціальних досліджень в структурі суспільствознавства йшлося в доповіді О. О. Якуби (Харків). Виділяючи певні структурні елементи соціологічної науки (історичний матеріалізм, спеціальні соціальні теорії, конкретно-соціологічні дослідження), доповідачка акцентувала увагу на тому, що всі частини системи соціального знання необхідно доповнюють одна одну. Аналізу структури методології соціальної науки, її зв'язку з практикою присвятили свої доповіді М. В. Захарченко (Київ), М. Г. Кириченко (Київ), А. А. Сетов (Дніпродзержинськ), Г. П. Шляхтич (Київ) і М. В. Губай (Київ).

Проблемі творчого застосування діалектичного методу в політекономічних дослідженнях присвятив свою доповідь І. С. Ястремський (Київ). Серед основних проблем, які потребують діалектико-матеріалістичного осмислення, доповідач виділив питання про системне дослідження виробничих відносин. На важливість цього питання вказали також В. Є. Хмелько (Київ), К. О. Боброва (Донецьк). Різні аспекти взаємозв'язку суспільства і

особи були розглянуті у виступах М. М. Морозова (Донецьк), Г. Ф. Постриганя (Київ), Т. І. Беленко (Дрогобич). На необхідності вивчення соціальної детермінації розвитку особистості наголосив у своєму виступі О. Я. Лисенко (Київ). Доповідач піддав критиці буржуазні філософські концепції так званої біологічної детермінації розвитку особистості, вказав на визначальну роль суспільних умов у розвитку особи. Аналізу соціальної зумовленості наукової діяльності присвятили свої виступи В. Д. Білогуб (Київ), Причепій Є. М. (Київ).

На третій секції — «Діалектико-матеріалістична філософія — методологія сучасного природознавства» були заслухані доповіді і повідомлення, присвячені дослідженню методологічних функцій марксистсько-ленінської філософії у природознавстві і математиці, розкриттю механізму їх взаємодії, органічного зв'язку методології і світогляду.

Про тісний зв'язок методології та ідеологічної боротьби йшлося у виступі Г. Г. Вдовиченка (Київ). Як підкреслив доповідач, розвиток сучасної науки спричиняє зростання ролі методології у науковому дослідженні. Проникнення у сучасну науку діалектичного матеріалізму є виявленням дії об'єктивних законів розвитку науки. У багатьох працях, виданих останніми роками, представники різних течій і шкіл сучасної буржуазної філософії як одне із завдань ставлять послаблення впливу матеріалістичної діалектики на світогляд науковців. Тому розкриття значення проблем методології в ідеологічній боротьбі, зв'язку методології, світогляду і ідеології є одним із актуальних завдань, що стоять перед марксистсько-ленінською філософією.

Проблемі інтеграції наукового знання присвятила свою промову Н. Т. Костюк (Київ). На її думку, як інтегратори виступають різні фундаментальні і комплексні науки. Але загальним і постійно діючим інтегруючим фактором, який об'єднує усе наукове знання у цілісну систему — у методологічному, логічному і світоглядному розумінні — є марксистська філософія. Деякі аспекти впливу науково-технічної революції на розвиток конкретних наук відзначили М. І. Кованцов (Київ), В. В. Данилов (Київ), В. М. Костєв (Київ).

У виступах Н. М. Гончаренко (Київ), Г. Г. Шевченка (Ужгород), Л. В. Озадовської (Київ), Л. М. Приतिकіна (Дніпропетровськ), В. В. Кизима (Київ), В. Г. Купрій (Ленінград), Е. П. Семенюка (Львів), М. І. Жукова (Мінськ), О. Я. Мороза (Київ) висвітлювалася методологічна роль марксистсько-ленінської філософії. Про методологічне значення категорій і принципів діалектичного матеріалізму, їх застосування в аналізі фізичного пізнання йшлося у виступах О. З. Жмудського (Київ), І. Я. Грановського (Донецьк), В. І. Куз-

нецова (Київ), С. С. Воронкова (Астрахань), Л. М. Гутнера (Ленінград), О. І. Кравченка (Київ), С. М. Яковлевої (Миколаїв), Д. Т. Кривенко (Москва), А. Д. Габараєва (Москва). Значне місце у роботі секції посіло обговорення методологічних проблем сучасної фізики. У своєму виступі Ю. Б. Молчанов (Москва) «Принцип причинності і проблема надсвітлових швидкостей» обґрунтовував неможливість порушення принципу причинності при переміщенні частинок із надсвітловими швидкостями. В. Е. Казютинський (Москва) спинився на співвідношенні досвіду і теорії в астрономічних дослідженнях. Методологічне значення принципу відображення у науковому пізнанні було предметом виступу А. М. Клевцова (Київ).

Значну увагу на секції було приділено методологічним проблемам сучасної біології. Н. П. Депенчук у доповіді «Методологічні проблеми теоретичної біології» висловила міркування щодо врахування специфіки об'єкта біології під час розгляду проблем її теоретизації. Думка, що за стилем мислення біологія дедалі більше наближається до точних наук, дістала свій дальший розвиток у виступах Д. А. Микитенка (Київ), В. І. Тищенко (Москва), О. Г. Гавриш (Харків), Г. Д. Дроздової (Біла Церква).

Методологічні проблеми розвитку математики, проникнення математичних методів у сучасну науку були розглянуті у виступах О. О. Подлішевського (Таллін), Б. В. Пясковського (Київ), Т. О. Косорукової (Мінськ), В. П. Бакуменко (Київ), Н. П. Бобкової (Харків). В. Т. Павлов зробив гносеологічний аналіз розвитку аксіоматичних уявлень, показав їх методологічну роль для розвитку сучасної науки. Про використання досвіду аксіоматичних побудов у фізиці та інших науках розповів В. Н. Редьлін), Б. В. Пясковського (Київ), звернувши увагу на необхідність методологічного аналізу внутрішніх законів розвитку математики. У своєму виступі «Діалектика у методології математики» В. С. Лук'янець (Київ) підкреслив, що формальнологічний спосіб мислення не є унікальним ні у самій математиці, ні у її методології. Процес формування концептуальної основи математики по суті є діалектичним. Тому конче потрібні дальші дослідження логіки генезису і розвитку математичного знання.

Робота четвертої секції «Діалектико-матеріалістична філософія і розвиток технічних наук в умовах сучасної науково-технічної революції» була присвячена розкриттю актуальних методологічних проблем технічних наук, науково-технічної революції, критиці сучасних буржуазних і соціологічних концепцій з питань розвитку техніки.

Методологічні питання прогнозування соціальних наслідків науково-технічної ре-

волюції розглядав В. І. Войтко. Відзначаючи необхідність дослідження антропотехнічного комплексу «людина — ЕОМ — середовище», доповідач особливо підкреслив важливість системного, комплексного підходу до розробки методологічних проблем прогнозування соціальних наслідків науково-технічної революції.

Принципи і напрями удосконалення організації наукової праці обговорювалися у виступах С. Н. Домашевського (Київ), В. В. Альохіна (Донецьк), А. Г. Мартинюка (Київ), Н. П. Бартув (Дніпропетровськ) та ін. Г. М. Добров (Київ) у доповіді «Методологія управління якістю процесів і результатів наукової діяльності» вказав на необхідність розробки критеріїв оцінки наукової праці, здійснення контролю за її якістю на всіх етапах дослідження поставлених проблем. Посилення ефективності наукової творчості потребує, підкреслив доповідач, виявлення тих діалектико-логічних механізмів, що приводять до відкриття. Цій проблемі були присвячені і виступи інших учасників секції: Н. Н. Ржецького, А. О. Рахманова (Київ), А. Ю. Цофнаса (Одеса), О. О. Бандури (Київ), Н. Н. Сауко. У доповіді Н. Г. Абрамової (Москва) показана методологічна роль понять «організація» і «управління» у сучасній науці, даний аналіз так званого кібернетичного редукціонізму, який потребує встановлення точних меж свого застосування у різних галузях. Актуальним питанням зв'язку науково-технічної революції із розвитком сучасної науки був присвячений виступ В. М. Костева (Київ), який відзначав детермінацію структур наукового знання характером науково-технічної революції. Методологічні проблеми побудови єдиної системи науки розглянув

В. С. Лутай (Київ). Він зробив спробу обґрунтувати думку про те, що принципи створення єдиної системи наук мають бути найбільш загальні закономірності співвідношення форм матерії, що рухається, і закономірності взаємозв'язку основних форм людської діяльності.

Питання комплексного дослідження інтеграції природничонаукового і суспільного знання у розвитку техніки були предметом аналізу В. В. Косолапова (Київ). Доповідач підкреслив величезну вагу політичних факторів у визначенні і спрямованості науково-технічних проблем, в оцінці соціальних наслідків упровадження технічних систем. Методологічні принципи і джерела інтеграційних процесів розкрили Ю. Г. Кикець (Тернопіль), Л. В. Бондаренко (Херсон). Значення суспільних потреб у формуванні нових технічних наук підкреслила А. Ф. Чеботарьова (Москва). У повідомленні В. І. Кобзаря (Ленінград) висвітлювалися наслідки науково-технічної діяльності, її вплив на природу і суспільство. Питанням мобільності моральної свідомості особи був присвячений виступ І. Ф. Надольного (Київ).

Із критикою буржуазних концепцій науково-технічного прогресу, аналізом проблем ідеологічної боротьби в умовах НТР виступили Л. І. Бондаренко (Херсон), М. Л. Култаєва (Харків), А. К. Бичко (Київ).

На прикінцевому пленарному засіданні учасники конференції ухвалили ряд рекомендацій щодо нових напрямів і аспектів дослідження діалектико-матеріалістичної філософії як наукової методології сучасної науки.

В. І. ГУСЄВ, В. Ф. ШЕВЦОВ

Тематика публікацій журналу

Пропонуємо орієнтовну тематику досліджень і публікацій з актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії в світлі рішень XXV з'їзду КПРС

XXV з'їзд КПРС і філософські проблеми формування комуністичного світогляду
Діалектичний і історичний матеріалізм — теоретична основа комуністичного світогляду
Структура і функції світогляду
Теорія матеріалістичної діалектики як цілісна світоглядна і методологічна система
Світоглядне значення законів і принципів матеріалістичної діалектики
Форми природної та соціальної всезагальності як предмет світоглядного аналізу
Закони і категорії матеріалістичної діалектики як методологічна основа духовного і практичного освоєння світу
Діалектико-методологічна основа комплексного підходу до розв'язання науково-практичних проблем
Діалектико-матеріалістичні закономірності наукового управління людською діяльністю
Методологічний аналіз якості та ефективності предметно-практичної і духовно-теоретичної діяльності
Відношення «особа — суспільство» в системі духовних цінностей суспільства
Діалектико-матеріалістичні закономірності переходу від теоретичного до практичного
Розвиток нових форм зв'язку теорії і практики в процесі науково-технічної революції
Ленінська теорія відображення і сучасні проблеми науково-технічної творчості
Структура і динаміка суперечностей соціальної форми руху
Соціальні аспекти аналізу категорій матеріалістичної діалектики
Категоріальні структури теоретичного мислення як об'єкт і засіб
Зростання методологічної ролі марксистсько-ленінської філософії в пізнанні і практиці
Управління пізнавальними процесами
Стиль і метод науково-теоретичного мислення сучасної епохи
Категорія якості і її соціальні аспекти
Єдність соціальних і гносеологічних закономірностей розвитку знань
Єдність суспільних, природничих і технічних наук як закономірність розвитку наукових знань при соціалізмі
Культурно-історичний контекст наукових відкриттів
Функції фундаментальних і прикладних досліджень в умовах розвинутого соціалістичного суспільства
Специфіка і функції філософського знання
Матеріалістична діалектика і актуальні методологічні проблеми суспільних наук (політекономії, соціології, правознавства, історії тощо)
Діалектико-матеріалістичні принципи синтезу наукових знань
Гносеологічні ідеали в науковій творчості як предмет діалектико-матеріалістичного аналізу
Методологія і логіка розвитку науково-дослідницьких програм в сучасному природознавстві
Взаємозв'язок структурних і еволюційних методів в пізнанні життя
Соціальні проблеми екології
«Машинно-людські системи» в кібернетичі та проблема розвитку суб'єкта пізнання
Про співвідношення емпіричного і теоретичного в соціальному пізнанні

* * *

Аналіз структури суспільствознавства
 Історичний матеріалізм і політика КПРС
 Історичний матеріалізм як загальносоціологічна теорія
 Історичний матеріалізм як методологія прикладних соціальних досліджень
 Матеріалістичне розуміння історії і сучасний суспільний прогрес
 Методологічна функція категорій історичного матеріалізму
 Історичний матеріалізм і політична економія
 Історичний матеріалізм і науковий комунізм
 Історичний матеріалізм і історичні науки
 Історичний матеріалізм і спеціальні соціологічні дослідження (серія статей)
 Проблеми соціального детермінізму
 Історична закономірність і свідома діяльність людей: об'єктивні умови і суб'єктивний фактор історії
 Проблеми типології соціального знання
 Взаємозв'язок суспільствознавства і політики в умовах розвинутого соціалізму
 Комуністична партія в системі управління соціалістичним суспільством
 Структура суспільної свідомості
 Діалектика об'єкта і суб'єкта соціального пізнання
 Суспільна функція науки
 Соціальні факти і їх наукове узагальнення
 Суспільство і особа
 Діалектика переростання соціалістичного суспільства в комуністичне
 Принцип історизму в соціальному пізнанні
 Ідеологія та суспільно-історична практика
 Ідеологія і політика
 Економіка і політика
 Закономірності суспільного розвитку і культура
 Марксистсько-ленінські принципи дослідження і узагальнення суспільних явищ
 Про критерії суспільного прогресу
 Інтернаціоналізація суспільного життя в країнах світової соціалістичної системи
 Соціальна структура розвинутого соціалістичного суспільства
 Робітничий клас — провідна сила революційних перетворень
 Суспільні відносини розвинутого соціалістичного суспільства
 Діалектика зближення класів у розвинутому соціалістичному суспільстві
 Діалектика зближення розумової і фізичної праці в розвинутому соціалістичному суспільстві
 Соціальний прогрес і управління суспільством
 Зростання ролі КПРС в управлінні розвинутим соціалістичним суспільством — закономірність суспільного розвитку
 Дослідження проблем соціалістичного змагання
 Історичний матеріалізм і практика комуністичного будівництва
 Діалектика переростання соціалістичного способу життя в комуністичний
 Діалектика подолання істотних відмінностей між містом і селом
 Філософсько-методологічні проблеми планування людської діяльності
 Розвиток і збагачення матеріально-практичного базису пізнання в умовах комуністичного будівництва

* * *

Ленінський етап у розвитку наукового комунізму
 XXV з'їзд КПРС і дальший розвиток теорії наукового комунізму
 Місце наукового комунізму в системі марксистсько-ленінського вчення
 Марксистсько-ленінська теорія соціалістичної революції і розвиток сучасного світового революційного процесу
 Посилення ідейно-політичної кризи капіталістичного суспільства на сучасному етапі

Загострення класової боротьби в сучасному капіталістичному, суспільстві
 Діяльність КПРС і світовий революційний процес
 Міжнародна ідеологічна діяльність КПРС
 Основні напрями здійснення Програми миру
 Боротьба за мир як фактор соціального прогресу
 Роль масового руху громадськості у боротьбі за мир
 Протиборство сил прогресу і реакції у питаннях про війну і мир
 Ленінська теорія про різноманітність шляхів соціалістичної революції і сучасний революційний процес
 Пролетарський інтернаціоналізм і світовий революційний процес
 Соціально-політичні процеси у країнах «третього світу»
 Основні напрями розвитку політичної системи радянського суспільства
 Органічний взаємозв'язок соціалізму і демократії
 Гуманістичний характер радянської держави
 Зміст і характер праці в умовах зрілого соціалізму
 Зміст і структура потреб у розвинутому соціалістичному суспільстві
 Методологічні принципи розробки проблем соціалістичного способу життя
 Основні риси соціалістичного способу життя (серія статей)
 Демократична природа соціалістичного способу життя
 Комуністичний ідеал в системі соціалістичного способу життя
 Піднесення матеріального і культурного рівня життя радянського народу
 Зближення способу життя класів і соціальних груп радянського суспільства
 Соціально-політична та ідейна єдність радянського народу
 Інтернаціональне і національне у радянському способі життя
 Розквіт і зближення соціалістичних націй
 Інтернаціоналізація усіх сфер суспільного життя за розвинутого соціалізму
 Радянський народ — нова історична спільність
 Методологічні проблеми прогнозування розвитку соціалістичного способу життя
 Шляхи і форми поєднання науково-технічної революції з перевагами соціалістичного суспільства (економічні, соціальні і культурні аспекти проблеми)
 Шляхи удосконалення суспільних відносин
 Діалектика становлення комуністичної праці
 Питання виховання нової людини (серія статей)
 Значення політичної освіти в ідейному вихованні трудящих
 Комуністична ідейність — сплав знань, переконань і практичної дії
 Роль соціалістичної культури у вихованні нової людини
 Шляхи формування і розвитку радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму — складові комуністичного виховання
 Форми і методи боротьби з рецидивами міщанської, дрібнобуржуазної психології
 Два світи — два способи життя
 Антигуманний характер буржуазного способу життя

* * *

Соціальна політика КПРС і завдання соціологічної науки
 Соціальні проблеми розвитку соціалістичного змагання
 Методологічні проблеми розробки і здійснення соціальних прогнозів
 Система соціальних показників у прогнозуванні і плануванні суспільного розвитку
 Соціальні проблеми науково-технічного прогресу в СРСР
 Проблеми соціального планування (методологія, методика)
 Соціальні проблеми управління наукою
 Закономірності змін соціальної структури радянського суспільства
 Зміна структури сільського населення, тенденції змін сім'ї, побуту і культури на селі внаслідок зміни характеру виробництва
 Соціологічний аналіз структури і функціонування колективів промислових підприємств
 Комплексний підхід до дослідження проблем комуністичного виховання

Проблеми формування і соціального регулювання поведінки особи у сфері праці і відпочинку
 Вільний час і формування особи
 Проблеми соціології організації і управління
 Соціальні проблеми освіти
 Проблеми формування і функціонування громадської думки
 Проблеми соціально-економічного розвитку регіону
 Соціальні потреби: методологічні проблеми дослідження
 Ціннісні орієнтації окремих соціально-демографічних категорій населення (серія статей)
 Проблеми становлення і розвитку марксистсько-ленінської соціології в СРСР і зарубіжних країнах
 Проблеми методики і техніки соціологічних досліджень
 Критичний аналіз теорій менеджеризму
 Критика буржуазних соціологічних концепцій молоді
 Критичний аналіз буржуазних концепцій соціології масових комунікацій

* * *

Проблеми формування науково-атеїстичного світогляду в світлі рішень XXV з'їзду КПРС
 Роль атеїзму у формуванні комуністичного світогляду.
 Атеїзм і формування активної життєвої позиції особи
 Проблеми єдності ідейно-політичного, трудового, морального і атеїстичного виховання
 Взаємозв'язок атеїстичного й інтернаціонального виховання у формуванні комуністичного світогляду трудящих
 Атеїстичне виховання в системі соціалістичного способу життя
 Соціально-психологічні проблеми формування науково-атеїстичного світогляду
 Система науково-атеїстичного виховання, питання її розвитку і вдосконалення
 Особливості боротьби науки і релігії в сучасних умовах
 Філософія і атеїзм
 Атеїзм і духовний світ сільської молоді
 Особливості формування атеїстичного світогляду учнівської молоді
 Обрядовість як специфічне соціальне явище
 Соціалістична обрядовість як фактор атеїстичного виховання
 Критика ідеології і політики уніатства
 Місце соціально-моральної проблематики в ідейній боротьбі проти релігії
 Критика ревізіоністської фальсифікації марксистсько-ленінського атеїзму
 Критика теологічних концепцій суспільства і особи
 Модернізм і традиціоналізм у релігійно-фаталістичних концепціях
 Критика неотомістських концепцій особи
 Історична еволюція пантеїзму і його місце у сучасній релігійній свідомості
 Історичні етапи розвитку атеїзму

* * *

Проблеми комуністичної моралі у ленінській теоретичній спадщині
 Специфіка моральних відносин в умовах розвинутого соціалізму
 Регулятивна роль моралі у суспільстві зрілого соціалізму
 Етика у системі філософського знання
 Світогляд і мораль
 Культура і мораль
 Наука, техніка, мораль
 Співвідношення морального виховання і навчання в умовах науково-технічної революції
 Виховання активної життєвої позиції як завдання морального виховання

Роль трудового колективу у подоланні пережитків минулого
Буржуазна мораль і духовна криза людської особистості
Критика сучасних буржуазних етичних концепцій

* * *

XXV з'їзд КПРС про підвищення ролі соціалістичної культури і мистецтва в кому-
ністичному будівництві
Методологічні проблеми комплексного дослідження естетичної і художньої культури
розвинутого соціалістичного суспільства
Ленінські принципи партійного керівництва художньою культурою
Мистецтво соціалістичного реалізму як засіб ідейно-політичного, трудового і мораль-
ного виховання трудящих
Мистецтво в системі інтернаціонального та патріотичного виховання
Соціалістичний спосіб життя і естетичне виховання
Естетичні цінності розвинутого соціалістичного суспільства
Світоглядні функції марксистсько-ленінської естетики
Комуністична партійність мистецтва і суспільна відповідальність митця
Мистецтво і політика в умовах ідеологічної боротьби двох систем
Роль мистецтва у формуванні соціальної активності радянської людини
Художній твір в процесі суспільного функціонування мистецтва
Особливості художнього сприймання в умовах НТР
Естетична діяльність і художня культура
Естетика праці і сучасне виробництво
Критика буржуазних і ревізіоністських концепцій художньої творчості і суспільної

* * *

Соціально-психологічні фактори формування і розвитку соціалістичного способу
життя
Соціально-психологічні проблеми управління виробництвом
Соціальна установка як об'єкт соціально-психологічного дослідження
Соціально-психологічні дослідження соціальних груп
Соціально-психологічні проблеми ідеологічної пропаганди
Соціально-психологічні стимули соціальної поведінки особи
Соціально-психологічні проблеми впровадження і функціонування АСУ
Соціалістичний колективізм і формування нової людини
Закономірності формування і розвитку трудових колективів
«Психологічний клімат» та його вплив на якість і ефективність роботи колективів
Психологічні аспекти морального і матеріального стимулювання працівників
Соціально-психологічні проблеми спілкування

* * *

Принцип партійності в історико-філософському дослідженні
Значення принципу історизму для наукового аналізу історико-філософського процесу
Предмет історії суспільної думки народів СРСР
Історія філософії й історичний матеріалізм
Національне й інтернаціональне в історії філософії
Проблема взаємозв'язків національних філософських культур в історико-філософсько-
му дослідженні
Історія філософії й історія науки
Історія філософії й історія мистецтва
Історія філософії й історія релігії
Історія філософії й історія суспільної думки
Основні етапи розвитку вітчизняної філософії
Філософська і соціологічна думка України у взаємозв'язках з філософськими культу-
рами інших народів (серія статей)
Філософські ідеї в системі духовної культури Стародавньої Русі

Духовне життя в Росії в другій половині XIII—XV ст. та ранній гуманізм

Вітчизняна філософська думка XVI—XVII ст.

Вчені братства і полемісти XVII ст.

Боротьба проти ідеології контрреформації та унії на Україні

Боротьба ідейних напрямів у вітчизняному просвітництві XVIII ст.

Філософія в Києво-Могилянській академії, її роль в духовному житті російського, українського, білоруського і південнослов'янських народів

Філософсько-соціологічні погляди членів Товариства об'єднаних слов'ян

Боротьба матеріалізму й ідеалізму у вітчизняній філософській думці XIX ст.

Філософія революційного демократизму на Україні. Етапи її розвитку
Марксизм і революційно-демократична думка на Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.

Основні етапи розвитку марксистсько-ленінської філософії в СРСР

Ленінський етап у розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні

Закономірності розвитку суспільної думки радянського народу

Розробка проблем діалектичного матеріалізму в Радянській Україні

Дослідження питань історичного матеріалізму на Україні в радянський час

Розвиток історико-філософських досліджень в Українській РСР

Боротьба напрямів в естетичній думці на Україні XIX — початку XX ст.

Етичні ідеї у філософській думці на Україні XIX — початку XX ст.

Дослідження питань естетики філософами Радянської України

Етичні проблеми та їх розробка на Україні в радянський час

Методологічні питання суспільних наук у працях вчених Радянської України

Дослідження філософських проблем природознавства на Україні в повоєнний час

Розробка проблем логіки філософами Радянської України

Дослідження філософських питань психології в Радянській Україні

Критика буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історико-філософського процесу на Україні

XXV з'їзд КПРС про розрядку міжнародної напруженості та ідеологічну боротьбу на сучасному етапі

* * *

Діалектичний і історичний матеріалізм — теоретична основа викриття буржуазної, реформістської та ревізіоністської ідеології

Форми пристосування буржуазної ідеології до сучасних умов

Сучасна буржуазна філософія і буржуазна пропаганда

Критика буржуазного способу життя і його теоретичної апологетики

Критика буржуазних і ревізіоністських теорій суспільного розвитку

Критичний аналіз буржуазних концепцій класів, класових відносин і класової боротьби

Критика буржуазних концепцій соціальної структури суспільства

Еволюція соціального критицизму в буржуазній соціології

Ірраціоналізм сучасної буржуазної філософії

Критичний аналіз сучасної буржуазної футурології

Еволюція екзистенціалізму. Критика концепцій «позитивного» екзистенціалізму

Позитивізм і науково-технічна революція

Критика буржуазних концепцій розвитку продуктивних сил в умовах сучасного державно-монополістичного капіталізму

Критика буржуазних концепцій практики

Критика буржуазних концепцій людини

Проблема культури і особи в буржуазній «культурній антропології»

Криза буржуазної духовної культури і «філософія культури»

Буржуазна «масова культура» і практика маніпулювання особистістю

Критичний аналіз структуралістських та біхевіористських концепцій у сучасній буржуазній соціології

Доктрини маніпуляції суспільним життям — вияв кризи сучасної буржуазної науки

Критика новітніх доктрин антикомунізму і антирадянізму

Ідеологічні функції «неомарксизму». Критика «неомарксистських» концепцій суспільного розвитку

Критика реформістських доктрин сучасного світового революційного процесу

Критика сучасного ревізіонізму

Критика ідеології неоколоніалізму

Критика теоретичних основ буржуазної пропаганди

Критика буржуазних концепцій війни, миру і революції

Буржуазний націоналізм — підступна зброя антикомунізму

Антинауковість і реакційна сутність буржуазно-націоналістичної доктрини «єдиного потоку» у національному розвитку

Проблема співвідношення національного й інтернаціонального і сучасні буржуазно-націоналістичні концепції суспільного розвитку

Боротьба проти буржуазного націоналізму у країнах «третього світу»

Критика ідеології неоколоніалізму

Критика українського буржуазного націоналізму

Критика сіоністських теорій розвитку нації

Антикомуністична сутність ідеології маоїзму

Міжвідомчі наукові збірники. 1975 рік.

Видавництво Київського університету

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

АЛМАШІЙ А. С. Соціально-політична та ідейна єдність радянського народу. Вип. 36.

ВЕРОВСЬКИЙ В. І. Про співвідношення образів уявлення та сприйняття. Вип. 35.

ГВОЗДИК І. Є., ВЕРОВСЬКИЙ В. І. Важливий внесок у дослідження чуттєвого відображення. Вип. 35.

ГОШОВСЬКИЙ М. М. Матеріалістичне розуміння історії та його роль у формуванні теорії соціалістичної революції. Вип. 35.

ДЕРЯПА М. Р. Про природу всезагально-го зв'язку явищ дійсності. Вип. 35.

ДУДАР М. А. Взаємодія науки і техніки на сучасному етапі їх розвитку. Вип. 36.

КЛЕВЦОВ А. І. Відображення, наукова теорія і процес пізнання. Вип. 35.

КЛЕВЦОВ А. І. Соціологічне знання і змістовний аналіз соціального об'єкта. Вип. 36.

КОВАЛЬ В. Ф. Методологічний аналіз зростаючої ролі суспільної свідомості в будівництві комунізму. Вип. 36.

КОНВЕРСЬКИЙ А. Є. Про зв'язок категорій «основа» і «достатня підстава» в процесі логічного обґрунтування знання. Вип. 35.

КУЧЕР В. І. Соціальна природа міщанства. Вип. 36.

ЛЕБЕДИНЕЦЬ Г. М. Рівень соціальної свободи та адекватність відображення дійсності. Вип. 35.

ЛУТАЙ В. С., ДИРДА О. І. Про співвідношення логічного й історичного в діалектичній логіці. Вип. 35.

МАЛИШКО Л. М. Структура об'єктивних умов та їх роль у діяльності людей. Вип. 36.

МАНЕШИН В. С. Взаємодія, відображення і відношення. Вип. 35.

ОГОРОДНИК В. В. Поняття ідеї та її методологічна роль у теоретичному пізнанні. Вип. 35.

ПЕРМЯКОВ Л. С. Соціалістична демократія і гуманізм. Вип. 36.

ПІНЧУК П. Є. Ідеологія та ідеологічні суспільні відносини. Вип. 36.

ПІЧУГІН С. М. В. І. Ленін про функцію оборони соціалістичної держави. Вип. 36.

РЕШЕТНИК С. Ф. Про закономірності становлення і розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей. Вип. 36.

РЕШЕТНЯК С. О. Генезис та розвиток поглядів на свободу волі. Вип. 35.

СИТНИК П. К. Тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання як загальна форма логічного. Вип. 35.

СУНДИРЕВА М. І. Роль матеріалістичної діалектики в науковому дослідженні. Вип. 35.

ТАРАСУН П. К. Про взаємозв'язок фактора стихійності і непередбачених наслідків людської діяльності. Вип. 36.

ФЕДЕВ Ю. О. Взаємодія суспільного буття і суспільної психології. Вип. 36.

ХАЙІТБАЄВ А. Подолання істотних відмінностей у побутових умовах міста і села. Вип. 36.

ЯНОВСЬКА В. Ф. Поняття «культура» в соціальному знанні. Вип. 35.

ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК.

Вип. 23. Актуальные проблемы материалистической диалектики.

БЕЗРОДНЫЙ И. М. Диалектика субъективного и объективного в механизме действия социальных законов.

ВДОВИЧЕНКО Г. Г. О систематизирующей функции науки в познании действительности.

ГАВРИЛЕНКО И. Г. Диалектика общесторического процесса.

ГОНЧАРЕНКО В. В. К вопросу о всеобщности категорий «целое» и «часть».

ДАМЕНИА О. Н. Диалектика соотношения субъекта и объекта в историко-философском познании.

ДРОЗДОВА Г. Д., МЕДВЕДЕВА М. П. Системный подход и его методологическое значение для биологического исследования.

- ДУЧЕНКО Н. В. Суб'єктно-об'єктні відносини в научному пізнанні.
- ЗЛОТИНА М. Л. О конкретній всеобщності методу матеріалістическої діалектики (розвиток і творчість).
- КІЗИМА В. В. Система категорій філософії і філософія як система.
- КІКЕЦЬ Г. Ю. Роль соціального пізнання в розвитку діалектики.
- КІРИЛЬЧУК В. Т. О ролі соціального передбачення в становленні нової дійсності.
- МАМАЙ Л. П. О задачах філософії в процесі теоретизації сучасної біології.
- ОГНЕВ В. Я. Діалектичне отрицання.
- ОРУЖЕЙНИКОВА С. В. Сучасне наукове пізнання і обогачення категоріального апарату діалектики.
- ПЕТРОВСКИЙ Г. И. О проблеме субординации категорий материалистической диалектики.
- ТАРАСЕНКО В. И. Диалектика понятий «освоение» и «присвоение» в произведениях Маркса и Энгельса.
- ФОКИНА Т. П. Роль отражения в генезисе системы предмет труда — техника — человек.
- ЯРОВЕЦ Н. А. Диалектика объективных и субъективных факторов в детерминации социальной деятельности.
- Вып. 24. Актуальные проблемы методики преподавания научного коммунизма в вузах.
- БАБИКОВ Ю. А. Некоторые вопросы атеистического воспитания молодежи.
- БЫСТРЫЙ А. В. Некоторые принципы и методы использования художественного образа в воспитании идейной убежденности студентов
- БОРЩЕВСКИЙ Л. В., БАБИНА М. В. Использование задач и упражнений — важное средство повышения академической активности студентов, превращения знаний в убеждения.
- БРАНИЦКИЙ В. А. О формах и методах формирования навыков пропагандиста у будущего учителя (из опыта работы кафедры политэкономии и научного коммунизма).
- ГЛАДКАЯ Л. В. Некоторые вопросы методики проведения семинарских занятий по научному коммунизму.
- ГОЛОВАТЫЙ В. П. Организация научной работы студентов.
- КАБАРДИН Г. М., ПАЦУЛА В. Д. Некоторые методологические советы по освещению проблем идеологической борьбы.
- МАНОХА А. Е. К вопросу о методике изучения социально-политических закономерностей коммунистической формации.
- ПАВЛОВИЧ А. А. О значении, функциях и формах использования художественной литературы в курсе научного коммунизма.
- ПЕТРЯЕВ К. Д. О методологических основах применения сравнительно-исторического метода.
- ПУСТОВИТ В. А. Об активизации студентов на семинарских занятиях.
- РЕЗНИЦКАЯ М. В. О воспитательном значении лекции «Социализм и развитие наций».
- РЕЧМЕДИНА Н. Г. О научной организации труда студента (из опыта работы и социологических исследований кафедры философии).
- РЫБАКОВ М. Н. Организация общественно-политической практики студентов.
- СОЧИНСКАЯ С. И. Формирование социальной ответственности личности средствами художественной литературы.
- СЫРОВАТСКАЯ Н. А. О методике подбора и использования диалогитивов (на примере темы «Возникновение и основные этапы развития научного коммунизма»).
- ТКАЧУК И. Ф. Формы использования периодической печати.
- ПІТАННЯ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ**
- АНДРЕЄВ А. М. Наукове управління суспільством — закономірність будівництва соціалізму і комунізму. Вип. 30.
- БАДІЦА А. І. Зростання громадської активності робітників у період будівництва комунізму. Вип. 28.
- БОГАЙЧУК В. І., КОНДРАТЮК К. К. Зростання ролі профспілок в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Вип. 30.
- БОЖКО П. І. Політика як об'єкт соціологічного пізнання. Вип. 31.
- БОЛОТІН В. С. Аспекти вивчення науки та її класифікація. Вип. 29.
- БОЛЬШАКОВА Г. М. Проблема суспільства, колективу і особи в утопічному соціалізмі першої третини ХІХ ст. Вип. 28.
- БРАСЛАВСЬКИЙ З. Б., ТЮКОВ В. А. Дальший розвиток ХХІV з'їздом КПРС лєнінських принципів наукового управління соціалістичним суспільством. Вип. 30.
- ГОРОВСЬКА Н. Ф. Гуманістична концепція Сен-Сімона. (З нагоди 150-річчя з дня смерті Анрі Сен-Сімона). Вип. 31.
- ГРИНІВ О. І., РОМАНІВ Т. М. Об'єктивні і суб'єктивні умови активізації управлінської діяльності колгоспного селянства. Вип. 30.

- ДЗЮБКО І. С. ПЕКАРИК А. М. Про характер народно-демократичної революції в Болгарії. Вип. 28.
- ДЕМЧЕНКО М. М. Вплив матеріальних засобів виробництва на інтелектуалізацію праці особи в умовах науково-технічної революції. Вип. 28.
- ДЕМЧЕНКО М. М. Діалектико-матеріалістична методологія аналізу К. Марксом сутності особи. Вип. 31.
- ДЕРЯБКІН І. І. Інтернаціоналістські переконання та їх місце в системі комуністичного світогляду. Вип. 31.
- ДОРОНЧЕНКОВ А. І. Про основні критерії соціалістичного інтернаціоналізму. Вип. 29.
- ДУБРОВСЬКА І. М. До питання про зміст поняття громадсько-політичної активності трудящих. Вип. 29.
- ЕНІЛІН І. М. Основні напрями, форми і засоби військово-патріотичного виховання радянських воїнів. Вип. 31.
- ЗАХАРЧЕНКО Н. Р. Професійна адаптація молоді як складова частина соціальної адаптації особи. Вип. 28.
- ІЩЕНКО М. П. Класи і політична організація соціалістичного суспільства. Вип. 31.
- ІЩЕНКО М. П. Основи розвитку соціально-класової структури соціалістичного суспільства. Вип. 29.
- КАГАН Л. Л., КОВАРСЬКИХ Л. С. Будівництво комунізму і зміна форм історичної спільності людей. Вип. 29.
- КИСЛОВСЬКИЙ Л. Г. Розвиток інтелектуальних здібностей у процесі подолання відмінностей між людьми розумової і фізичної праці. Вип. 28.
- КІМ К. І. Про співвідношення суб'єктивних умов і об'єктивного фактора в процесі суспільної практики. Вип. 28.
- КІМ К. І., КРИВЕНКО І. Я., ПОХИЛЕНКО М. М. Про розвиток об'єктивних факторів соціального прогнозування. Вип. 29.
- КОВАЛЕНКО Л. В. Мирне співіснування й ідеологічна боротьба на сучасному етапі суспільного розвитку. Вип. 28.
- КОЗЕНКО Г. М. Про ленінську концепцію підведення мас до соціалістичної революції. Вип. 28.
- КОЗЕНКО Г. М. Ленінська характеристика епохи імперіалізму як основа стратегії і тактики робітничого класу. Вип. 31.
- КОМУНАРОВ С. М. Соціально-політичні передумови формування у народних мас свідомості соціалістичного інтернаціоналізму. Вип. 28.
- КОНОПЛІН Ю. С. Критика теорії буржуазного соціалізму Дж. К. Гелбрейта. Вип. 29.
- КОСТЕНКО В. Г. В. І. Ленін про роль соціально-психологічних факторів в управлінні суспільними процесами. Вип. 30.
- КОЦАР С. Ф. Національно-державні та інтернаціональні інтереси соціалістичних країн. Вип. 31.
- КУДИМ О. М. Про шляхи і засоби розвитку соціальної активності сільської молоді в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Вип. 31.
- ЛАЗОРЕНКО О. В. Соціалістичний тип особи у процесі історичного розвитку. Вип. 29.
- ЛЯЛЮК Т. О. Всебічний і гармонійний розвиток особи — закономірність будівництва комунізму. Вип. 30.
- МАКУТОН П. Я. Зв'язок розвитку суспільства і особи як проблема домарксистських теорій. Вип. 29.
- МЕРКУЛОВА Т. А. Проблема зв'язку демократичних і соціалістичних завдань пролетаріату в працях К. Маркса і Ф. Енгельса періоду революцій 1848 р. Вип. 28.
- МИТЮГОВ В. С. НДР на соціалістичному шляху. Вип. 29.
- МИХАЙЛОВА О. В. Взаємодія культур-соціалістичних націй. Вип. 30.
- МІСУНО А. В. Трудовий ідеал та його виховне значення. Вип. 31.
- НІКОНЕНКО В. М. Соціально-економічні передумови подолання культурних відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством у період будівництва комунізму. Вип. 30.
- ПАРХОМЕЦЬ В. Ф. Розвиток соціалістичної демократії у процесі будівництва комунізму. Вип. 29.
- ПІЧА В. М., СОЛОМКО Е. Т. Зростання ролі Рад в умовах загальнонародної соціалістичної демократії. Вип. 30.
- РАСПУТНІС Б. І., СВИТА Г. М. Освітній рівень робітничого класу — важлива умова розвитку виробничої демократії в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Вип. 30.
- РЕБКАЛО В. А. Революційно-діяльний характер марксистського гуманізму. Вип. 31.
- РЕМЕЗОВСЬКИЙ Й. Д., ДЕМЧЕНКО М. М. Вплив поділу праці на розвиток людини. Вип. 31.
- РЕШЕТОВ О. О. До питання про удосконалення і підвищення ефективності ідеологічної роботи. Вип. 31.
- РИЖКО Н. І. Діяльність трудового колективу у сфері управління виробництвом. Вип. 28.

- САБАДІН М. І. Трудовий колектив і змагання в умовах розвинутого соціалізму. Вип. 31.
- СВІТА Г. М., ОГІРКО Р. С. Деякі питання підвищення ролі трудових колективів у розвитку соціалістичної демократії. Вип. 29.
- СЛЮСАРЕНКО А. Г. Деякі питання обґрунтування В. І. Леніним об'єктивної необхідності підвищення загальноосвітнього рівня будівництва нового суспільства. Вип. 29.
- СОКОЛ З. С. XXIV з'їзд КПРС про дальше підвищення культурно-технічного рівня трудящих. Вип. 30.
- ТКАЧЕНКО М. Т. Роль традицій у формуванні інтернаціоналістських переконань особи. Вип. 28.
- УТКІН О. І. В. І. Ленін про утопічний соціалізм. Вип. 28.
- ФЕДЕВ Ю. О. В. І. Ленін про несумісність дрібнобуржуазної психології з пролетарською свідомістю. Вип. 31.
- ФОМІН В. М. Комуністична переконаність як соціологічна проблема. Вип. 31.
- ФРАНКО В. Г. Підвищення культурно-технічного рівня — важливий фактор формування молодого робітника нового типу. Вип. 28.
- ХАЙІТБАЄВ А. Соціалістичні виробничі відносини — основа формування побуту колгоспного селянства. Вип. 29.
- ЧЕРНЯВСЬКА Г. М. Антикомуністична суть буржуазної «науки про майбутнє». Вип. 31.
- ЧОРНОВОЛ П. Ф. Роль міжколгоспного кооперування в стиранні істотних відмінностей між містом і селом. Вип. 30.
- ЧУМАК О. Ф., ЦИКУНОВ А. С. Про деякі соціально-психологічні аспекти праці в умовах сучасного виробництва. Вип. 28.
- ШТЕПА О. Ф. Місце і роль громадських організацій у політичній організації розвинутого соціалістичного суспільства. Вип. 30.
- ЯМКО Н. М. В. І. Ленін про роль морального фактора в регулюванні міжнаціональних і міждержавних відносин. Вип. 31.
- ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПРИРОДОЗНАВСТВА**
- БАРСЕГЯН Г. З. Теоретична задача та її структура. (На матеріалах фізико-математичних наук). Вип. 38.
- БОГДАНОВИЧ В. І. Проблема взаємозв'язку філософських і математичних понять. Вип. 39.
- БУЛАВІНОВ А. Н., ШТАЙНАККЕР П. Замітки з семантики пропозиційної інтуїціоністської логіки. Вип. 39.
- ВІТРУК М. В., ГОНЧАРЕНКО В. Г., КАБАКОВ Б. З. Деякі методологічні проблеми застосування кібернетики в праві. Вип. 38.
- ВОЛОШКО І. М. Конкретизація абстракцій. Вип. 38.
- ГІСМАТОВ Ф. І. До проблеми штучного створення живих організмів. Вип. 38.
- ГОЛЬЦБАХОВА І. Про співвідношення природничих і суспільних наук. Вип. 38.
- ГОРЯЧ М. П. Методологічне значення принципу єдності теорії і практики в перетворенні природи. Вип. 38.
- ДАРАЦ В. Ю., КОЛОКОЛОВА Л. О. Деякі методологічні аспекти. Вип. 38.
- ДЕПЕНЧУК Л. П. Принцип єдності знань і проблема відношення суспільства і природи. Вип. 38.
- ДІДЕНКО Г. М. Критика неопозитивістського трактування мислених моделей. Вип. 38.
- ЗАКОРДОНЕЦЬ О. О. Критика конвенціоналістського трактування визначення поняття одночасності в релятивістській фізиці. Вип. 38.
- ЗУЄВ Ю. П., МУЗИЧЕНКО В. Ф. Абстрагування і його види. Вип. 38.
- ЗУЄВ Ю. І., ІГНАТОВ А. В. Стратегія і програми дослідження. Вип. 39.
- КОНВЕРСЬКИЙ А. Є. Місце законів науки в означенні видів обґрунтування. Вип. 39.
- КОСТЮК В. М. Персональні імовірності та їх роль у пізнанні. Вип. 39.
- КУБАЄВСЬКИЙ М. К., МИХАЙЛЮК М. Я. Світоглядна інтерпретація якісних і кількісних методів у поясненні біологічних явищ. Вип. 39.
- МАНДРИКА В. А. Припущення як форма розвитку природничонаукових знань. Вип. 38.
- МАРТИНЮК А. Г. Системний підхід до визначення винахідницьких завдань. Вип. 38.
- ОГОРОДНИК І. В., ОГОРОДНИК В. В. Співвідношення понять «закон» і «принцип» у системі природничонаукового знання. Вип. 38.
- ПАУЛЬ З. В. Про зв'язок курсу марксистсько-ленінської філософії з викладанням математичних дисциплін. Вип. 39.
- ПОЛІКАРПОВ В. С. Евристична функція математики у фізиці. Вип. 39.
- ПОЛІКАРПОВ Г. О. Філософські передумови геометродинаміки. Вип. 39.
- СЕМЕНЮК Е. П. Про тенденції розвитку понятійно-категоріального апарату сучасної науки. Вип. 39.
- СИТНИК П. К. Визначення начала логічного руху. Вип. 39.

- СОЛОВЕЙ Л. А. Взаємозв'язок конструктивного і неконструктивного моментів у математичному пізнанні. Вип. 38.
- СОЛОВЕЙ Л. А. Деякі гносеологічні функції алгоритму у математичному пізнанні. Вип. 39.
- ТАРАСУН П. К. Класики марксизму-ленізму про можливі непередбачені наслідки взаємодії людини з природою. Вип. 38.
- ТОПЧІЙ М. К., ВАСИЛЬЄВА В. Л. Методологічні основи визначення місця вірусів у живій природі. Вип. 38.
- ЧЕРНИЙ С. Й. Біологічне і соціальне в сутності людського існування. Вип. 38.
- ПИТАННЯ АТЕЇЗМУ**
- АВУЗЯК Б. В., БИЧАТІН В. Ю. Українська автокефалія на службі буржуазного націоналізму. Вип. 11.
- БІЛЕНКО Т. І. До критики баптистського розуміння сенсу життя. Вип. 11.
- ВАСИЛЬЄВА А. В. Пантеїзм у філософсько-релігійному світогляді деяких буржуазних вчених. Вип. 11.
- ГЕРАСИМЧУК А. А. Критика релігійно-ідеалістичного розуміння мети та смислу життя. Вип. 11.
- ГУДИМА А. М. Критика теологічної концепції монізму. Вип. 11.
- ДУБОВЕНКО М. Ф. Викриття богословських концепцій морального виховання молоді. Вип. 11.
- КАГАН Л. Л., МАЩЕНКО С. Т. Віруючий, баптистська громада і соціалістична дійсність. Вип. 11.
- КАЛІНІН Ю. А. Проти спотворень баптизмом розуміння суспільного життя. Вип. 11.
- КИРЮШКО М. І. Неспроможність релігійно-ідеалістичного розуміння суті та джерел розвитку духовної культури. Вип. 11.
- КУРИЛКО В. П., ГРИКА Є. В. Врахування у процесі атеїстичного виховання молоді сучасної модернізації релігії. Вип. 11.
- ЛЕБЕДИНЕЦЬ Г. М., СИВАКОВ М. О. Соціальна основа релігії у сучасному буржуазному суспільстві. Вип. 11.
- ЛОБОВИК Б. О. Гносеологічний аспект «практичного» модернізму і консерватизму релігійної свідомості. Вип. 11.
- МАРИНЮК В. І. Критика православно-богословської інтерпретації ідеологічної функції давньоруського мистецтва. Вип. 11.
- МУКВИЧ Г. А. Проти буржуазних фальсифікацій атеїстичного руху в СРСР. Вип. 11.
- ОНИЩЕНКО О. С. Криза релігії і основні напрями теологічного модернізму. Вип. 11.
- РЕБКАЛО В. А. Неспроможність критиків-марксистського гуманізму. Вип. 11.
- РИБАЧУК М. Ф. Критика християнського вчення про працю. Вип. 11.
- САУХ П. Ю. Псевдогуманізм католицького екзистенціалізму Г. Марселя. Вип. 11.
- СВОБОДНИЙ П. П. Мотиви участі віруючих у релігійних обрядах та святах. Вип. 11.
- СЕЛІВАНОВА Н. І. Науково-технічна революція і криза релігійної свідомості. Вип. 11.
- ТЕРЕЩЕНКО Ю. І., ПРОСКУРА М. І. Деякі питання критики агностицизму та софістики сучасної релігійної ідеології. Вип. 11.
- ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА**
- АЗА Л. О. Вільний час — умова всебічного, гармонійного розвитку особи. Вип. 17.
- АФАНАСЬЄВ Ю. Л. До питання про художні моделі. Вип. 18.
- БАКІРОВ В. С. Мораль і соціальний контроль. Вип. 18.
- БАКЛАН Ф. М. Сучасний балет і класична спадщина. Вип. 18.
- БОДИНА О. А. Роль музично-виконавського мистецтва в естетичному вихованні молоді. Вип. 17.
- БОДИНА О. А. Діалектика об'єкта і суб'єкта у музичному виконавстві. Вип. 18.
- ВОЛОШИН М. І. Роль педагогічної практики у підготовці студентів-першокурсників до естетичного виховання школярів. Вип. 17.
- ГОЛУБНИЧА Л. М. Структура естетичної свідомості та шляхи її дослідження. Вип. 17.
- ГОЛУБОВА Н. П. Естетичне виховання у процесі викладання лінгвістичних дисциплін (з досвіду роботи кафедри російської мови). Вип. 17.
- ГОРДІЄНКО Т. С. Проблеми взаємодії пролетарської моралі і політики у творах А. В. Луначарського. Вип. 18.
- ГРИЦЕНКО В. С. Проблема конфлікту та деякі тенденції розвитку сучасного театру. Вип. 18.
- ГУМЕНЮК Є. І. Естетичні фактори розвитку побутової культури сучасного села. Вип. 18.

- ЄМЕЛЬЯНЕНКО Є. І. Естетичне виховання студентів-медиків. Вип. 17.
- ІВАНОВА Г. М. Гуманізм соціалістичної педагогічної етики. Вип. 18.
- КОЗАК І. Й. Моральний аспект розумних потреб та інтересів. Вип. 18.
- КОЛЕСНИК М. І. Особиста свобода й естетичний ідеал. Вип. 17.
- КОМАРОВА А. І. Актуальні питання формування естетичного ставлення студентів до природи. Вип. 17.
- КРАВЧЕНКО К. Л. Музично-естетичне виховання студентів у процесі навчання (з досвіду роботи Київського інституту культури). Вип. 17.
- КРАСНОВА Н. М. Взаємозв'язок, взаємозумовленість та суспільне призначення морального мотиву, вчинку та поведінки. Вип. 18.
- ЛИСОВСЬКА І. Л. Формування естетичних ідеалів у студентів вищого музичного навчального закладу. Вип. 17.
- ЛУЧОК І. І. Роль художньо-естетичних факторів в інтернаціональному вихованні студентської молоді. Вип. 17.
- ЛЯЛЮК Т. О. Про взаємозв'язок категорій сенсу життя і щастя у марксистсько-ленінській етиці. Вип. 18.
- МАКОВЕЦЬКИЙ А. А. Морально-естетичний аспект духовного розвитку особи. Вип. 17.
- МЕЩЕРЯКОВ В. П. До вивчення моральних проблем у художній літературі. Вип. 18.
- МІСУНО А. В. Ідейне виховання студентів у процесі вивчення курсу естетики. Вип. 17.
- НЕДУЖИЙ І. І. Антигуманістична сутність психо-аналітичної моделі кіномистецтва. Вип. 18.
- НІКІТІН Ю. І. Критика екзистенціалістської етики Ясперса. Вип. 18.
- ПЕТРОВСЬКИЙ Р. І. Емоції як фактор гносеологічного процесу і їх значення у формуванні особи. Вип. 17.
- ПЛАХОВА А. І. Професійна спрямованість естетичного виховання у педагогічному вузі (з досвіду роботи філологічного факультету). Вип. 17.
- ПОЛТАВЦЕВ О. С. Л. М. Толстой та буржуазне мистецтво. Вип. 18.
- ПРОЦЕНКО Ю. М. Естетичні засади драматургії Джона Сінга. Вип. 18.
- РАГОЖНИК А. О. Естетичне усвідомлення істини. Вип. 17.
- РАДІЧУК М. М. Про об'єктивне та суб'єктивне у моральному вчинку. Вип. 18.
- САВОСЬКІНА Т. С. Національні традиції у сучасній архітектурі. Вип. 18.
- САДОВСЬКА Д. О. Питання естетичного виховання у творчості М. Рильського. Вип. 17.
- СЕМАШКО О. М. Культурно-виховна функція інтелігенції та завдання викладача вузу. Вип. 17.
- С'ЄДІН Б. Г. Художній розвиток і його етапи. Вип. 18.
- СМИРНОВА Л. А. Роль радянської музики у формуванні естетичного ідеалу студентської молоді. Вип. 17.
- СОКОЛОВА С. В. Роль курсу естетики в естетичному розвитку студентів технічного вузу. Вип. 17.
- СТАРЧЕВСЬКИЙ Е. М. Науково-технічна революція і деякі проблеми морального розвитку особи. Вип. 17.
- СУМАРОКОВА Л. М., ЛЕВІТ Е. Я. Руденко В. Ф. Про логічну структуру естетичних оцінок у літературній критиці. Вип. 18.
- ТУШИНСЬКИЙ О. Д. Про наукове управління процесом наукової творчості. Вип. 18.
- ФРАНКО О. Й. Формування системності сприймання художнього твору як фактор естетичного виховання студентів. Вип. 17.
- ЧОРНА Л. Д. Регулятивна функція совісті у формуванні комуністичної моралі. Вип. 17.
- ЮРКОВСЬКИЙ В. А. Про вихідний пункт естетичної теорії та мету естетичного виховання. Вип. 17.

Н а ш і а в т о р и

- ЛАВРИНОВИЧ** — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Житомирського педінституту
Микола Іванович
- БУЛАТО** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Київського Інституту філософії АН УРСР
Олександр Олександрович
- КОТОВА** — кандидат філософських наук, в. о. доцента кафедри марксизму-ленінізму Київського Інституту культури
Олена Вікторівна
- ГОВОРУН** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Дмитро Іванович
- МИХАЛЬЧЕНКО** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Микола Іванович
- ЛУК'ЯНЕНКО** — старший викладач Академії військ ППО, підполковник
Іван Миколайович
- ГАВРИЛЕНКО** — кандидат філософських наук, в. о. завідуючого кафедрою філософії і політекономії Херсонського педінституту
Іван Миколайович
- ПОЛІЩУК** — кандидат філософських наук, ректор Херсонського педінституту
Євген Павлович
- ТАНЧЕР** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Віктор Володимирович
- ФОМИЧЕНКО** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Віктор Васильович
- ВОІНОВ** — старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту науково-технічної інформації
Вадим Володимирович
- ГОРОВСЬКА** — старший лаборант кафедри марксизму-ленінізму Київського художнього інституту
Неллі Фроїмівна

Редакційна колегія

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСІЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-01, вул. Героїв Революції, 4.

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Л. М. Кравченко*

Коректор *С. А. Нова*

БФ 36031. Здано до набору 18.V 1976 р. Підписано до друку 14.VII 1976 р. Формат 70×108^{1/16}. Папір друк. № 1. Умовних друк. арк. 11,9. Облік.-вид. арк. 12,92. Тираж 2400 прим. Зам. К-84.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3. Друкарня видавництва «Київська правда». 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 4, 1976, июль—август. (На украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев Революции, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.